

VERHANDELINGEN
VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT
VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

68

J. L. SWELLENGREBEL

IN LEIJDECKERS VOETSPoor

ANDERHALVE EEUW
BIJBELVERTALING EN TAALKUNDE
IN DE INDONESISCHE TALEN

I

1820 - 1900

'S-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF 1974

IN LEIJDECKERS VOETSPoor

B. Piore del. et sculp. 1731.

TITELBLAD VAN LEIJDECKERS NIEUWE TESTAMENT, 1731

(zie p. 14 en 18vv.)

VERHANDELINGEN
VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT
VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

68

J. L. SWELLENGREBEL

IN LEIJDECKERS VOETSPoor

ANDERHALVE EEUW
BIJBELVERTALING EN TAALKUNDE
IN DE INDONESISCHE TALEN

I

1820-1900

'S-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF 1974

2

I.S.B.N. 90.247.1623.3

INHOUD

	<i>blz.</i>
I. INLEIDING	1
II. VOORSPEL: KERKELIJKE BIJBELVERTALINGEN TIJDENS DE COMPAGNIE	8
1. De functie van Maleis en Portugees in Indonesië	8
2. De Portugese vertaling	9
3. Maleise vertalingen	11
3.1. <i>Het eerste Evangelie en het eerste Nieuwe Testa-</i> <i>ment</i>	11
3.2. <i>De eerste Bijbel</i>	13
III. HET NEDERLANDS BIJBELGENOOTSCHAP EN DE INDONESISCHE BIJBELVERTALING	21
1. Het Hoofdbestuur, zijn medewerkers en adviseurs in de 19e eeuw	21
2. De visie van het Hoofdbestuur op het werk van een bijbelvertaler	26
IV. JAVAANS	39
1. De voorloper: G. Bruckner	39
1.1. <i>Zijn levensloop</i>	39
1.2. <i>Zijn vertaalwerk</i>	45
2. De afgevaardigde-ter-bijbelvertaling: J. F. C. Gericke	49
2.1. <i>Kroniek</i>	49
(a) 1823-1826	49
(b) 1827-1839	50
(c) 1840-1849	59
(d) 1849-1857	62
2.2. <i>Medewerkers en tegenstanders</i>	67
2.3. <i>Gericke als bijbelvertaler</i>	74
2.4. <i>Roorda's revisie van Gerickes herzien Nieuwe Tes-</i> <i>tament</i>	81
3. De derde vertaler: P. Jansz	84
3.1. <i>Dertig jaren van voorbereiding</i>	84
3.2. <i>Jansz contra Gericke</i>	87
3.3. <i>De criticus als bijbelvertaler</i>	93

	<i>blz.</i>
V. NGADJOE-DAJAKS	97
1. De zendeling-vertalers J. F. Becker en A. Hardeland	97
2. Hardeland als afgevaardigde-ter-bijbelvertaling	100
2.1. <i>Zijn tweede werkperiode (1850-59)</i>	100
2.2. <i>Tussen "corresponsio" en "similaritas"</i>	107
VI. BATAKS	112
1. Het vertaalwerk van het Nederlands Bijbelgenootschap: H. N. v. d. Tuuk	112
1.1. <i>Een geniale vrijbouter</i>	112
(a) In de Bataklanden, 1849-1857	115
(b) In Nederland, de Lampongs, Java en Bali, 1857-1873	123
1.2. <i>Een vreemde eend in de bijt</i>	127
1.3. <i>Een bijbelvertaler tegen heug en meug</i>	132
1.4. <i>Een vorst onder de taalgeleerden</i>	139
2. De zendeling-vertalers en hun werk	142
VII. MAKASSAARS EN BOEGINEES	147
1. Vijftig jaar taal- en vertaalarbeid van B. F. Matthes	147
1.1. <i>In Zuidwest-Celebes</i>	148
(a) 1848-1860	148
(b) 1861-1869	153
(c) 1870-1880	156
1.2. <i>In Nederland: bijbelvertaling als ouderdomsvoor- ziening</i>	158
2. Een solitaire bijbelvertaler	160
3. Matthes' wetenschappelijk werk	168
VIII. MALEIS	173
1. De vertaling-Leijdecker in discussie	173
1.1. <i>Allerlei kritiek</i>	173
1.2. <i>Vertalingen naast of in plaats van de vertaling- Leijdecker</i>	176
2. Naar een nieuwe Maleise Bijbel	178
3. H. C. Klinkert	182
3.1. <i>Levensloop</i>	182
(a) Op Java, 1856-1864	182
(b) Op Riouw, 1864-1867	185
(c) Bijbelvertaler in Nederland, 1867-1879	191
(d) Docent in Leiden, 1879-1905	194
3.2. <i>De Klinkert-Bijbel als Maleise eenheidsvertaling</i>	197

	<i>blz.</i>
IX. SOENDANEES	204
1. Bijbelvertaling en Bijbel- of Taalmishandeling	204
2. De zendeling-vertaler S. Coolsma	207
2.1. <i>Zijn eerste periode op Java</i>	207
2.2. <i>In Nederland en de tweede periode op Java</i>	211
2.3. <i>Zijn vertaalwerk</i>	215
X. NIASSISCH	219
1. De eerste aanloop tot bijbelvertaling: L. E. Denninger	219
2. H. Sundermann	220
2.1. <i>Levensloop</i>	220
2.2. <i>Sundermann over het werk van een bijbelvertaler</i>	226
ILLUSTRATIES	231
LIJST VAN IN HET VOLGENDE GEBRUIKTE AFKORTINGEN	233
LIJST VAN IN MEER DAN ÉÉN PARAGRAAF AANGEHAALDE GESCHRIFTEN	234
NOTEN	236
REGISTER VAN PERSOONSNAMEN	249

I. INLEIDING

Dit boek zou men het verslag van een ontdekkingsreis kunnen noemen.¹ Ik wilde, als bijbelvertaler, ontdekken hoe andere en grotendeels oudere bijbelvertalers hebben geleefd, gedacht en gewerkt. Over sommigen van hen was nog weinig bekend; bij anderen, waarvan wèl 't een en ander bekend was, waren vaak bepaalde aspecten van hun werk in de schaduw gebleven. In hun levensloop ging het mij vooral om wat voor het begrijpen van hun opvattingen over en hun prestaties in taal- en vertaalwerk belangrijk was. Ik probeerde uit te vinden in wat voor omstandigheden ze hadden gewerkt, welke problemen ze onderkend en onderzocht hadden, en welke oplossingen ze hadden gevonden; en ook of, en in hoeverre, zij tot elkaar in betrekking hadden gestaan en elkaar hadden beïnvloed.

Die ontdekkingstocht is boeiend geworden. Hij bracht mij in aanraking met persoonlijkheden van diverse pluimage, met interessante en merkwaardige karakters en met uiteenlopende opvattingen van de taak van een bijbelvertaler. Hij voerde me aan de rivieren van Zuid-Borneo, liet me een gedwongen voettocht door Zuidwest-Celebes meemaken, of op audiëntie gaan bij de Soesoehoenan van Soerakarta, maar hij deed me ook, aan deze kant van de evenaar, zitten in de stemmige vergaderzaal van het Bijbelhuis, waar ik luisterde naar de besprekingen van de deftige Amsterdamse heren die eerst het initiatief namen tot de vertaalwerk in Indonesië en later over de daarbij rijzende problemen confereerden en delibereerden, genietend van goede sigaren en vanaf het geschilderd plafond gadeslagen door luchtig geklede mythologische figuren.

De opdracht tot die ontdekkingstocht ging uit van de opvolgers en opvolgsters van die heren: het Hoofdbestuur van het Nederlands Bijbelgenootschap. Dat wilde een overzicht hebben van de periode waarin hun afgevaardigden-ter-bijbelvertaling zelf aan het vertalen waren geweest in de Indonesische talen. De eerste van die afgevaardigden werd in 1826, twaalf jaar na de oprichting van het Genootschap, uitgezonden voor de Javaanse bijbelvertaling; de laatste keerde in 1970, 144 jaar later dus, terug na de voltooiing van de Indonesische Nieuwe Vertaling, waaraan hij als lid en secretaris van de vertaalcommissie jaren lang

had meegewerkt. Met hem werd een periode afgesloten. Er bestaan nu nog wel banden tussen het Nederlands Bijbelgenootschap (hierna steeds af te korten: NBG) en het Indonesische vertaalwerk, maar het NBG stuurt geen afgevaardigden-ter-bijbelvertaling meer uit. Het is nu de Wereldbond van Bijbelgenootschappen die deskundigen op het gebied van de bijbelvertaling (in de wandeling "translations consultants" genoemd) ter beschikking stelt. Het NBG heeft slechts indirect, als lid van die Wereldbond, daaraan deel en de functie van zo'n "consultant" is niet meer het vertalen van de Bijbel in een bepaalde taal, maar het organiseren, stimuleren, adviseren en begeleiden van verschillende vertaalprojecten die in een bepaald gebied, bijv. Indonesië, door uit kerk en/of zending gerecruteerde vertaalcommissies worden aangepakt.

Het Hoofdbestuur van het NBG (hierna: HB) gaf mij niet alleen de opdracht de hier bedoelde ontdekkingsstocht te maken, maar stelde ook de noodzakelijke hulpmiddelen daarvoor tot mijn beschikking door mij het vrij gebruik toe te staan van het NBG-archief. Daarin bevinden zich — soms in wat men een bevallige wanorde zou kunnen noemen — een groot aantal uitvoerige en interessante verslagen en brieven van de afgevaardigden, hun instructies, vele van de door hen geschreven artikelen, etc. Dat alles maakt het mogelijk hun levensloop en de ontwikkeling van hun denkbeelden en werk te volgen. Het archief bevat tevens de volledige notulen van de HB-vergaderingen, alsook een aantal aan het HB uitgebrachte adviezen en namens het HB aan de afgevaardigden geschreven brieven (waarvan er helaas maar weinige bewaard gebleven zijn). Daaruit en uit de gedrukte *Handelingen der Algemene Vergadering van het NBG* en de Jaarverslagen (die tot 1933 als onderdeel van of in combinatie met de *Handelingen* uitgegeven werden), kon ik mij een beeld vormen van de besprekingen die de opdrachtgevers van de vertalers voerden en de beslissingen die zij namen. Zo kwam er iets van spel en tegenspel, woord en wederwoord in zicht en kon ik een indruk krijgen van de verstandhouding tussen het HB en de vertalers, en ook van de misverstanden die tussen hen soms rezen.

Al is het grootste deel van het vertaalwerk in Indonesië gebeurd in opdracht en voor rekening van het NBG, die arbeid is toch niet uitsluitend in handen van dat Genootschap geweest. Soms nam een zendingsgenootschap of (in de latere tijd) een Indonesische kerkelijke instantie dan wel een groep Indonesische Christenen het initiatief tot vertaling van een bijbelgedeelte. Vaak werd dan echter de verantwoordelijkheid voor zo'n vertaling na langer of korter tijd door het Bijbelgenootschap overgenomen. Ook het Engelse zuster-genootschap, de

in 1804 opgerichte British and Foreign Bible Society, oftewel het Brits en Buitenlands Bijbelgenootschap (hierna: BBBG), heeft zich nogal eens met Indonesië bemoeid; op het gebied van de bijbelvertaling daar trad het soms aanvullend, soms concurrerend op, en pas op de lange duur kon een bevredigende vorm van samenwerking tussen de twee Bijbelgenootschappen worden bereikt. Aan zulke buiten de directe verantwoordelijkheid van het NBG gemaakte vertalingen moest ik in belangrijke gevallen natuurlijk ook aandacht geven. Dit bracht met zich mee dat de te behandelen periode iets moest worden uitgebreid. Er was nl. in de 19e eeuw al eerder dan 1826 vertaalwerk gedaan. Het gros jaren groeide uit tot ongeveer anderhalve eeuw.

Mijn ontdekkingsstocht had uiteraard ook zijn beperkingen. Eén daarvan was dat hij zich niet uitstreckte tot het Rooms-Katholieke aandeel aan de Indonesische bijbelvertaling, een beperking die niet op principiële maar alleen op zakelijke gronden berust. Maar ook bij het werk van Protestantse zijde heb ik niet naar volledigheid, die moeder der verveling, gestreefd. Om het volle licht te laten vallen op belangrijke en saillante vertalers en vertalingen moest ik anderen wel geheel of gedeeltelijk in de schaduw laten. Bij de keus wat ik uitvoerig, wat summier en wat niet moest vermelden speelde natuurlijk ook de aard en hoeveelheid van de mij ten dienste staande gegevens een rol. Daardoor heeft misschien een véélschrijver wel eens meer aandacht gekregen dan hem krachtens zijn betekenis en prestaties toekwam, terwijl een belangrijker maar zwijgzamer collega tekort is gekomen. Bovendien was de keuze afhankelijk van het feit of anderen over de betrokken persoon al veel, iets of niets hadden gepubliceerd. Voorts heb ik het anekdotische niet opzettelijk gezocht maar het wel, als ik het vond, dankbaar opgetekend. Het is immers nogal eens onthullend, en in ieder geval is het voor een boek wat sambal is voor een Indische rijsttafel.

Is de betrekkelijke onvolledigheid van dit boek misschien een voordeel, een andere beperking ervan is zeker een nadeel: het is te éézijdig westers en Nederlands georiënteerd. Maar dat is, naar ik meen, een noodzakelijk kwaad. Immers, wat ik vertel speelt voor minstens 120 van de 150 jaren in de koloniale tijd. In die tijd is er allerlei bekend over wat Nederlanders en andere westerlingen verrichtten, hoe zij Indonesische talen beoefenden en in die talen de Bijbel vertaalden. Maar er is heel wat minder te vertellen over de Indonesiërs; zij spelen in het verslag een bescheiden, veel te bescheiden rol, en als ze erin optreden, blijven ze al te vaak anoniem. Men zou dat graag anders gehad willen hebben; dit boek zou er dan anders hebben uitgezien en het zou ook

wel niet door een Nederlander zijn geschreven. Maar de geschiedenis laat zich niet terugdraaien. Die leide er nu eenmaal toe dat niet alleen het initiatief tot de bijbelvertaling eerst helemaal en later grotendeels in westerse handen lag, maar ook dat het vertaalwerk jaren lang uitsluitend of voornamelijk door westerlingen werd gedaan volgens westerse opvattingen en methoden. Zo kon het niet anders of dit moest wel een "koloniaal" boek worden.

De moderne lezer die de koloniale verhouding heeft leren verwerpen, zal geneigd zijn over allerlei vermelde uitspraken en daden de staf te breken. Dat is begrijpelijk. Vooral in het eerste gedeelte van het behandelde tijdperk lijken verscheidene van de optredende westerlingen hun Indonesische medemensen vaak te beschouwen als vreemde, onbeschaafde en haast afschrikwekkende wezens, om wier zieleheil zij zich wel bekommeren, maar wier persoon, godsdienst en cultuur zij niet of nauwelijks ernstig nemen. Hun uitlatingen werken dan, terecht, in hoge mate irriterend, ja ontstellend op de tegenwoordige lezer. Als hij westerling is bedenke hij echter dat hij, een 50 tot 100 jaar eerder geboren, er wel even koloniale opvattingen op nagehouden en even irriterende uitlatingen gedaan zou hebben. En als hij Indonesiër is? Dan kan ik hem alleen vragen of hij zulke uitlatingen wil proberen te lezen met de lankmoedigheid die zijn voorouders zo vaak hebben opgebracht tegenover koloniaal optreden, en met hun goedmoedige spot, zoals die bijv. blijkt uit een Noord-Balisch tempelreliëf dat de "toean kontrolir" afbeeldt in zijn luie stoel en met zijn fles jenever.

In dit verband een terminologische opmerking. De schrijvers van de in dit boek geciteerde brieven, verslagen, etc. gebruiken geregeld het woord "Inlander". Die term had voor hen geen denigrerende betekenis; ze zouden tegenwoordig "Indonesiër" hebben gezegd. Zo gebruiken zij ook andere oud-koloniale termen, plaatsnamen, etc., zoals "Indisch", "(Nederlands) Oost-Indië", "Batavia", "Buitenzorg". Ik heb zulke woorden natuurlijk laten staan in de citaten, maar ze ook wel gebruikt waar ik zelf aan het woord ben om de daden of gedachten van mijn geestelijke voorouders te beschrijven. Dan de hedendaagse terminologie te gebruiken zou anachronistisch geklonken hebben. Het zou soms zelfs verwarrend zijn geweest; met "de Indische Regering" bijv. bedoelden zij bepaald niet "de Indonesische Regering"!

Op mijn ontdekkingsstocht kreeg ik te maken met oudere bijbelvertalers die ik niet persoonlijk had ontmoet en gesproken, en met jongere die ik wel had gekend of nog kende. De scheidingslijn tussen de twee groepen

viel dichtbij het eind van de 19e eeuw, vóór de afgevaardigde-ter-bijbelvertaling Dr. N. Adriani, die zich in 1895 vestigde onder de Toradja's van Midden-Celebes en na 1900 vertaalkundig werk ging publiceren. Omstreeks die tijd bleken er ook wezenlijker verschillen op te treden. Zo bijv. in de taalkundige opleiding, in de houding van de onderzoekers t.o.v. hun omgeving, of in de opvattingen omtrent de verhouding tussen bijbelvertaling en zending. Daarom verdeelde ik de stof in twee gedeelten. Het eerste behandelt de bijbelvertalers die ongeveer tussen 1820 en 1900 een rol speelden, in het tweede zullen zij die tussen $\pm$ 1900 en 1970 optraden ter sprake komen.

Aan het eerste gedeelte gaan twee hoofdstukken vooraf. In het ene vertel ik wat over bijbelvertalingen die in de Compagniestijd op initiatief van de Bataviase Kerkeraad werden gemaakt: de Portugese en de Maleise. Bij de laatste wordt vooral aandacht geschonken aan het werk van Dr. Melchior Leijdecker, de Nestor van het gilde der Nederlandse bijbelvertalers in Indonesië, wiens werk, als lichtend voorbeeld verheerlijkt, als hulpmiddel gewaardeerd, of als onding bestreden en verguisd, diepe sporen heeft nagelaten. In het andere heb ik geprobeerd weer te geven hoe het NBG ertoe kwam het vertaalwerk in Indonesië aan te pakken, wie er in Nederland bij betrokken waren en hoe de ideeën erover zich in de loop der jaren ontwikkelden. Als daarna de vertalers te velde ter sprake komen, is het nuttig om een indruk te hebben wie hun opdrachtgevers en tegenspelers in het vaderland waren, welke opvattingen die hadden over de bijbelvertaling en hoe ze hun besluiten namen en uitvoerden.

Wat over de bijbelvertalers, hun leven en werk te vertellen was heb ik taalsgewijze geordend in hoofdstuk IV t/m X. Eerst komt het Javaans ter sprake; aan de bijbelvertaling in die taal is gedurende de hele eeuw gewerkt, en wel door drie vertalers en één revisor. Daarop volgt het Ngadjoe-Dajaks, grotendeels het werk van één man, die er rond het midden van de eeuw zijn krachten aan gaf. In het Bataks werd iets later taal- en vertaalkundig een briljant begin gemaakt, dat in het laatste kwart van de eeuw een minder briljant maar nuttig en veel gebruikt vervolg kreeg. Voor het Makassaars en Boeginees leverde een solitaire bijbelvertaler volumineuze prestaties, waaraan hij de hele tweede helft van de 19e eeuw werkte. In de jaren-60 begint — na veel discussies en aarzelingen — het werk aan de nieuwe Maleise vertaling, die het 18e eeuwse erfstuk moest vervangen. En in het vierde kwart van de eeuw wordt de Bijbel in het Soendanees en (met een kleine overloop in de 20e eeuw) het Niassisch vertaald.

Bij het verzamelen en bewerken van het materiaal voor dit boek en bij het schrijven ervan hebben velen mij met raad en daad bijgestaan. Hun hulp werd steeds gul gegeven en is dankbaar aanvaard; zonder die hulp had ik mijn taak niet kunnen volbrengen. Mijn dank geldt ieder van die helpers, adviseurs, critici persoonlijk, al kan ik hen hier niet allen stuk voor stuk noemen.

Op die anonimiteit moet echter een uitzondering worden gemaakt ten aanzien van enkele van mijn vakgenoten in engere of ruimere zin, die zich veel moeite hebben getroost voor het invullen van vragenlijsten en het geven van uitvoerige inlichtingen omtrent de door hen beoefende talen. Voor de in dit deel behandelde stof waren dat Dr. A. A. Cense, Ds. J. W. Göttin, Dr. J. Noorduyn, Dr. Th. Pigeaud, Dr. R. Roolvink, J. Soegiarto, Ds. W. L. Steinhart, resp. voor Makassaars en Boeginees, Ngadjoe-Dajaks, Soendanees, Javaans, Bataks, Javaans, Niassisch. Aan hen dankt de lezer alle gegevens en beschouwingen over de mij onbekende Indonesische talen, en allerlei bijzonderheden en details betreffende de mij min of meer bekende. Omdat ik in het volgende dus soms met andermans veren zal pronken, moet de lezer weten wie mij also die veren hebben gegeven.

Voorts wil ik melding maken van de assistentie van de heer E. Smits, die met de hem eigen zorg en accuratesse het manuscript tikte en persklaar maakte en de drukproeven corrigeerde. En ten slotte geldt mijn dank ook het bestuur van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde dat aan dit, in opdracht van het NBG geschreven boek een plaats heeft gegund in de Verhandelingen. Dat is, dunkt mij, symbolisch voor de band die nog steeds bestaat tussen het vertaalwerk van het NBG en de Indonesische taalkunde.

Tot slot van deze inleiding twee opmerkingen over spelling.

Voor het gemak van de Nederlandse lezer zijn Indonesische namen gespeld in overeenstemming met de Nederlandse spellingsgewoonten; dus bijv. Djajapoera, Tjiandjoer. Zo krijgt de niet speciaal geschoolde Nederlander een betere indruk van de klankvorm van het Indonesische woord dan wanneer de betrokken woorden volgens de nieuwste Indonesische spelling zouden zijn geschreven: Jayapura, Cianjur. Om dezelfde reden wordt in het Javaans de *a*, wanneer deze als *o* klinkt, ook door een *o* weergegeven: Solo, niet Sala, of Sâlâ.

Martinus Nijhoff durfde in zijn bloemlezing uit Hooft's *Nederlandse Historiën* (1947) diens proza in moderne spelling over te brengen. Ik vond dat ik de mindere goden waarmee dit boek zich bezig houdt

dat dan ook wel mocht aandoen. Dus is de spelling van citaten uit oude Nederlandse boeken, brieven, etc. omgezet in de huidige Nederlandse spelling.

In de tekst gebruikte afkortingen:

- BBBG — Brits en Buitenlands Bijbelgenootschap
- DZV — Doopsgezinde Zendingsvereniging
- HB — Hoofdbestuur van het NBG
- NBG — Nederlands Bijbelgenootschap
- NV — Nieuwe Vertaling van de Bijbel in het Nederlands, bewerkt
in opdracht van het NBG (Amsterdam, 1951, ed. 1962)
- NZG — Nederlands Zendelinggenootschap
- RMG — Rheinische Missionsgesellschaft
- StV — Statenvertaling

Om overlading van de tekst te voorkomen zijn de personalia van bijfiguren soms opgenomen in het register van persoonsnamen.

II. VOORSPEL: KERKELIJKE BIJBELVERTALINGEN TIJDENS DE COMPAGNIE

1. De functie van Maleis en Portugees in Indonesië

Vóór de in dit boek te behandelen periode hadden de Nederlanders al meer dan twee eeuwen lang bemoeienis met de Indonesische Archipel gehad, vooral met de Molukken en met Java. De door de Verenigde Oost-Indische Compagnie gesubsidieerde, en vaak geringeloorde, kerk had zich toen niet onbetuigd gelaten op het gebied van de bijbelvertaling voor niet-Nederlanders. Men richtte zich daarbij in de eerste plaats op de Mestiezen (lieden van gemengde, in dit geval Europees-Aziatische, afkomst) en op de uit de Indonesiërs en andere Aziatische volkeren gewonnen Christengroepen, pas in de tweede plaats op Moslims en "heidenen", en beperkte zich dus tot de talen die in de omgang met de twee eerstgenoemde groepen werden gebruikt, het Maleis en het Portugees.

Deze beide talen fungeerden namelijk in de Archipel als zogenaamde *lingua franca*. Met deze term duidt men een taal aan, vaak niet de moedertaal van de betrokken sprekers, die wordt gebruikt bij de contacten tussen twee ongelijk-talige groepen. Een der partijen beheerst de taal doorgaans vrij slecht, en soms is dat met beide partijen het geval. Daardoor pleegt zo'n *lingua franca* op den duur te verbasteren, en meestal wordt zij min of meer een mengtaal.

Het Maleis was de taal die als landstaal gesproken werd in delen van Sumatra en het Maleise Schiereiland, langs een der voornaamste toegangswegen tot de Archipel dus. Men kon er onder handels- en zeelui in alle kustplaatsen mee terecht; het werd ook de taal die de Compagnie gebruikte bij het besturen van haar Indonesische en Chinese onderdanen. In sommige, oorspronkelijk niet Maleis sprekende gebieden, raakte de Maleise *lingua franca* ingeburgerd en ontwikkelde zich tot een aparte vorm van Maleis, die de plaatselijke landstaal of -talen verdrong, zo bijv. op Ambon en te Batavia.

Men kan een schematisch onderscheid maken tussen (a) het Maleis dat als oorspronkelijke landstaal gesproken wordt; (b) de ruimer ver-

spreide Maleise schrijftaal, die zich richt naar de geschreven vorm van (a); (c) het plaatselijk Maleis, zoals het in plaatselijk vaak sterk verschillende variëteiten gesproken wordt in de gebieden waar het Maleis als *lingua franca* is ingeburgerd; en (d) het pasar-Maleis (markt-Maleis), de simpelste en meest verbasterde vorm van (c), die slechts voor zeer beperkte en oppervlakkige contacten bruikbaar is. Van dit laatste wordt vaak spottend gezegd: "Wat je niet weet blijft zo", d.w.z. wat je in het Maleis niet kunt zeggen zeg je maar in je eigen taal. Volgens deze stelregel ging bijvoorbeeld de administrateur te werk die zijn toespraak op een nationale gedenkdag begon met de woorden: *Ini hari hari van groot belang*, waarin alleen *ini* (deze) en *hari* (dag) Maleis zijn. Type (b), soms ook type (a), werd in de wandeling wel Hoog-Maleis genoemd, type (c), soms ook (d), Laag-Maleis. Deze namen, die ten onrechte een tegenstelling als tussen Hoog-Duits en Laag-(of Neder-)Duits in de gedachten roepen, zijn ongelukkig gekozen en hebben veel verwarring gesticht.

Het Portugees, de moedertaal van de eerste Europese ontdekkingsreizigers en handelaars in de Archipel, werd er een tweede *lingua franca*. Zij was in gebruik bij de contacten van Nederlanders met Mestiezen en met niet-Indonesische Aziaten. Slaven van buiten, en soms ook van binnen de Archipel spraken het bijv. in de omgang met hun Nederlandse meesters. In het Batavia van de 17e en 18e eeuw speelde deze taal een grote rol, ook in de kerk. In het dagelijks leven werd zij op den duur belangrijker dan het Nederlands; Nederlandse kinderen beheersten haar vaak beter dan hun moedertaal, o.a. omdat de opvoeding, of wat daarvoor doorging, meer in handen was van Portugees sprekende slaven en slavinnen dan van de Nederlandse ouders. Tegen 1800 neemt de invloed van het Portugees als *lingua franca* af, en wordt het door het Maleis verdrongen.

Op het gebied van de bijbelvertaling beperkte de kerk der Compagnie zich dus tot arbeid in de Maleise en de Portugese *lingua franca*. De vele andere talen die in Indonesië als volkstaal worden gesproken lijken niet binnen haar gezichtskring te zijn gekomen. Bijbelvertalingen in het Javaans, Soendanees, Makassaars, Timorees, enz. worden in ieder geval nergens vermeld. Een uitzondering vormt misschien het Lettinees, waarin enkele gedeelten van het Nieuwe Testament vertaald heten te zijn.¹

2. De Portugese vertaling ²

De Portugese bijbelvertaling heeft als hoofdvertaler iemand gehad die het Portugees als zijn moedertaal sprak — wat van de Maleise ver-

talingen niet gezegd kan worden. Zij was van de hand van João Ferreira a d'Almeida, waarschijnlijk geboren te Torre de Tavares in Noord-Portugal. Deze was op jeugdige leeftijd onder onbekende omstandigheden van het Rooms-Katholicisme naar de "gereformeerde religie" overgegaan. In 1645 maakte hij als "ziekentrouster" te Malaka een vertaling van het Nieuwe Testament; volgens zijn eigen zeggen was hij toen 17 jaar oud. Enige jaren later, 1651-2, herzag hij zijn vertaling. Hij maakte gebruik van de Portugese schrijftaal zoals die in zijn geboorteland werd gebezigd; die kwam op den duur steeds verder af te staan van het verbasterde Portugees dat in Batavia als *lingua franca* gangbaar was.

D'Almeida werd later proponent en in 1656 predikant, en diende de Portugees sprekende gemeenten op Ceylon, dat pas door de Compagnie op Portugal was veroverd, en te Batavia. In 1668 bracht hij zijn vertaling opnieuw in de Bataviase kerkeraad ter sprake. Zij wordt er geaccepteerd onder voorwaarde dat enkele kerkelijke gecommiteerden haar samen met de vertaler zullen controleren en waar nodig herzien. Dat geeft aanleiding tot veel ruzie; ten slotte wordt de vertaling op kosten van de Compagnie maar buiten verantwoordelijkheid van de Bataviase kerkeraad gedrukt, en wel te Amsterdam in 1681. Deze eerste druk was voor de pers gereed gemaakt door twee met name genoemde Hollandse predikanten en een ongenoemde Portugese Jood, die hun werk echter slecht schijnen te hebben verricht, want als de eerste bezending in Batavia aankomt is men daar zeer ontsticht over de talloze fouten. D'Almeida spreekt zelfs van "grove en strijdige tekstfouten, waardoor de zin des Heiligen Geestes wordt verduisterd, ja gecontrarieerd". Een groot deel van de uitgave wordt daarom vernietigd, slechts een gering aantal exemplaren wordt aan de gemeenten verzonden, na met de pen te zijn gecorrigeerd en te zijn voorzien van een lijst van de verbeterde teksten (een kleine 150 in totaal), een en ander in afwachting van een zorgvuldig gerevideerde herdruk. Deze komt kort voor D'Almeida's dood in 1691 gereed en ziet in 1693 te Batavia het licht.

D'Almeida heeft ook het Oude Testament vertaald, en wel tot Ezechiël 48; in 1694 is zijn werk voltooid door Ds. Jacobus op den Akker. Het heeft echter tot 1748-53 moeten duren voordat de uitgave in twee delen te Batavia van de pers kwam.

Deze eerste Portugese Bijbel is buiten Indonesië later herhaaldelijk herzien en herdrukt; een revisie van 1959 draagt nog D'Almeida's naam. In het land van herkomst is aan een herdruk geen behoefte geweest, omdat het Portugees er, als gezegd, in de 19e eeuw in onbruik is geraakt.

3. Maleise vertalingen³

In zijn "Boekzaal van de Maleise boeken door Europeërs (...) geschreven" maakt de predikant-vertaler Werndly (over wie meer hierna, p. 18) melding van acht gedrukte vertalingen van bijbelgedeelten uit deze periode, en van zeven vertalingen-in-handschrift die de druk niet haalden. Ze staan alle op naam van westerse vertalers. Die moeten natuurlijk bij het leren van de taal en bij hun vertaalwerk hulp van Indonesiërs gehad hebben als taalleraars, helpers of zegslieden, maar de naam van geen van deze medewerkers is ons overgeleverd, ja, in de berichten wordt slechts bij uitzondering van zulke medewerking gerept — op zich zelf karakteristiek voor de toenmalige toestanden en niet zonder belang voor de aard van de gemaakte vertalingen.

Hieronder worden enkele bijzonderheden gegeven over drie eerste-lingen in het Maleis.

3.1. *Het eerste Evangelie en het eerste Nieuwe Testament*

Binnen 35 jaar na de Eerste Schipvaart (1595-97) verscheen reeds *Het Nieuwe Testament (...) in Neder-duyts ende Malays, na der Griekscher waarheyt overgeset — Jang Testamentum Baharu (...) bersalim kapada bassa Hulanda daan bassa Malaju, separti jang Adillan bassa Gregu*; gedrukt in 1629 te Enkhuizen bij Jan Jacobsz. Palenstein. Deze titel belooft meer dan het boek biedt; het bevat namelijk alleen het Evangelie van Mattheüs. De vertaling was gemaakt door Albert Cornelisz. Ruil (of Ruyl). Deze, in 1600 als onderkoopman met Jacob van Neck naar Indië gevaren, had reeds eerder een *Spiegel van de Maleise Tale* uitgegeven, berustend op gegevens van Frederik de Houtman, en enkele kerkelijke boekjes vertaald. Van die vertalingen werd in 1612 gerapporteerd dat zij "te zeer hoofs waren getranslateerd, vermits voorz. Ruyl meest ten Heren hoven verkerende, aldaar zijn Malais geleerd hadde, end daarom bij de Gouverneur Houtman waren hersteld in gemeender (*d.i. gewoner*) Malais, om van de gemeente aldaar (*nl. te Ambon*), zijnde zeer slecht (*d.i. eenvoudig*) volk, dies te beter aangenomen te mogen worden".⁴ Ruils Maleis stond toen dus dicht bij de Maleise schrijftaal dan nuttig geacht werd voor hen die het slechts als *lingua franca* kenden. Of dat van zijn Mattheüs-vertaling ook geldt kon niet worden nagegaan, omdat het boek niet meer te vinden is. Ruils werk is waarschijnlijk het oudste voorbeeld van een gedrukte vertaling van een bijbelboek in een niet-Europese taal, uitgegeven ten bate van de Evangelieverkondiging.⁵

In 1668 verscheen het complete Nieuwe Testament, van de hand van

Ds. Daniël Brouwerius, die reeds eerder (1662) zich aan een vertaling van het boek Genesis had gewaagd. Hier volgt Werndly's vertaling van het titelblad: "Het Nieuwe Testament, of alle de boeken des Nieuwen Verbonds van onze Here Jezus Christus, uit de Griekse, Latijnse en Nederduitse tale in de Maleise tale wel, oprecht en getrouwelijk overgezegt door Daniël Brouwerius, weleer Leraar en Dienaar van Jezus Christus te Hellevoetsluis, en daarna in Oost-Indië, onder 't gebied van Nederland, en nu te Geertruidenberg. — Te Amsterdam, gedrukt door ordre en op kosten der Heren XVII der Verenigde Nederlandse Oost-Indische Maatschappije; om 't woord des Allerhoogsten Gods te openbaren, en om de weg van 't koninkrijk der Hemelen te tonen aan de ellendige en blinde mensen in Oost-Indië. — Gedrukt ter drukkerije van Paulus Matthijsz".⁶

De Heren XVII hadden aanvankelijk het werk van deze vertaler niet willen aanvaarden, wegens "de impertinentiën en extravagantiën door hem bij verschillende gelegenheden gebruikt". Die impertinentiën blijken uit de notulen van de kerkeraad te Batavia. En van de extravagantiën is waarschijnlijk wel het ergste voorbeeld dat Brouwerius een ter dood veroordeelde Makassar "in de Christelijke religie willende onderwijzen, daartoe o.a. rottangslagen gebruikt had" — "een gans ongehoord en onbekwaam middel om de heidenen te bekeren", zoals de berichtgever droogjes aan zijn mededeling toevoegt.⁷

Het Maleis van Brouwerius' vertalingen is van slecht allooi; het ligt dicht bij het pasar-Maleis. Het is blijkbaar op het gehoor neergeschreven, en vaak verkeerd gehoord en dus verkeerd gespeld; een goed gespelde Maleise tekst heeft de vertaler kennelijk nooit onder ogen gehad. De vorm van de bijbelse namen en ook allerlei details van de spelling der Maleise woorden sluit aan bij de spelling van het Portugees, wat in de gegeven omstandigheden goed verdedigbaar is, maar het gebruik van de verdubbeling van medeklinkers (bijv. *maccannan* voor *makanan* "voedsel") herinnert weer aan een Nederlandse spelgewoonte. Het principe "wat je niet weet blijft zo" lijkt ten grondslag te liggen aan de vertaling van "ulieden" door het Portugese *voste*, van "gij" door het Nederlandse *jouw* of *djouw*, en van "kruis" door *crus*. Soms berusten vertalingen op een toeval; zo *sakti* voor "heilig" wegens klankovereenkomst met *sanctus*, hoewel het "tooverkrachtig" betekent. Woorden worden gebruikt in een betekenis die ze niet hebben, bijv. *miara* ("onderhouden", "verzorgen") voor "scheppen". Met de Maleise vormleer staat de vertaler op gespannen voet, en ook van de syntaxis toont hij weinig begrip te hebben; daardoor vertaalt hij "Abraham was zeer rijk in vee,

in zilver, en in goud" (Gen. 13 : 2) op zo'n manier dat het voor een Maleier de betekenis krijgt van: "A. was een zeer rijk man, want hij was een beest; hij was zilver en goud". Dat in deze warboel ook enkele gelukkige vertalingen te vinden zijn doet aan de algemene indruk nauwelijks iets af. Maleise lezers of hoorders die vreemd tegenover de Bijbel stonden zullen door Brouwerius' vertaling voor zoveel raadsels zijn gesteld, dat zij voor hen onverstaanbaar was.

3.2. *De eerste Bijbel*

Aan de hiervoor genoemde vertalingen is geen lang leven beschoren geweest. Of ze geregeld en met vrucht in de gemeenten werden gebruikt is moeilijk na te gaan. Wel is zeker dat reeds betrekkelijk vlug ernstige bezwaren ertegen werden geuit en dat de Bataviase kerkeraad tegen het eind van de 17e eeuw stappen ondernam om tot een betere vertaling van de hele Bijbel te komen. Die vertaling heeft wèl een lang leven gehad. Ze is tot in de 20e eeuw herhaaldelijk gedrukt, heeft in de Molukken een invloed gehad die vergelijkbaar is met die van de Statenbijbel in Nederland, en is evenals deze een voorwerp van haast bijgelovige verering geweest. Een exemplaar van de eerste druk werd nog in de jaren-50 van deze eeuw aan president Soekarno aangeboden bij zijn bezoek aan Ambon, als het meest karakteristieke geschenk van de Molukse Christengemeenschap.

Aan die vertaling is de naam verbonden van Dr. Melchior Leijdecker. Deze, geboren te Amsterdam in 1645 maar opgegroeid te Zierikzee, studeerde in Harderwijk, Groningen en Leiden theologie en geneeskunde en promoveerde in beide faculteiten. In 1671-74 was hij predikant van de zg. kruiskerken in Vlaanderen, waarna hij voor de classis Walcheren als predikant naar Indië ging; in 1675 te Batavia aangekomen, was hij in 1677 legerpredikant in en om Oost-Java. In 1678 werd hij predikant bij de Maleise gemeente van Batavia, wat hij tot zijn dood op 16 maart 1701 bleef. Hij huwde met Antonia van Riebeeck en was dus een zwager van de Raad van Indië en latere gouverneur-generaal Abraham van Riebeeck. Hij legde zich niet alleen toe op het te Batavia gesproken Maleis dat hij voor preek en gemeentewerk nodig had, maar ook op de taal van de Maleise geschriften.⁸ Werndly vertelt van hem, dat hij "verscheiden Maleise boeken, met Maleise letteren zelve geschreven, heeft bekomen, waar door hij zich in die tale hoe langer hoe meer heeft kunnen oefenen. Hij heeft vervolgens in acht genomen hoedanig die taal best met onze letters zou kunnen gespeld worden, en daarenboven, dat men zich van gene andere woorden, als die de Maleiers zelf gebruiken,

en ook in gene andere betekenis, als die de Maleiers daaraan geven, behoorde te bedienen. Hiertoe bevond hij dat een woordenboek zeer noodzakelijk was; en nademaal er geen een te vinden was, dan zulke, die uit het gehoor waren opgesteld, oordeelde hij best te zijn zelf zulk een woordenboek uit de echte Maleise schrijvers op te stellen, waardoor zijn Eerw. verre in de kennis der Maleise tale vorderde, en een proef nam om de Bijbel in die tale over te zetten." Zijn woordenboek heeft een wonderlijke geschiedenis gehad. Het werd na zijn dood bijgewerkt en aangevuld door revisoren van zijn bijbelvertaling, maar raakte daarna zoek en kwam pas omstreeks 1825 weer opduiken. Men vond het toen een goede grondslag voor verder werk aan de Maleise lexicografie. In opdracht van de Regering begon Ds. D. Lenting het uit te geven. Het eerste deel verscheen in 1835, maar daarna stokte de uitgave en in 1839 gingen de 500 exx. van het eerste deel op enkele na door brand verloren.⁹

Leijdecker had zich zo al lange tijd met het Maleis bezig gehouden toen de kerkeraad hem in 1691 de opdracht gaf om een concept van een nieuwe vertaling van de hele Bijbel te maken in de taal van de Maleise geschriften, het zg. Hoog-Maleis. Hij heeft dat werk grondig aangepakt en met nauwgezetheid verricht. Bij zijn dood was hij gevorderd tot Efeze 6. Het werk werd overgenomen en in hetzelfde jaar nog voltooid door Ds. Petrus v. d. Vorm (1664-1731), die in 1688 in Indië was gekomen, in 1689 en volgende jaren predikant op de Molukken en in 1698-1731 bij de Maleise gemeente van Batavia was, en bekend stond als een goed kenner van het Hebreeuws en andere Oosterse talen.¹⁰

Na deze spoedige voltooiing is de concept-vertaling echter 22 jaar lang "in de kerkekamer te Batavia in een bijzondere kasse afgesloten" gebleven. Dit betreurenswaardige oponthoud hing o.a. samen met een strijd die ontstond over de vraag in welke vorm van Maleis de bijbel diende te worden vertaald: "Hoog-Maleis" of "Laag-Maleis". Gangmaker van de voorstanders van een "Laag-Maleise" bijbelvertaling was Ds. François Valentijn (1666-1727). Deze zoon van een conrector van de Latijnse school in Dordrecht had in Leiden theologie gestudeerd, was in 1685 naar Indië vertrokken en werd in 1686 als predikant op de Molukken geplaatst. Daar preekte hij, naar zijn zeggen, al in het Maleis na drie maanden studie van die taal, huwde een rijke weduwe, en repatriëerde in 1695. In 1705 opnieuw naar Indië gegaan werd hij als legerpredikant naar Oost-Java gezonden en stond vervolgens weer op Ambon. Wegens moeilijkheden met de Regering keerde hij in 1713

naar Nederland terug. Over zijn handel en wandel, zijn karakter en zijn taalkennis wordt zeer verschillend geoordeeld, maar algemene waardering heeft het grote verzamelwerk gekregen, waarvoor hij in Indië het materiaal bijeenbracht en dat hij na zijn definitieve terugkeer in Nederland schreef: *Oud en Nieuw Oost-Indien, vervattende een naaukeurige en uitvoerige verhandeling van Nederlands mogentheyd in die gewesten*, enz., I-V (Dordrecht, 1724-26), voor die tijd een standaardwerk dat wel de eerste encyclopedie over gans Indië is genoemd. Valentijn nam in zijn boek allerlei ongepubliceerde gegevens en stukken van andere auteurs op — o.a. van Rumphius, de historicus en natuuronderzoeker van Ambon —, maar vergat dan nogal eens om zijn bron te vermelden.¹¹

Al in zijn eerste Indische periode ijverde Valentijn voor een “Laag-Maleise” bijbelvertaling. Hij trachtte de kerkeraad te bewegen om in die vorm van Maleis een vertaling uit te geven die hij zei zelf te hebben vervaardigd, maar die waarschijnlijk grotendeels het werk is geweest van anderen, met name van Ds. Simon de Larges. De weduwe van deze in 1677 te Banda overleden predikant schonk het handschrift aan Ds. Jacobus du Bois, die in 1687 te Ambon ten huize van Valentijn stierf. Aan Du Bois’ nalatenschap bleek, zo zegt Werndly, De Larges’ vertaling te ontbreken, “hebbende een van zijn aangestelde boedelbezorgers, namelijk Ds. François Valentijn, volgens het getuigenis van de andere, te weten de Ed. de Ruiten, alle de papieren naar zich genomen, gelijk de Ambonse Kerkeraad in verscheiden brieven aantekent.”¹²

Valentijn heeft de strijd voor “zijn” vertaling gevoerd met harts-tochtelijke vasthoudendheid, en met een zelfverzekerdheid die even groot was als zijn eerbied voor de argumenten van anderen gering. In 1698 wijdt hij aan het probleem “Hoog- of Laag-Maleis” een boekje, getiteld *Deure der Waarhijd, voor ’t ooge der christenwereld geopend, waardoor klaar te sien is, wat Tale voor alle Malijtse christenen in Oost-Indiën, van gebruik en alleen van dienst zij* (etc., etc., de titel gaat nog een regel of vijftien door!).¹³ Op p. 9-30 van dat boekje drukt hij eerst een brief af, waarin de Bataviase kerkeraad op de oudere “Laag-Maleise” vertalingen een niet malse kritiek geeft. De “vertaling-Valentijn” wordt daarbij niet regelrecht genoemd (wat toen ook niet mogelijk was, want Valentijn zou pas veel later aan de kerkeraad inzage van “zijn” vertaling geven), maar wel zijdelings veroordeeld. In het volgende deel van zijn boek (p. 31-104) bestrijdt Valentijn deze brief met zijn gebruikelijke breedvoerigheid. Een enkele maal erkent hij dat de oudere vertalers

een fout hebben gemaakt, maar voegt er dan aan toe dat het nu in "zijn" vertaling beter staat, zonder te zeggen hóe het er precies staat. Meestal echter kan men volgens hem zijn voorgangers niets verwijten; de woorden en uitdrukkingen die zij gebruiken vindt hij goed "Laag-Maleis". Maar nooit bespreekt hij vertaalproblemen of verdedigt hij vertaalkundige keuzen, zoals iemand zou doen die zelf de aangehaalde teksten had vertaald. De strekking van zijn hele betoog is dat het "Laag-Maleis", zoals het in de oudere vertalingen en in "zijn" vertaling gebezigd wordt, voor de gemeente verstaanbaar is, het "Hoog-Maleis" niet.

Valentijn maakt hierbij twee fouten; (a) hij overschat de verstaanbaarheid en (b) onderschat de locale beperkingen van het "Laag-Maleis".

(a) Valentijn schrijft vanuit de Ambonse situatie; zijn "Laag-Maleis" is Ambons Maleis. Maar ook dat Ambonse Maleis was niet de landstaal, en er is vaak ernstig en terecht getwijfeld aan de verstaanbaarheid ervan voor de gewone Ambonnees. Zo schrijft de scriba van de Ambonse kerkeraad in 1689 (de ironie der geschiedenis wilde dat die scriba dat jaar Valentijn was!), dat "na scherp onderzoek inzonderheid op de buiten liggende eilanden" is gebleken, "hoe de inlanders aldaar, ten meesten dele onervaren in de gemene Maleise taal en bijgevolg zonder kennis in zaken van Godsdienst, alles, zonder enig begrip van 't herte der zake te hebben, maar van buiten leren". En in 1690 klaagt die raad over uit het hoofd geleerde boekjes welke zin en inhoud de Ambonnezen niet begrijpen en welke "taal zij in stukken des geloofs niet en verstaan".¹⁴ Men kan dus zeggen dat het niet ging tussen het verstaanbare Ambonse Maleis en de onverstaanbare "Hoog-Maleise" schrijftaal van Leijdecker, maar tussen gradaties van onverstaanbaarheid.

(b) Valentijn ontkent nergens dat hij Ambons Maleis schrijft, maar hij meent ten onrechte dat zijn Ambons Maleis ook in andere streken van de Archipel goed verstaanbaar is. Hij maakt hier een fout die nog lange tijd de discussie heeft verward, en die later eens als volgt geformuleerd is: "Het proclameren van het in eigen omgeving gebruikelijke lokaal-Maleis tot *het* zgn. Laag-Maleis, dat iedereen dan heet te verstaan (...). Eén Bijbel in *het* Laag-Maleis voor alle Maleis-lezenden van geheel Indië is daarom een dwaasheid en een zekere mislukking, want met Laag-Maleis bedoelt men lokaal-Maleis, dat juist uitmunt door variëteit."¹⁵

Merkwaardig is overigens dat Valentijn omstreeks 1706 zegt "zijn" vertaling "van voren af aan nog eens (naar de trant en spelling van

't hoge Maleis, zoveel als het enigszins lijden kon, en om mij in alle delen naar de zinlijkheid van de Batavische Broederen te schikken, en dus 't gemene goed oogwit te bereiken) overgezet" te hebben.¹⁶ Het ging hem dus blijkbaar toch meer om de voldoening "zijn" vertaling gedrukt te zien dan om de verstaanbaarheid van het "Laag-Maleis".

De strijd tussen de voorstanders van de "Laag-Maleise" en die van de "Hoog-Maleise" vertaling heeft lang geduurd. Hij heeft gewoed in kerkeradsvergaderingen te Batavia en op Ambon, en de echo ervan heeft geklonken in de kantoren van de Heren XVII en in de vergaderingen van de Hollandse Synode. Valentijn heeft die strijd ten slotte verloren; "zijn" vertaling is nooit uitgegeven geworden en het manuscript is na zijn dood in 1727 spoorloos verdwenen.¹⁷

De kerkeraad van Batavia heeft het steeds opgenomen voor Leijdeckers "Maleise taal, zoals dezelve in de boeken der Maleiers voorkomt".¹⁸ Die voorkeur voor de Maleise schrijftaal was in principe juist, vooral om twee redenen. Alleen deze vorm van het Maleis kan de taal zijn van een bijbelvertaling die bestemd is om door de hele Archipel verspreid te worden; en: alleen dit Maleis biedt een hanteerbare en redelijk wel te omschrijven norm voor de taal van de bijbelvertaling, in tegenstelling tot het "Laag-Maleis", dat normloos was, erger, waar eigenlijk iedere spreker, vooral iedere Hollander, zichzelf tot norm meende te kunnen zijn. De Bataviase kerkeraad heeft terecht eens gezegd, dat het verschil tussen "Laag- en Hoog-Maleis" te vergelijken is met dat "tussen het Nederduits door een kromtongige Waal gesproken (*en*) het rechte Nederlands".¹⁹

Die kerkeraad was zich wel degelijk bewust dat de Maleise schrijftaal op Ambon nog minder verstaanbaar was dan het Ambons Maleis. Hij meende echter dat men niet alles op de Ambons-Maleise kaart moest zetten, maar dat men het voor bijbelvertaling en kerkelijk onderricht te gebruiken "Hoog-Maleis" goed aan de "Inlandse schoolmeesters" moest onderwijzen, en hen de Bijbel erin moest leren lezen. Zo zouden zij het door hen beleden geloof kunnen begrijpen, om op hun beurt het geleerde door te geven in de landstaal. Een plan in deze geest werd o.a. in 1699 ontwikkeld en aan de Ambonse kerkeraad voorgelegd.²⁰ Valentijn heeft hierop verontwaardigd gereageerd, "dat het beter was, dat de Predikanten, Ziekentroosters, en anderen, zich naar de Gemeenten, dan dat zich die naar de Predikanten zouden voegen",²¹ maar het plan was toch echt zo gek niet, vooropgezet dat men nu eenmaal niet de mogelijkheid (of de wil) had om de hele evangelieverkondiging, bijbelvertaling en catechisatieboekjes inclusief, in de landstaal te doen gebeuren.

Na deze uitweiding over Valentijn en de controverse over “Laag- of Hoog-Maleis”, dient nog kort vermeld te worden hoe het met Leijdeckers concept-vertaling verder ging.

De kerkeraad van Batavia was van mening dat het concept van Leijdecker en Van der Vorm “op ’t allernauwkeurigst diende overzien te worden”. Maar het duurde tot 1723 voor de Indische Regering tot de druk besloot en, op voordracht van de kerkeraad, vier revisoren, onder wie Van der Vorm en Werndly, aanstelde. Laatstgenoemde, George Henric Werndly, geboren te Zürich in 1694, ging in 1718 naar Indië, waar hij, na enige tijd te Batavia en op Sumatra te hebben gewerkt, van 1719 tot 1722 te Makassar predikant was. Vandaar werd hij opgeroepen naar Batavia om aan de revisie deel te nemen. Na afloop daarvan vertrok hij naar Nederland in verband met het drukken van de vertaling. In 1736 verscheen te Amsterdam zijn waardevolle *Maleische Spraakkunst* met als aanhangsel “twee Boekzalen van boeken, in deze tale zo van Europeërs, als van Maleiers geschreven”. Een jaar later werd hij door Frederik Willem van Pruisen benoemd tot hoogleraar in de Oosterse talen aan de hogeschool te Lingen in Westphalen (in 1697 opgericht door de toenmalige heer van Lingen, stadhouder Willem III, ten bate van de onderhouding en verbreiding van het Protestantisme), waar ook Maleis tot zijn leeropdracht behoorde. Enige jaren later was er sprake van een hoogleraarschap in Harderwijk, maar Werndly bleek in Europa niet meer te kunnen aarden. Hij keerde terug naar Indië en werd predikant van Batavia, waar hij in augustus 1744 stierf.²²

Over de gang van zaken bij de revisie heeft Werndly, die als secretaris van de commissie fungeerde, het volgende verteld.²³ Van der Vorm en hij lazen eerst een gedeelte in de grondtekst en in de Latijnse en de Nederlandse vertaling, daarna het Maleise concept. Bij moeilijke teksten vergeleken ze de Arabische bijbelvertaling, en de Duitse, Franse of Engelse vertalingen, soms ook de Griekse vertaling van het Oude Testament, de Syrische en de Spaanse vertaling, en raadpleegden ze verschillende exegetische werken. Vervolgens overwogen ze de oudere Maleise vertalingen, “welke ons dan somtijds, schoon er niet veel op te roemen valt, evenwel nog al enige handleiding hebben gegeven”. Aan de hand van die gegevens werd dan de vertaling neergeschreven; Werndly tekende in de concordantie van Trommius aan hoe een woord vertaald was, “om in ’t vervolg, indien mogelijk, voor het zelve grondwoord een en het zelve Maleis woord te gebruiken”. Daarna werd de voorgestelde vertaling besproken door de hele commissie, die 5 jaar lang gewoonlijk drie of vier maal per week van 8 tot 11 uur ’s morgens

in de kerkekamer vergaderde. Hier werd weer de grondtekst en de Nederlandse vertaling voorgelezen en vervolgens de voorgestelde Maleise vertaling; in exegetisch opzicht moeilijke teksten werden gewikt en gewogen, en zo kwam ten slotte de definitieve tekst van de vertaling tot stand.

Men ziet, de revisoren deden alles wat in hun vermogen lag om de juiste betekenis van de grondtekst nauwkeurig te benaderen. Over de wijze waarop de taalkundige vorm werd vastgesteld die de vertaling in het Maleis moest krijgen, is Werndly minder uitvoerig. Hij bepaalt zich tot de opmerking dat de algemeen gebruikte Maleise schrijftaal werd gebezigd, “waartoe wij — zo zegt hij — allerlei hulpmiddelen van gedrukte en geschreven boeken hebben gebruikt; en zeer veelmalen hebben wij onze toevlucht moeten nemen tot de levende stemme der Maleiers, dewelke wij ten dien einde hebben bezocht, of laten vragen, of die ons ook wel hebben bezocht, om hunne raad over hunne tale in te nemen: doch wij verlieten ons geenszins alleen op hun zeggen zonder reden, maar vorderden volkomen overtuigende redenen van hen opdat wij in dezen ook zeker mochten gaan (. . .)”. Hier wordt gelukkig wél melding gemaakt van de hulp die de Indonesische sprekers van de taal aan de vertalers gaven. Maar men krijgt de indruk dat die hulp alleen gevraagd werd bij gedeelten waarmee de revisoren in het Maleis geen raad wisten, niet bij die welke zij, terecht of ten onrechte, reeds in goed Maleis vertaald meenden te hebben. En dat “vorderen van volkomen overtuigende redenen” heeft naast goede ook zeer netelige kanten. Immers, ook als de inheemse spreker zijn woordkeus niet kan argumenteren, kan ze uitstekend zijn; en omgekeerd, vragen waarom hij iets zus en niet zo zegt kan vaak onwillekeurig op verdedigen van de eigen, in Hollandse oren goed klinkende vertaling uitlopen. Hoe dat zij, het is zeker dat men bij de revisie ook de Maleise taal tot haar recht heeft willen laten komen.

Toen het concept op deze wijze geheel herzien was en er afschriften van de gerevideerde tekst waren gemaakt, werd het manuscript door twee revisoren, Werndly en Ds. C. G. Seruys, naar Holland gebracht en daar onder hun toezicht gedrukt. Het Nieuwe Testament verscheen in 1731 en de hele Bijbel in 1733, bij R. en G. Wetstein in Amsterdam. De Heren XVII hadden beslist dat de uitgaven in Latijns schrift moesten zijn. In 1758 volgde, op aandrang en gedeeltelijk voor rekening van Gouverneur-Generaal Mossel, een uitgave in het Arabisch-Maleise schrift dat toen en nog lang daarna in oorspronkelijke Maleise geschriften gebruikelijk was. De “Hoog-Maleise” vertaling-Leijdecker kon haar werk

in de Maleis sprekende gemeenten van Indonesië beginnen en heeft, onder goed en kwaad gerucht (zie ook VIII.1 en 2), jaren lang haar invloed uitgeoefend.

Zo kon het in 1699 door de Bataviase kerkeraad ontwikkelde plan een volle kans krijgen. Men kan zeggen dat het eerste deel daarvan op den duur vrij goed gelukt is. De bovenlaag van de Ambonse Christenen heeft Leijdeckers vertaling leren gebruiken en is haar, al of niet volledig begrepen, hooglijk gaan waarderen. Het tweede deel is steeds het zwakke punt gebleven. Het doorgeven van de bijbelse boodschap in de landstaal heeft vrijwel niet plaats gehad, en in het Ambons-Maleis liet het ook veel te wensen over. Een getuigenis uit 1853 zegt ten aanzien van het laatste: "De meester verklaart (...) het Maleis Bijbelwoord door een des dageljksen levens. Zo enige jaren onderwezen, doen de kinderen natuurlijk enige kennis op van het Bijbel-Maleis (...) maar gebrekkig en onvolledig. En zulks te meer, omdat de meesters zelve (...) dikwijls nog verre zijn van die Bijbel-taal te verstaan(...) en omdat vele kinderen (...) thuis (...) het dagelijks Maleis spreken en horen (...) of hunne *bahasa tanah*, landtaal (...)"²⁴

III. HET NEDERLANDS BIJBELGENOOTSCHAP EN DE INDONESISCHE BIJBELVERTALING

Was in de 17e en 18e eeuw de bijbelvertaling in Indonesië een kerkelijke aangelegenheid geweest, de 19e eeuw geeft een geheel ander beeld te zien. Op het gebied van de bijbelvertaling werd, evenals op dat van de zending, het initiatief helemaal of grotendeels overgenomen door particuliere genootschappen die, hoewel gevormd door individuele kerkleden, opereerden buiten verantwoordelijkheid of medezeggenschap van de Indische of de Nederlandse Hervormde Kerk als zodanig.

Tijdens het Engelse Tussenbestuur (1811-16) was door Luitenant-Gouverneur-Generaal Raffles al een Javaans Bijbelgenootschap opgericht als hulpgenootschap van het BBBG. Na 1816 zette dit zijn werk voort onder de naam van (Nederlands) Oost-Indisch Bijbelgenootschap (hierna: OIBG), soms ook Bataviaas Bijbelgenootschap genoemd. Het bestuur bestond doorgaans uit enkele hoge regeringsambtenaren en predikanten — in die tijd ook regeringsambtenaar — die te Batavia woonden; als het iets deed, wat niet steeds het geval was, handelde het in strikt gouvernementele geest.

1. Het Hoofdbestuur, zijn medewerkers en adviseurs in de 19e eeuw

In 1814 werd te Amsterdam het Nederlands Bijbelgenootschap opgericht. Het bestond uit een aantal stedelijke of gewestelijke afdelingen, ieder met een eigen bestuur. Het bestuur van de afdeling Amsterdam fungeerde tevens als hoofdbestuur; pas in 1851 zouden deze twee functies gescheiden en door twee aparte besturen vervuld worden. Leden van het HB waren Amsterdamse bankiers en handelsheren, hoogleraren en predikanten; bij de voordracht of benoeming legde men een zekere voorkeur voor leden van patricische families aan de dag. De HB-leden moesten in Amsterdam wonen; wie naar elders verhuisde trad af.

Het HB behartigde de algemene zaken van het genootschap, o.a. de correspondentie met het buitenland. Bij belangrijke besluiten was het gehouden enige van de voornaamste afdelingen te raadplegen; voor Indische aangelegenheden waren dat Rotterdam, Den Haag en Leiden.

Toen na de Franse tijd, in 1816, de zg. "Nederlandse koloniën of bezittingen" door de Engelse bezetters weer aan de Nederlandse machthebbers waren overgedragen, ging het NBG al gauw zijn aandacht geven aan de bijbelverspreiding en -vertaling in Indonesië. Van de besluiten welke dienaangaande werden genomen droeg het HB de voorbereiding en/of uitvoering doorgaans op aan een commissie, die eerst "de vierde commissie" werd genoemd, later "de eerste commissie", "de Indische commissie", of "de commissie-Buitenland". Toen de correspondentie zich uitbreidde werd een vrijgestelde secretaris nodig. De eerste die deze functie vervulde was Dr. J. P. N. Land (geboren in 1834 en gestorven in 1897), die in Leiden theologie had gestudeerd, en zich o.a. had toegelegd op Hebreeuws en Arabisch en op Syrisch. Het laatste leidde tot enkele publicaties van zijn hand over oude kerk- en zendingsgeschiedenis. Na zijn promotie, over een oudtestamentisch-exegetisch onderwerp, ging hij in 1858 naar Londen om de Syrische handschriften van het Brits Museum te bestuderen. Als secretaris van het NBG (1859-64) bleef hij publiceren, o.a. artikelen over de Islam en het Boeddhisme en het eerste deel van zijn *Anecdota Syriaca*, de vrucht van zijn Londense reis.¹ Misschien heeft zijn bijbelgenootschappelijke correspondentie wel eens onder zulk werk geleden; één afgevaardigde althans is daarover slecht te spreken geweest (zie hierna, p. 155). In 1864 werd hij hoogleraar in Oosterse talen en wijsbegeerte aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, als opvolger van Veth (zie hierna, p. 24), een functie die hij in 1872 verwisselde voor een professoraat in de wijsbegeerte en zielkunde te Leiden.

Lands opvolger als secretaris werd Ds. J. van Leeuwen (1821-92), opgeleid aan het Remonstrants seminarie en het Athenaeum te Amsterdam, een goed latinist en grondig kenner van de Semitische talen. Hij had al ervaring van de Nederlandse bijbelvertaling, want hij was in 1854 lid geworden van de synodale commissie voor de vertaling van het Oude Testament en had een concept-vertaling gemaakt van de boeken Ezra, Nehemia en Esther. Hij behartigde het secretariaat en al wat daarbij kwam kijken met toewijding en tact en betoonde zich een voorbeeldig corrector.² In 1892 werd hij opgevolgd door Jhr. Dr. J. W. van Lennep (1863-1927), die in 1899 zijn functie overdroeg aan Ds. C. F. Gronemeijer en, als tweede secretaris, L. J. van Wijk. De arbeid van de twee laatstgenoemden valt echter grotendeels in de 20e eeuw en zal dus in het tweede deel van dit boek ter sprake komen.

De theologische hoogleraren en de predikanten in het HB konden ge-

acht worden een oordeel te hebben over de exegetische vragen die bij de bijbelvertaling te pas kwamen en onder de bankiers en handelsheren waren er die over de grenzen hadden gekeken en enigszins een indruk hadden van de eisen die het leren beheersen van een vreemde taal stelde. Maar t.a.v. vertaalwerk in geheel of grotendeels onbekende en onbestudeerde talen, zoals die van Indonesië in de eerste decennia van de 19e eeuw nog waren, had het HB natuurlijk behoefte aan voorlichting. Het was echter niet gemakkelijk die te krijgen, daar de kennis van de talen en culturen van Indonesië nog zeer gering was in Nederland. Aan verscheiden hogescholen waren wel leerstoelen in de Oosterse talen gevestigd, maar het bestreken gebied reikte in feite bijna nooit verder naar het Oosten dan Arabië. Van de eigensoortigheid van de Indonesische talen had men nog weinig begrip. De gedachte dat alle talen, en dus ook de Indonesische, afgeleid waren van het Hebreeuws (een lid van de Semitische taalfamilie) had nog niet afgedaan, hoewel Werndly er reeds op had gewezen dat het Maleis, ook al gebruikte het veel Arabische leenwoorden en werd het geschreven met Arabische lettertekens, taalkundig *niet* verwant was aan het Arabisch en dus geen Semitische taal kon zijn.³

Het lag in de aard der zaak dat het HB zich voor advies en hulp inzake de Indonesische bijbelvertaling richtte tot de hoogleraren in de Oosterse talen, maar even natuurlijk was het dat zo'n advies in de eerste tijd maar beperkte waarde kon hebben en men van de hulp wel iets, maar niet te veel moest verwachten. De eerste van wie zulke hulp vermeld wordt is Prof. J. Willmet, hoogleraar in de Oosterse talen en Hebreeuwse oudheden aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre en HB-lid. Deze had zich blijkbaar ook enige kennis van de Maleise taal en spelling eigen gemaakt, voldoende althans om toezicht te kunnen uitoefenen op de herdruk van de vertaling-Leijdecker in Arabisch en Latijns karakter (1819 en 1821).

Zijn opvolger aan het Athenaeum en in het HB was Dr. Taco Roorda (1801-74). Deze had theologie en Oosterse talen gestudeerd en werd, na enige jaren predikantschap, in 1828 buitengewoon en in 1834 gewoon hoogleraar. Als HB-lid gevraagd de studie te begeleiden van een voor Java bestemde kwekeling van het NBG, werd hij vervolgens betrokken bij de vervaardiging van Javaanse lettertypen (zie verder hierna, p. 54v.) en kreeg contact met de reeds op Java werkende afgevaardigde-ter-bijbelvertaling J. F. C. Gericke. Langs deze weg kwam hij tot de studie van het Javaans. Hij speelde een belangrijke rol bij de oprichting van de hierna te bespreken Rijksinstelling tot opleiding van Indische be-

stuursambtenaren in Delft (1842), waaraan hij hoogleraar in het Javaans werd, en schreef zelf de studieboeken voor dat vak, o.a. een grote en belangrijke Javaanse spraakkunst, of werkte mee aan het schrijven daarvan. In 1864 ging hij over naar de soortgelijke instelling in Leiden, waar hij dezelfde functie vervulde tot aan zijn dood.

Namens het HB zag hij toe op de uitgaven van Gerickes bijbelvertaling en woordenboek en verzorgde na diens dood de revisie van het Javaanse Nieuwe Testament (zie IV.2.4). Tevens diende hij het HB van advies over allerlei andere met het Indonesische vertaalwerk samenhangende zaken. Zo speelde hij een rol bij de benoeming van Van der Tuuk en gaf advies over Klinkerts verlofsaanvraag (zie hierna, p. 113 en 191).⁴

Toen Roorda in 1842 naar Delft ging kwam in zijn plaats in Amsterdam Dr. P. J. Veth (1814-95), kandidaat in de theologie en de letteren, doctor *h.c.* in de Oosterse talen. Ook hij werd lid en adviseur van het HB. Hij zat o.a. in de commissie voor herziening van de Statenvertaling en maakte een Laag-Maleise vertaling van het Nieuwe Testament klaar voor de pers (zie ook VIII.1.2). Een man van zeer wijde belangstelling en grote belesenheid, die veel publiceerde op het gebied van de aardrijkskunde, geschiedenis, volkenkunde, taal- en letterkunde en politiek van Indonesië. In 1864 ging hij naar de hierna te noemen Rijksinstelling in Leiden als hoogleraar in “de land- en volkenkunde, godsdienstige wetten der Mohammedanen, en gebruiken en volksinstellingen van de Indische archipel”, en in 1877 werd hij benoemd aan de Leidse universiteit en doceerde daar “Indische land- en volkenkunde”.⁵

Ten slotte moet als 19e-eeuwse adviseur van het HB genoemd worden Prof. Dr. H. C. Millies (1810-68). In 1827 student geworden aan het Luthers seminarie in Amsterdam volgde hij ook vier jaar lang de colleges van Roorda. Op den duur richtte hij zijn aandacht vooral op Indonesië. Als Luthers predikant te Haarlem was hij de geestelijke vader van het voorstel dat de NBG-afdeling daar in 1845 deed om ook werk in de buitengewesten te gaan aanpakken — een mijlpaal in de ontwikkeling van de Indonesische bijbelvertaling namens het NBG. Het voorstel leidde tot het taal- en vertaalwerk onder de Dajaks, de Bataks en de Makassaren en Boeginezen. Enige jaren later was hij ook nauw betrokken bij het begin van het werk op Bali en in de Soendalanden. Millies volgde al die arbeid met belangstelling. Met grote zorg hield hij toezicht op het snijden en gieten van de Makassaars-Boeginese lettertypen en vaak trad hij op als corrector van drukproeven in die en andere talen. Hij kende Maleis en Javaans, en misschien ook Dajaks en Bataks: hij laat zich Dajakse teksten toesturen en kan met een in Nederland

voor onderwijzer studerende Batak wat aan Mandailing-Bataks hebben gedaan. In 1847 benoemd aan het Lutherse seminarie, werd hij in 1856 hoogleraar in de Oosterse taal- en letterkunde te Utrecht. Daar verdiepte hij zich in de geschiedenis van de Indische Kerk en, *bien étonnés de se trouver ensemble*, in de munt- en penningkunde van Indonesië. Zijn postuum verschenen studie over laatstgenoemd onderwerp is het enige grotere boek dat van zijn hand verscheen.⁶

Merkwaardig is dat geen van de zojuist genoemde hoogleraren ooit Indonesië persoonlijk heeft bezocht. Hetzelfde geldt van de NBG-secretarissen. Het zou tot 1937 duren voor in de persoon van Dr. H. C. Rutgers een secretaris van het NBG een reis naar Indonesië maakte.

Uit het meegedeelde kan o.a. gebleken zijn dat, onder de noemer van Oosterse talen, hoogleraren aan bestaande hogescholen in Nederland toch reeds allerlei waren gaan doen aan de studie van talen en volkeren van Indonesië. Maar het lag voor de hand dat er op den duur een zekere specialisatie zou komen. Dat gebeurde vooral toen men in Nederland gelegenheid ging scheppen voor opleiding tot werkkringen in Indonesië waarbij praktische kennis van een of meer Indonesische talen noodzakelijk was. Een eerste aanloop daartoe is te constateren bij de Koninklijke Militaire Academie in Breda, waaraan vanaf 1836 leraren, lectoren of hoogleraren college gaven over talen en volken van Indonesië. Eén van hen was Dr. J. J. de Hollander (1817-86), die nuttige overzichten schreef van wat men in zijn tijd wist over Maleis, Javaans en de land- en volkenkunde van Indonesië.

Enige jaren later werd te Delft de opleiding van Indische Bestuursambtenaren ter hand genomen aan wat in de wandeling kortweg "de Indische Instelling" werd genoemd. Deze, opgezet als een rijksinstelling, werd in 1863 opgeheven. Daarna werd de opleiding voortgezet aan een gemeentelijke instelling, die van 1864 tot 1900 bestond en lang de voornaamste inrichting van deze soort was. Van de docenten aan deze instelling moet hier genoemd worden Dr. G. K. Niemann, die er van 1873 tot 1898 hoogleraar was in Makassaars, Boeginees en Land- en Volkenkunde van Nederlands-Indië.

Naast de "Indische Instelling" in Delft is er een (minder succesvolle) geweest in Leiden, ook eerst als Rijksinstelling (1864-76) en later als gemeentelijke instelling (1877-91). Daaraan is de taalafgevaardigde H. C. Klinkert verbonden geweest.

In 1876 werd bepaald dat minstens aan één Nederlandse universiteit, i.c. Leiden, colleges moesten worden gegeven in "Mohammedaans recht, volksinstellingen van Nederlands-Indië, staatsrecht en bestuur der kolo-

niën, Oost-Indische taal-, land- en volkenkunde”.⁷ En het volgend jaar werd daar een “doctoraat in de Indische letteren” ingesteld, met welk besluit de bestudering van de Indonesische taal- en letterkunde los werd gemaakt uit de eerder genoemde, vooral op de praktijk gerichte opleidingen.

Er is dus steeds een nauwe band en wisselwerking geweest tussen het NBG en de officiële beoefenaren van de Indonesische taalwetenschap. Die waren soms via het NBG tot hun vak gekomen, of doceerden talen die door een afgevaardigde van het NBG waren ontgonnen, of gaven college aan de hand van boeken door die afgevaardigden geschreven en door het NBG uitgegeven. Het HB kon zich met vrijmoedigheid tot de hoogleraren in Breda, Delft of Leiden wenden om raad en hulp inzake de Indonesische bijbelvertaling, en die raad en hulp zijn steeds met bereidwilligheid gegeven.

2. De visie van het Hoofdbestuur op het werk van een bijbelvertaler

Al spoedig na zijn oprichting ging het NBG rondzien wat het in Indonesië zou kunnen doen of helpen doen op het gebied van het drukken en verspreiden van bestaande, en het laten vervaardigen van nieuwe vertalingen van de bijbel. Eén van degenen die daar sterk op aandrong was Gijsbert Karel van Hogendorp, gedurende enige jaren voorzitter van de Haagse NBG-afdeling en als zodanig in nauw contact met het HB. Aan deze kant van Van Hogendorps activiteiten wordt doorgaans weinig aandacht gegeven,⁸ maar ze zijn voor de hier beschreven zaken belangrijk geweest. In 1819 ontwikkelt hij in een HB-vergadering zijn denkbeelden over het onderwerp in een uitvoerig betoog, dat hij later publiceert. Zijns inziens moet de aandacht het eerst gericht worden op Java, “de hoofdzetel onzer macht”, met zijn 4 à 5 miljoen inwoners; vandaaruit dient verder te worden gewerkt in Oost-Indië, dat “een geschikte plaats is voor heilrijke werkzaamheden, door middel van nieuwe vertalingen in vele tongvallen van de volken aldaar woonachtig”. Men behoort die taak niet over te laten aan de Engelsen — waarbij hij vermoedelijk dacht aan het BBBG en aan de Baptist Missionary Society. Deze laatste was vanuit haar Aziatische basis Serampore (gelegen in een kleine Deense enclave in het gebied van de East India Company, vlak bij Calcutta) ook juist werk in Indonesië begonnen. Daarbij moet men, aldus Van Hogendorp, zich beperken tot de vertaling en verspreiding van de Bijbel. “Wij willen slechts het gebruik gemakkelijk maken voor elk die ernaar verlangt. (...) De Christen, de Jood, de Mohammedaan, de Heiden, de Geleerde, de

Wijsgeer, elk doe ermede wat hij wil. (...) Ongeschikter, om de Bijbelverspreiding te bevorderen, is niets in de wereld dan een aangekondigd, of zelfs verborgen oogmerk, van bekeerlingen tot het Christendom te maken. (...) Wij moeten de Bijbel aan alle volken, in alle talen, overgeven, zonder te vragen, of hij zal gebruikt worden tot prediking of tot weerlegging van ons geloof, (...) overtuigd dat een gebruik zelfs tot wederlegging, eindelijk dienen zal, om onze leer voort te planten". Enige tijd later komt hij daar nog eens op terug. Hij schrijft dan: "Europa — zeide Napoleon (...) — is door het Christendom beschaafd geworden". Hoe verre de Heidenen nog achterlijk zijn in beschaafdheid, weet iedereen. Ook voor de huishouding van de Staat mag het dus belangrijk gerekend worden een middel van beschaving te verspreiden. De Bijbel te vertalen in onderscheidene Aziatische spraken, die vertalingen in druk uit te geven, is het werk van veel tijd en zware kosten. Dit een en ander zal het Genootschap bedrijven tot nut van miljoenen medemensen".⁹ Hiermee is de toon aangegeven van allerlei wat het NBG-ensemble ten gehore zal brengen: bijbelvertaling als nationale erezaak; de Bijbel alléén moet het doen; duidelijke onderscheiding tussen het werk van het Bijbelgenootschap en dat van de Zending; de vertaling is niet alleen nuttig voor de godsdienst, maar ook voor samenleving en beschaving.

Al wordt het doel dus duidelijk gesteld, aan gegevens en kennis van zaken omtrent bijbelverspreiding en -vertaling in Indonesië mankeert nog veel. Men weet bijv. wel dat er behoefte bestaat aan Maleise bijbels, maar heeft geen exemplaar dat als kopij voor een nieuwe herdruk kan dienen; na veel zoeken wordt er eindelijk een gevonden in de Openbare Bibliotheek te Amsterdam. Men laat de vertaling-Leijdecker zowel in Latijns als in Arabisch karakter drukken, en is dan later teleurgesteld dat de uitgave in Arabische letters vrijwel geen aftrek vindt, hoewel dat in de aard van de zaak lag: op Ambon en enkele andere min of meer gekerstende gebieden was er belangstelling voor de Bijbel, maar daar voelde men weinig voor de Arabische letter; Moslims die daar wél voor voelden misten echter die belangstelling, en zeker als de vertaling een Leijdeckeriaans jasje aanhad.

Die onwetendheid was het NBG niet kwalijk te nemen. Men had gepoogd inlichtingen in te winnen bij het OIBG, maar dat hulde zich voorlopig in stilzwijgen. Daarom komt in 1822 het plan op om iemand naar Londen te zenden om bij het BBBG en de Baptist Missionary Society inlichtingen in te winnen. Uit de 21 punten tellende instructie voor die afgezant blijkt welke kant de gedachten van het HB in die tijd uitgingen. Men vraagt o.a. of het BBBG stappen onderneemt om ten

behoefte van de bijbelvertaling jongelui Oosterse talen te doen aanleren in een Instituut in Engeland dan wel in India; of dat genootschap zijn geld alleen besteedt aan bijbelvertaling en -verspreiding dan wel ook fondsen ter beschikking stelt aan de Baptisten te Serampore, voor hun "College for the Instruction of Asiatic Christians and other Youth in Eastern literature and European Science" (aan welk instituut het NBG een jaar te voren reeds fl. 4.000,— had geschonken). Voorts vraagt men of het BBBG voor de bijbelvertaling ook "krachtdadige hulp" heeft ontvangen "van de inwoners of inboorlingen dier Oost-Indische landen"; wat voordeliger wordt geacht: lettersnijden, lettergieten en papierbereiding in Europa of in Oost-Indië; en welke middelen worden gebruikt "om zich te overtuigen dat een vertaling goed en bruikbaar is, zodat Gods woord en wil daaruit kan gekend worden, gelijk men dezelve moet kennen". De laatste vraag zal bij het HB zijn opgekomen, althans dringend geworden, naar aanleiding van de berichten over een vertaling die vervaardigd wordt door de Baptistenzending G. Bruckner (zie hierna IV.1). Op hem heeft punt 17 van de instructie dan ook betrekking: "Heeft de heer Bruckner van Semarang zijn vertaling van het Nieuwe Testament in het Javanees aan het Baptisten Zendinggenootschap te Londen gezonden? Zo ja, zouden wij dat handschrift niet kunnen ontvangen, ten einde een uitgave dier vertaling te bezorgen, waartoe wij reeds aanstalte gemaakt hebben?"

Het antwoord dat men begin 1823 op deze vragen ontvangt komt op het volgende neer. Het BBBG poogt niet het aanleren van de Oosterse talen te bevorderen en leidt geen jongelui op voor de bijbelvertaling. Het bepaalt zich tot het verlenen van een premie van £ 500.— voor iedere nieuwe vertaling die het aangeboden krijgt, en die goedgekeurd is door de bijbelgenootschappen van Calcutta en Madras. Aangaande Bruckner deelt men mee dat hij zijn vertaling aan het herzien is en voornemens is die te Sumatra te laten drukken.¹⁰

In Nederland is men met deze inlichtingen vermoedelijk niet erg ingenomen geweest. De gedachten ontwikkelen zich daar in een geheel andere richting. Onder de indruk als men is van de zware eisen die het aanleren van talen van zo geheel anders gearde volken stelt (waarvan men als Hollanders uit eigen ervaring wat meer wist dan de Britten) is men ervan overtuigd dat men zelf vertalers moet doen opleiden, liefst aan een of ander bestaand, eventueel aan een op te richten instituut. En men wil niet de procedure overnemen die het BBBG volgt om aangeboden vertalingen te beoordelen.

Over een en ander wordt druk overleg gepleegd tussen het HB en de

afdelingsbesturen van Den Haag, Leiden en Rotterdam. Allen voelen voor opleiding aan een instituut, maar de gevoelens zijn verdeeld over de plaats en aard daarvan. Sommigen menen dat men het beste van Serampore kan gebruik maken, anderen verwerpen dat, onder wie Van Hogendorp. Deze werkt een voorstel uit voor een door het NBG op te richten instituut op Java, waar Nederlandse jongelui zich kunnen bekwamen in het Javaans, later ook in andere Indonesische talen; het Gouvernement zal daarvan mee kunnen profiteren ten behoeve van de opleiding van ambtenaren, waarvoor het dan een behoorlijke vergoeding zal moeten geven.¹¹

Daar allen het erover eens zijn dat het eerste deel van de opleiding in ieder geval in Nederland moet plaats hebben, maakt het HB alvast op 1 mei 1823 in de dagbladen het voornemen bekend om "twee à drie jongelingen in de gronden der Oosterse talen, en vooral in de Arabische en Maleise, en daarmee verbonden kundigheden, gedurende enige tijd te doen onderwijzen, ten einde hen na genoegzaam gemaakte vorderingen naar Neerlands Indië te zenden, om aldaar hunne verkregen kennis verder uit te breiden en eens nuttige werktuigen voor de Bijbelvertaling te worden".¹² Op die bekendmaking melden zich drie gegadigden, waarvan er slechts één, J. F. C. Gericke, geschikt wordt bevonden om als "kwekeling" (later zal men van "alumnus" gaan spreken) te worden aangenomen. In de tweede helft van hetzelfde jaar begint hij aan zijn opleiding.

Omtrent de plannen voor een op te richten instituut wil het HB niet zelf een keuze doen; de zaak wordt ter beslissing verwezen naar de Algemene Vergadering. Als die op 1 en 2 juli 1823 bijeen komt ligt er een stuk ter tafel getiteld "Consideratiën over de vertaling en verspreiding der Heilige Schriften" en geschreven door J. C. Baud. Deze was bestuurslid van de Haagse afdeling en werkte nauw samen met Van Hogendorp. Hij was tijdens het Engelse Tussenbestuur commies, hoofdcommies en tolk geweest, en daarna gouvernementssecretaris en algemeen secretaris van de Hoge Regering, tot 1819. Hij kende Java dus uit eigen aanschouwing — wat van de meeste leden van de Algemene Vergadering niet kon worden gezegd — en had grote belangstelling voor de ontwikkeling van land en volk. Zijn betoog behelsde o.a. het volgende.

De opleiding kan in Nederland beginnen met de studie van Arabisch, Sanskrit en Maleis. Maar het Javaans, waar de aandacht in de eerste plaats op gericht moet worden, kan alleen in het eigen land worden bestudeerd, omdat "een langdurig verblijf onder degenen welker moeder-

taal het Javaans is, een gestadige omgang met hen, en ene oplettende waarneming hunner gewoonten en gebruiken, als oorsprong van vele gemeenzame spreekwijzen, de enige middelen zijn om zich de Javaanse taal eigen te maken in die graad van volmaaktheid die tot een bijbelvertaling wordt gevorderd". Bovendien kan men slechts ter plaatse de taalkundige etiquette van het Javaans bestuderen (zie hierna, p. 76-78). Hetzelfde geldt van een ander probleem dat de Javaanse woordenschat stelt: "Het Javaans is rijk in woorden voor zaken en voorwerpen die dagelijks onder de opmerking vallen — doch arm in uitdrukkingen om algemene en afgetrokkene denkbeelden over te brengen. Niets dan een gemeenzame omgang met het volk (...) kan dus de Bijbelvertaler in staat stellen om zijne moeilijke taak met duidelijkheid te volbrengen — om goede omschrijvingen te bezigen daar waar gene letterlijke navolgingen mogelijk zijn".

Het gewone volk is uit zichzelf verdraagzaam maar laat zich gemakkelijk door geestdrijvers opzweepen. Pogingen tot voortplanting van het Christendom kunnen door dezen worden gebruikt als aanleiding om het volk tot opstand te brengen. Daarom moet de Regering, ter wille van de handhaving van rust en orde, zeer streng toezien op alle "openbare pogingen tot invoering van een nieuwe godsdienst, die als gevaarlijk zouden kunnen beschouwd worden". De bijbelvertaling *hoeft* daar niet onder te vallen, maar dat *kan* gemakkelijk gebeuren, wanneer de vertaler niet voorzichtig en bescheiden optreedt. Het NBG dient de Regering ervan te overtuigen dat zijn afgevaardigden die voorzichtigheid en bescheidenheid zorgvuldig in acht nemen. Alleen dan zal het kunnen rekenen op de medewerking van de Regering, die de afgevaardigden niet alleen nodig hebben bij zaken als vervoer, vestiging, etc., maar ook wanneer zij voor de bestudering van de taal rechtszittingen willen bijwonen of gegevens in archieven en translateurskantoren raadplegen.

Omdat het Javaans nog zo onbekend is krijgt het NBG moeilijk een oordeel over de juistheid van een gemaakte vertaling. Daarom is het gewenst dat de afgevaardigden ook wetenschappelijk onderwijs geven. Zo immers "zullen zij niet alleen zelf in kennis en ervaring toenemen, maar (...) ook ongevoelig (*d.i. ongemerkt*) anderen vormen en opleiden tot de beoordeling van hun werk, waardoor het Bijbelgenootschap langzamerhand in de algemene opinie een zekere waarborg voor de goede uitvoering der bijbelvertalingen verkrijgen zal, iets dat nu geheel ontbreekt".

Ook tot de verspreiding van de Bijbel, als die eenmaal vertaald is, zal de Regering alleen toestemming geven, indien ze overtuigd is "dat

daardoor de rust van het schone en rijke Java, de voornamelijk hulpbron van onze Indische financiën, niet wordt in de waagschaal gesteld". Bovendien, wil de Bijbel gelezen worden, dan is onderwijs nodig, wat wederom overleg tussen Regering en Bijbelgenootschap wenselijk maakt.¹³

Dit betoog is in de lijn van Van Hogendorp, met name in de terughoudendheid tegenover de Zending, maar het trekt die lijn verder door, waar het de nadruk legt op grondige taalkundige en volkenkundige opleiding ter plaatse, op de noodzaak steeds de instemming en medewerking te verwerven van de Regering (van de beperkingen die dat aan het werk dreigt op te leggen wordt niet gerept), en op voorzichtigheid en bescheidenheid bij verspreiding van de Bijbel (tegen welke achtergrond iets wat op colportage lijkt bijna als "agressie" wordt ervaren). Opvallend is dat de waarborg voor de deugdelijkheid van de bijbelvertaling niet alleen wordt gezocht in een deugdelijke opleiding van de vertalers, maar ook in de opbouwende kritiek van niet-bijbelvertalende vakgenoten, die (voorlopig) door de vertalers zelf zullen moeten worden opgeleid. De toekomst zou leren dat zulke opbouwende kritiek nodig was, maar veel te zelden gevraagd en/of gegeven werd.

De Algemene Vergadering is met Bauds stuk zeer ingenomen en besluit dat het HB stappen in die geest zal voorbereiden. Daartoe gaat o.a. een brief naar de Gouverneur-Generaal, waarvoor Baud het concept levert. Omtrent de oprichting van een instituut echter neemt de vergadering nog geen besluit. Pas na twee jaar durend overleg valt op dit punt de beslissing, "dat, onder goedkeuring van het Gouvernement, een Instituut op Java zal worden opgericht tot het aanleren der Oosterse talen, ten einde daardoor de Bijbelvertaling te bevorderen".¹⁴

Erg ver blijkt men in Nederland met de uitvoering van dit plan niet te kunnen komen; onderzoek en overleg op Java is noodzakelijk. Daarom besluit men in 1826 om aan Gericke, die nu zijn opleiding in Nederland voltooid heeft en klaar is om naar Java te vertrekken, ook op te dragen onderzoek te doen naar de mogelijkheden voor een op te richten instituut. Dat is eigenlijk een wat wonderlijke toestand: de man die in vooropleiding was genomen om later aan een instituut voor Oosterse talen zijn taalstudie voort te zetten en te voltooien, krijgt nu de opdracht om op Java te onderzoeken of en hoe zo'n instituut zal kunnen worden opgericht.

Gerickes instructie van 1826 bevatte o.a. de volgende punten.

(4) "De Heer Gericke zal (...) de Javaanse taal in dier voege beoefenen, dat hij niet alleen de bouwstoffen verzamele voor een volledig

woordenboek (...), maar ook zich allengs in staat stelle tot het vervaardigen ener (...) grammatica.”

(6) “Hij zal de omgang van schrandere Javanen van hoge stand zoeken, (...) en zich in de kennis zo der geschrevene als der gesprokene taal oefenen, wordende hem in het bijzonder aanbevolen het bijwonen van de zittingen der Inlandse Gerechtshoven, waartoe hij verlof van het Indische Bestuur zal dienen te vragen.”

(9) “De Heer Gericke wordt met aandrang aanbevolen om in zijne (...) gesprekken vooral met Javanen als het oogmerk zijner zending te doen voorkomen het aanleren en onderwijzen der Javaanse taal, om zich zorgvuldiglijk te onthouden van nutteloze godsdienstige redetwisten en geruchtmakende aanspelingen op het meer verwijderd doel zijner pogingen, hetwelk hij echter voor zich zelve nimmer zal uit het oog verliezen.” — In het concept van de instructie was dit punt anders geformuleerd geweest: Gericke moest zich onthouden “van alle ontijdige of ongepaste proselietenmakerij” en “van alle (...) onvoorzichtig verkeer met zendelingen”, om te voorkomen dat “maatregelen van voorzorg welke het Gouvernement omtrent de zendelingen zoude nemen, ook op het Bijbelgenootschap zouden worden toegepast” en dat “de Javanen (...) wantrouwen tegen hem zouden opvatten, hetwelk schadelijk zoude kunnen zijn voor zijne taalkundige studiën”.

(10 en 11) “Daar het oogmerk des Genootschaps is om (...) aan zijn afgevaardigden op te dragen (...) het geven van wetenschappelijk onderwijs in de Inlandse talen (...), en daar tot het beramen deswege nog vele inlichtingen ontbreken zal de Heer Gericke van tijd tot tijd alle zodanige nadere consideratiën overzenden als hiertoe dienstig zijn”, speciaal omtrent de drie volgende punten: “de plaats waar dat onderwijs gevoegelijk zal kunnen worden gegeven”, “de voet waarop ambtenaren en anderen tot het onderwijs in het Instituut zouden kunnen worden toegelaten”, en “de aard van de medewerking door het Indisch Bestuur aan de inrichting te geven”.

(12) “De Heer Gericke zal zijne bijzondere aandacht vestigen op de gewijde, thans in onbruik geraakte taal op Java bekend onder de naam van Kawi. Hij zal (...) zich door (...) vergelijking tussen die taal en het hedendaags Javaans overtuigen van het nut dat uit ene volledige kennis van dezelve kan getrokken worden voor (...) de vertaling des Bijbels in ene voor de gewijde schrift passende doch tevens voor de Javanen verstaanbare stijl.

(13) “Onder de personen welker kennis (*nl. van het Kawi*) voor hem belangrijk kan zijn behoort niet te worden vergeten de Panembahan

(nu Sultan) van Soemenep". — Deze was bekend als iemand die Raffles materiaal verschaft had voor diens *History of Java*, toen ook in Nederland de voornaamste bron van kennis omtrent Java en zijn geschiedenis.

(14) "De Heer Gericke zal zich ene gemeenzame kennis verschaffen van de regels der zg. *tjandra sengkala*" (of chronogrammen, d.w.z. woorden of woordgroepen die de cijfers suggereren van het jaartal van een gebeurtenis); zulks om te voorkomen "dat in de overzetting des Bijbels onwetend samenvoegingen plaats vinden, welke bij de Javaanse lezers tot verkeerde tijdsberekeningen zouden kunnen aanleiding geven".

Men ziet, het HB had zich het werk zo goed mogelijk trachten in te denken aan de hand van Bauds nota. Ook de artikelen 12-14 zullen wel aan hem te danken zijn geweest. Deze instructie is voor Gericke geen dode letter geweest: hij komt er in zijn verslagen herhaaldelijk op terug.

Deze eerste afvaardiging staat model voor wat het NBG de beste manier vond om de bijbelvertaling aan te vatten: een zo goed mogelijke taalkundige opleiding; een all-round beoefening van de taal en letterkunde van het betrokken volk; het leveren van hulpmiddelen waarmee anderen, met name zendelingen, het aanleren van de taal wordt vergemakkelijkt; de taalstudie en later bijbelvertaling als hoofdzaak. Kortom, de bijbelvertaling moet het werk zijn van een taalkundige specialist. In dit opzicht was er een groot verschil met de opvattingen en aanpak van het BBBG. Dit wilde niets weten van zo'n specialist en bleef de voorkeur geven aan vertalingen die door zendelingen, naast hun gewone werk, werden vervaardigd en aan het Bijbelgenootschap ter uitgave aangeboden.

Het is duidelijk dat de aanpak van het NBG grote voordelen heeft. Men werpt op deze manier een dam op tegen dilettaantisme en beunhazerij; men vertrouwt de vertaling toe aan mensen die de opleiding en de tijd hebben om zich in een geheel andersoortige taal zo te verdiepen, dat zij haar eigen aard leren kennen en daarmee bij het vertalen steeds rekening houden. Maar de medaille heeft ook zijn keerzijde. Het gevaar is niet denkbeeldig dat de vertaling gemaakt zal worden buiten verband met de kerk en de zending, of dat te weinig met de eigen aard van de Bijbel rekening zal worden gehouden. Het NBG heeft gepoogd tegen dergelijke gevaren te waken, maar heeft overigens aan zijn beginsel vastgehouden, zoveel als dat maar enigszins mogelijk was. Op den duur zou deze principieel juiste aanpak echter blijken nog een bezwaar van andere aard te kunnen opleveren. Als het HB, vertrouwend op de kundigheid van zijn afgevaardigden hen, terecht, vrij liet om de vertaal-

problemen naar eigen inzicht op te lossen, dreigde dat vrijlaten soms te onttaarden in afschuiven van verantwoordelijkheid. Men reageerde dan niet of nauwelijks op mededelingen over het vertaalwerk, of onthield zich van een oordeel (zie bijv. hierna, p. 134 en 166). Zo kon het wel eens gebeuren dat een afgevaardigde de enige waarborg voor de juistheid van zijn eigen vertaling werd (een gevaar dat Baud had voorzien), omdat het HB te weinig bedacht was op andere mogelijkheden om de vertalingen te controleren — soms met nogal desastreuze gevolgen (zie bijv. p. 162-164).

Overigens was het niet mogelijk ieder vertaalproject met zo'n taalkundige specialist te bemannen, bijv. als geen geschikte alumni zich meldden, afgevaardigden vroegtijdig ontslag namen of stierven, of de financiële situatie ongunstig was. Dan lag het soms meer voor de hand om een al in het gebied werkende zendeling bij de bijbelvertaling te betrekken, zoals bijv. S. Coolsma voor het Soendanees na de dood van de afgevaardigde W. H. Engelmann (zie IX.1). En soms trof men een zendeling aan, die reeds in de praktijk getoond had een uitzonderlijke taalkundige begaafdheid te bezitten, en het zou dwaas geweest zijn die niet te gebruiken, zoals in het geval van A. Hardeland voor het Ngadjoe-Dajaks (zie V). Maar dan streefde het NBG er toch steeds naar dat zo'n zendeling geheel voor het vertaalwerk werd vrijgesteld en in dienst van het NBG overging; en vaak gaf het dan aan hem de gelegenheid een bijscholing te krijgen, zoals bijv. aan H. C. Klinkert, die enige jaren in Riouw het Maleis beoefende. Zo werden dus twee verschillende wegen bewandeld, maar met een duidelijke voorkeur voor de eerste.

Aan de taalkundige specialisten werd steeds de eis gesteld dat zij hulpmiddelen voor het aanleren van de taal zouden samenstellen, liefst een spraakkunst en een woordenboek. Artikel 1 van Gericke's instructie staat model voor wat de latere afgevaardigden wordt opgedragen. Bij de zendeling-vertalers is dat niet het geval: hun instructie spreekt alleen van bijbelvertaling. Maar als er een verzoek van het gouvernement komt dat Hardeland ook een woordenboek zal samenstellen, keurt het HB dat zonder aarzeling goed. Als Coolsma daarentegen zelf zoiets voorstelt, gaat het HB daar niet op in.

Van zo'n woordenboek verwacht het NBG heel wat. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het veelomvattend programma dat Millies in 1853 aan Hardeland voorlegt naar aanleiding van de eerste proefvellen van diens woordenboek. Dat moet zijns inziens "de gehele rijkdom der taal, de afdruk van het ganse volkswezen" bevatten. Hardeland moet gelijkop met zijn bijbelvertaling eraan werken, want zo steunen lexicografische

arbeid en vertaalarbeid elkaar. Ook de priestertaal moet erbij betrokken worden; immers: "De oudste godsdienstige reliquieën van een volk, al heeft dat volk zelf ze later verwaarloosd, mag het Christendom niet gering achten of verwerpen; daaruit is zeker altijd veel te leren, daarvan wellicht ook veel te gebruiken". Hardeland moet liefst ook aandacht geven aan de dialecten, en eventuele afwijkingen vermelden zowel ten aanzien van de vormen als van de uitspraak. De opgenomen woorden moeten zoveel mogelijk van rake voorbeelden worden voorzien; die doen vaak beter de betekenis uitkomen dan een vertaling van zo'n term. En hij moet veel spreekwijzen vermelden, vooral de van oudsher gebruikte, ook al zijn deze voor de niet-taalgenoot vaak onduidelijk. Het is daarom nodig eerst een woordelijke vertaling te geven en vervolgens "de zin der spreekwijze" nader te verklaren. Voorts is allerlei volkenkundig materiaal gewenst. "Daar het gehele heidense natuurleven des volks met al zijne eigenaardige voorstellingen, zeden, gebruiken, instellingen zich in het woordenboek moet afspiegelen, schijnt het voor de beknoptheid het doelmatigst, bij het meest markante woord de zaak in haar geheel op te helderen, waardoor de verklaringen bij andere spreekwijzen, waar hetzelfde woord voorkomt, overbodig zullen worden". Dat worden dan wel kleine volkenkundige verhandelingen over "godenleer, offeranden, wichelarijen, eden, godsoordelen, begraven, geneeskunde, landbouw, enz.", maar dat is geen bezwaar, want "daardoor verkrijgt niet alleen het woordenboek, maar ook geheel het volkskarakter en volksleven licht".¹⁵

Deze nadruk op wetenschappelijke taalstudie en publicaties komt telkens weer tot uiting. Niet verwonderlijk echter is het dat die niet altijd en door alle HB-leden even sterk gelegd is. Reeds Gericke heeft zich soms te verdedigen tegen de in een HB-vergadering geuite wens dat hij nu maar spoedig, z.i. al te spoedig, aan de bijbelvertaling moet beginnen. Maar hij wint dan steeds het pleit; de meerderheid van het HB blijft aan de oorspronkelijke opzet vasthouden. Hetzelfde blijkt uit het feit dat Gericke, als hij al volop aan het vertalen is, met goedkeuring van het HB tijd neemt voor het verzamelen van aanvullend materiaal voor de tweede, zeer vermeerderde uitgave van zijn woordenboek.

Het was aan geen twijfel onderhevig dat de afgevaardigden de hun toegewezen taal ter plaatse dienden te beoefenen. Het materiaal voor de spraakkunst en het woordenboek dat van hen verwacht werd, moest dáár bijeen worden gebracht. Maar de uiteindelijke verwerking ervan tot een boek geschiedde soms wel ter plaatse, meestal echter in Nederland. In principe gold hetzelfde van de bijbelvertaling. Al sprak het HB

herhaaldelijk de wens uit dat de vertaling, in eerste aanleg althans, in Indonesië zou worden gemaakt, in de praktijk bleek dat lang niet altijd mogelijk te zijn, o.a. omdat na een aantal Indische jaren de gezondheids-toestand van de vertaler of een lang Nederlands verlof of definitieve repatriëring noodzakelijk maakte. In feite is daardoor, vooral in de eerste periode, ook het eigenlijke vertaalwerk soms voor een belangrijk deel in Nederland gedaan, en zijn enkele bijbels bijna geheel daar vertaald geworden. Er is dan wel vaak sprake van dat de vertaler zal trachten een Indonesische medewerker naar Holland mee te brengen. Dat bleek echter steeds een moeilijke zaak, of omdat het HB tegen de kosten opzag, of omdat geschikte personen niet konden worden gevonden dan wel niet tot zo'n reis konden worden overgehaald. Voorzover bekend is zoiets pas na de Tweede Wereldoorlog eenmaal gelukt, ten behoeve van de Soembanese vertaling.

Een eeuw na de oprichting van het NBG wordt de voorkeur van het HB voor de academisch opgeleide specialist-bijbelvertaler nog eens uitvoerig vertolkt op een ter ere van het eeuwfeest belegde "Internationale Bijbelconferentie". Op verzoek van het HB brengt Adriani, de enige toenmalige afgevaardigde-ter-bijbelvertaling, daar een praeadvies uit over "Academische opleiding van bijbelvertalers (zendeling-taalgeleerden)". Hij betoogt daarin dat, al hebben ook zendingen goede bijbelvertalingen geleverd, in het algemeen gesproken de vertaling niet aan een zending moet worden overgelaten, maar aan een taalkundige die bereid is "in betrekking van ambtsbroeder te verkeren met de Zendingen op wier terrein hij werkt". De persoon in kwestie moet een wetenschappelijke voorbereiding hebben gehad en op het terrein van zijn werkzaamheid zich volledig aan taalstudie en bijbelvertaling kunnen wijden, beide voorwaarden waaraan zendingen doorgaans niet kunnen voldoen.

Zo'n vertaler moet volgens Adriani "reeds in het vaderland bevrijd zijn geworden van de mening, dat men in Indonesië met minderwaardige talen zou te doen hebben. De strenge regels der wetenschappelijke taalvergelijking moeten in hunne formulering en toepassing worden aangeleerd, de fantasie moet zich leren beteugelen, het geheugen, het gehoor, het taalkundig denken moeten zich oefenen, nauwkeurig waarnemen moet worden geleerd en het karakter moet zich vormen tot strikt wetenschappelijke eerlijkheid en zorgvuldigheid. Op de reeds bekende taalverschijnselen moet het oog worden gevestigd, anders worden ze in de te beoefenen taal niet opgemerkt of verkeerd verklaard. En eindelijk moet de taalbeoefenaar worden bekend gemaakt met de nog op ver-

klaring wachtende duisterheden op het gebied der talen waarvan hij een deel zal hebben te onderzoeken." Dat alles vereist "de systematische en langdurige voorbereiding die alleen de studie aan een Universiteit kan geven".

Dit wat de voorbereiding van de afgevaardigde betreft. Over de uitvoering van zijn taak heet het: "Eer men tot de vertaling der Bijbelboeken kan overgaan, moet men de taal zó goed meester zijn, dat men op de juiste wijze kan gebruik maken van de hulp der Inlandse Christenen, die voor dat werk volstrekt onmisbaar is. En deze kennis bereikt men alleen door zorgvuldige beoefening der taal". En ook van de letterkunde, immers, "de Bijbelvertaling moet niet alleen verstaanbaar, ze moet ook aangenaam leesbaar zijn en niet telkens en telkens het vertaalwerk verraden"; kortom ze moet zijn in een "taal die tot het hart der mensen spreekt".¹⁶

Bij de discussie over dit praeadvies laten de vertegenwoordigers van het BBBG een heel ander geluid horen. Zij geven de voorkeur aan een zendeling, die het werk van de bijbelvertaling naast andere taken vervult, en zijn overtuigd dat de vertaling wint bij de geregelde dagelijkse omgang van de zendeling-vertaler met de mensen tot wie zijn zendingswerk zich richt. Zij delen mee dat het BBBG zelden het initiatief tot een vertaling neemt, maar dat meestal een zendeling het genootschap verzoekt een door hem gemaakte vertaling uit te geven — waaruit blijkt dat het BBBG nog op hetzelfde standpunt staat als in 1823. Ze stellen als ideaal dat niet alleen bijbelvertalers, maar ook zendingen een grondige taalkundige opleiding moeten ontvangen — en zeggen er niet bij dat men in Engeland, ook bij het BBBG, nog verre is van de verwezenlijking van dat ideaal. En zij wijzen erop dat het goddelijk element in het werk niet mag worden verwaarloosd: "The Spirit of God works through the translators and without that working all human preparation is useless. There is something of more importance than language and style. (. . .) things spiritual are only discerned by the spiritually minded. The greatest translators are born and not made in universities. We need all the help universities can give, but let us not overlook the working of the Spirit of God".¹⁷ Deze waarheden als koeien kon het NBG onderschrijven, maar het miste het noodzakelijke complement ervan, namelijk dat de Heilige Geest beter werkt, en vaak alleen maar goed kan werken, wanneer de vertaler is voorbereid door een goede taalkundige opleiding.

Zo is in het besproken tijdperk zeer verschillend gedacht over de beginselen van de bijbelgenootschappelijke vertaalwerk. Natuurlijk

waren er vele schakeringen in de praktijk, waardoor de standpunten elkaar vaak nader kwamen dan de theorie zou doen verwachten.

Het HB heeft over het algemeen aan zijn visie vastgehouden, ook in de 20e eeuw. Kraemer, die in de jaren-20 van die eeuw zich in de moderne culturele en politieke stromingen op Java verdiepte, is wel eens als een "buitenbeentje" van het NBG beschouwd. Maar toch viel hij niet uit de toon in een reeks van afgevaardigden die de cultureel-anthropologische achtergronden van het volk waaronder zij werkten en leefden probeerden te verstaan; zijn opdracht kan worden gezien als een specialisatie en toespitsing van de oude visie, niet als een afwijking ervan.

IV. JAVAANS

1. De voorloper: G. Bruckner (19 juli 1783 - 9 juli 1857) ¹

1.1. *Zijn levensloop*

In het jaar waarin het NBG werd opgericht arriveerde op Java de man die de eerste vertaling van het Nieuwe Testament in het Javaans zou maken, Gottlob Bruckner. Afkomstig uit Linda (of Leinda) in Saksen (Lausitz) was deze in 1803 op 20-jarige leeftijd als katoenwever naar Berlijn getrokken. Daar kwam hij onder invloed van Joh. Jänicke tot de overtuiging dat hij zendeling moest worden. Jänicke, Herrnhutter predikant van de Bethlehemskerk in Berlijn, en oprichter van de eerste moderne Zendingsschool, waar hij een 80-tal zendingen opleidde, stond in contact met het Nederlands Zendinggenootschap (hierna: NZG). Bruckner ontving bij hem het eerste deel van zijn opleiding.

In 1808 gaat Bruckner, gehoor gevende aan een oproep van het NZG, naar Nederland, waar hij zijn opleiding eerst te Rotterdam voortzet, later bij de Broedergemeente in Zeist. Uitzending is echter onmogelijk wegens de oorlogsomstandigheden. Daarom trekt hij in 1812 met twee collega's, J. Kam en J. C. Supper, klandestien via Hamburg en Göttingen naar Engeland, waar de London Missionary Society het drietal opvangt, zorg draagt dat hun opleiding wordt aangevuld en voltooid, hen tot predikant laat ordenen, en als zendeling afvaardigt naar Java.

Na een moeitevolle reis op 25 mei 1814 te Batavia gearriveerd, wordt het drietal dadelijk ingezet voor de wederopbouw van de Protestantse Kerk: Kam wordt naar Ambon gezonden, Supper blijft te Batavia, en Bruckner wordt te Semarang geplaatst. Daar gaat hij met ijver aan de gang, maar er is in de verwaarloosde gemeente veel waarmee hij het niet eens is. Hij protesteert o.a. tegen het feit dat de Rooms-Katholieke parochie het medegebruik heeft van het Protestantse kerkgebouw (en dan de gouverneursbank als altaar benutte) en tegen misbruiken bij de doop. In 1815 maakt hij, na een ziekte, een reis naar Soerakarta en Jogjakarta — zijn eerste aanraking met de Javaanse kernlanden — en komt in aanraking met een Baptistenzending, Thomas Trowt; en in dit of het volgende jaar trouwt hij met de dochter van Ds. J. Addens,

voormalig predikant te Soerabaja. Op 8 april 1816 neemt hij ontslag als predikant en 9 dagen later bedient Trowt aan hem de wederdoop door onderdompeling. In 1816 of '17 treedt hij in dienst van de Baptist Missionary Society en gaat zich geheel aan de evangelieverkondiging onder de Javanen wijden.

Midden 1817 is hij al volop bezig aan de studie van het Javaans. Hij werkt dagelijks met enkele Javanen, leest met hen Javaanse geschriften, en oefent zich ook in de taal door gesprekken met de bevolking. Hij probeert al gauw ook wat te schrijven in het Javaans, maar vindt dat moeilijk bij gebrek aan prozageschriften die als model kunnen dienen, aangezien het grootste deel van de Javaanse literatuur in poëzie is. Toch lukt het hem na enige tijd enkele tractaatjes te schrijven die verstaanbaar blijken te zijn. Hij zendt aan de Baptisten in Serampore aantekeningen over de taal en schrijft dat hij werkt aan de vertaling van het Mattheüs-evangelie. In 1819 is de concept-vertaling van de vier evangeliën gereed, in 1820 voltooit hij die van het Nieuwe Testament, en in 1821 herziet hij zijn concept, waardoor hij hoopt "to adapt it more for the use of the natives".² Iets later verhuist hij naar Salatiga, een 50 KM zuidwaarts het binnenland in, waar hij enkele jaren woont en werkt. Hij geeft er schoolonderwijs en tracht in de omliggende dessa's zoveel mogelijk in contact met de bevolking te komen.

Intussen blijken drie instanties zich voor de publicatie van zijn vertaling te interesseren. De Baptisten stellen voor het boek op een lithografische pers, die naar Benkoelen zal worden gezonden, te vernienigvuldigen; het OIBG wil hetzelfde voor zijn rekening in Batavia doen; en het NBG informeert in Londen naar het handschrift met de bedoeling om het uit te geven.

Bruckner meent in de gegeven omstandigheden op de aanbidding van het OIBG in te moeten gaan, al zal hij persoonlijk wel meer voor samenwerking met de Baptisten te Serampore hebben gevoeld. Het bestuur van het OIBG had de (ook bij het NBG levende) wens uitgesproken dat men de vertaling door enkele kenners van de Javaanse taal zou laten nakijken. Bruckner gaat daarmee accoord en stelt voor om het oordeel te vragen van twee deskundigen; een van hen was de beëdigde tolk in de Javaanse taal bij de Raad van Justitie te Semarang. Zo geschiedt. De heren, genaamd P. Stekkinger en G. Frederiksz., worden in hun taak bijgestaan door een Javaan die Bruckner voorlopig uit eigen zak een vergoeding voor zijn werk geeft. In 1824 is deze controle voltooid. De heren stellen aan Bruckner een aantal wijzigingen voor, en brengen op 13 augustus 1824 aan het OIBG een gunstig advies uit.

Deze gang van zaken schijnt de aandacht te hebben getrokken van Abbé J. A. Dubois, een uitstekend kenner van land en volk van India en schrijver o.a. van *Letters on the State of Christianity in India*,³ waarin hij het vertaalwerk van de Baptisten in Serampore en van het BBBG scherp had bekritiseerd. Hem was blijkbaar ook iets ter ore gekomen over Bruckners vertaling en de controle ervan. Dat bracht hem ertoe om (vermoedelijk in particuliere correspondentie) het OIBG te verwijten dat het die vertaling niet liet nazien door Javanen maar door Nederlanders die Javaans verstonden. Het OIBG-bestuur verdedigt zich door erop te wijzen dat ook een Javaan verbonden aan het bureau voor Inlandse Zaken de vertaling als goed, verstaanbaar en fraai had beoordeeld, al vond hij “de stijl minder in de Oosterse smaak”. Dat laatste vindt het bestuur niet zo erg, want — zo zegt het in alle gemoedsrust — “hoe vele vertalingen hebben niet dat gebrek”. En het NBG haalt deze uitspraak met instemming aan in zijn jaarverslag.⁴

Alles lijkt gunstig voor de publicatie van Bruckners vertaling, maar dan komt de Java-oorlog (1825-30) roet in het eten gooien; het OIBG meent in verband met de ongunstige tijdsomstandigheden de druk te moeten uitstellen. Daarbij zal ook een rol gespeeld hebben dat de lithografische pers niet bleek te voldoen.

Het OIBG-bestuur verzoekt nu aan Bruckner om een traktaatje te schrijven, en stelt voor dat hij daartoe enkele oudtestamentische verhalen zal kiezen, die door de Koran immers bij de Javanen enigszins bekend zijn. Bruckner antwoordt dat die geen geloof zullen vinden, omdat ze in vorm en inhoud toch van het bekende zullen afwijken en geeft de voorkeur aan verhalen uit het leven van Jezus. Een dergelijk traktaatje schijnt in 1829 te Batavia inderdaad gedrukt te zijn.⁵ Ook is hij begonnen aan het vertalen van het Oude Testament. Hij weet dat er voorlopig geen kans bestaat die gepubliceerd te krijgen, maar — zo schrijft hij — “I think I cannot be better employed than in transcribing the oracles of truth, in opposition to a prevailing system of lies”.⁶ Eind 1826 is hij met deze vertaling tot halverwege het boek Numeri gevorderd. Hij heeft later, vermoedelijk omstreeks 1829, de vijf eerste boeken van het Oude Testament geheel voltooid, zoals blijkt uit het feit dat het OIBG deze in 1832 in Batavia op de Landsdrukkerij gedrukt tracht te krijgen, maar zonder succes.

Maar nu er in Batavia geen voortgang met de uitgave van het Nieuwe Testament wordt gemaakt, komen de Baptisten met het voorstel om het op hun pers in Serampore te laten drukken en nodigen Bruckner uit om zelf op de druk te komen toezien. Hij aanvaardt dat aanbod en

vertrekt midden 1828 met zijn twee zoons naar India, zijn vrouw en twee dochters in Semarang achterlatend. Eerst heeft hij in een brief van 20 januari 1828 aan het OIBG verslag gedaan van de nieuwe ontwikkelingen. Hij meldt dat Javaanse lettertypen zullen worden vervaardigd, wat 500 "Sicca Ropyen" zal kosten, terwijl de kosten van drukken en papier voor 2.000 exemplaren respectievelijk 3370 en 2220 zullen bedragen, totaal 6090 Sicca Ropyen (wat volgens de toenmalige koers ongeveer fl. 9.520,— schijnt te zijn geweest ⁷). Het OIBG antwoordt dat het de kosten op zich wil nemen; ook het BBBG komt met een aanbod van £ 500.—. Financieel lijkt de zaak dus wel in orde. Wat per slot van rekening door de verschillende genootschappen precies werd betaald is niet meer na te gaan.

Eind 1829 zijn de lettertypen klaar en kan het drukken beginnen. Bruckner, die in de zomer ernstig ziek is geweest en kort daarna zijn oudste zoon van 13 jaar heeft verloren, corrigeert drukproeven en schrijft of vertaalt weer enige traktaatjes in het Javaans. Eén, getiteld "Onderwijzing uit Gods Woord" behandelt o.a. de tien geboden. Uit een in het NBG-archief aanwezig exemplaar is te zien dat het in de zelfde letter is gezet als het Nieuwe Testament. Die letters waren een Semarangse variëteit van het Javaanse schrift, enigszins afwijkend van de Soerakartase. Van een ander traktaatje is alleen de titel nog bekend, die in vertaling luidt: "Kleine onderwijzing voor mensen die heil zoeken voor lichaam en ziel"; het is gedrukt in *pégon*, d.i. Javaans in Arabische karakters.⁸

Op 4 april 1830 meldt Bruckner dat het Nieuwe Testament in 6 of 7 maanden klaar kan zijn en omstreeks begin 1831 verschijnt het inderdaad. De titel heeft twee eigenaardigheden: Bruckner heeft de Griekse woorden *hē kainē diathēkē* (d.i. "het nieuwe testament") als titel gebruikt en zo goed en kwaad als het gaat met Javaanse karakters gespeld; en het jaar van uitgave wordt opgegeven als 1829. Die afwijking hangt misschien samen met het feit dat reeds in 1829 te Serampore een uitgave van de Evangeliën en Handelingen was gedrukt. Die uitgave is in de vorige eeuw nog in Europa geveild geworden, maar sindsdien spoorloos verdwenen. Hetzelfde geldt van een uitgave van Bruckners vertaling van het eerste deel van het boek Genesis.⁹

Het Nieuwe Testament verschijnt in een oplage van 3.000 exemplaren (dus 1.000 meer dan eerst het plan was). Daarvan neemt het OIBG er 2.000 af en het BBBG 1.000; beide genootschappen stellen een flink aantal exemplaren aan Bruckner ter beschikking. Met 210 daarvan en een 12.000 exemplaren van zijn traktaatjes keert Bruckner in de zomer

van 1831 naar Semarang terug, waar hij na een gevaarvolle reis op 12 juli aankomt. Spoedig begint hij daar zijn traktaatjes gratis te verspreiden. Ze trekken veel belangstelling, maar die wordt hem noodlottig: als ongeveer de helft is weggegeven verbiedt het plaatselijke bestuur verdere verspreiding en neemt de voorraad in beslag. Over inbeslagname van de 210 Nieuwe Testamenten wordt niet gesproken; Bruckner had dat niet gratis ter beschikking willen stellen en had nog geen exemplaar verkocht.

Het OIBG-bestuur zit met dit geval in zijn maag; tegen de wil van de Regering kan het geen exemplaren van het Nieuwe Testament verspreiden. Een commissie uit het bestuur beraadt zich over deze zaak en vraagt advies aan gouverneur-generaal Van den Bosch. Zij blijkt daar echter bij de duivel te biecht te zijn: het antwoord van de Gouverneur-Generaal in Rade is dat het tijdstip niet gunstig geacht wordt voor het verspreiden van christelijke lectuur. Het OIBG meent "in deze dispositie eerbiedig te moeten berusten", zoals het per 2 februari 1832 aan het NBG schrijft, dat op zijn beurt ook berust. Het resultaat van al deze berusting is, dat alle in Batavia aangehouden exemplaren (vermoedelijk de hele voorraad van het OIBG) in beslag genomen blijven. In 1846 ziet Ds. L. J. v. Rhijn (die in opdracht van het NZG Indonesië bereist, begeleid door zendeling J. E. Jellesma) de delen "met weemoed staan in de grote kasten van de (*Portugese*) Buitenkerk (*te Batavia*), waar ze ten prooi zijn der insecten of van het oplossend klimaat"¹⁰ — en berust ook weer.

Uit een brief die het NBG in 1842 ontving¹¹ blijkt dat er toen in Semarang toch wel enkele exemplaren van Bruckners Javaanse Nieuwe Testament in omloop zijn geweest, die blijkbaar aan de inbeslagname hadden kunnen ontsnappen. Sommige daarvan zijn ook naar Oost-Java gekomen bij het groepje Javaanse Christenen te Soerabaja en Wijoeng. Bovendien blijkt daar ook een afschrift van een of meer stukken van de vertaling in omloop te zijn geweest, door Bruckner al in 1827 toegezonden aan J. Emde, die contact had met deze groep.¹² Zo heeft zijn werk dus toch invloed gehad bij het eerste begin van de Christelijke Kerk op Oost-Java. Wanneer Dr. W. R. baron v. Hoëvell, predikant van de Protestantse kerk en later liberaal politicus, in 1847 deze groepen bezoekt, constateert hij er grote behoefte aan Bruckners vertaling. Gelukkig berust hij nu eens niet in het machtswoord van een vroegere gouverneur-generaal. Na enige onderhandelingen weet hij de inbeslagname opgeheven te krijgen en in 1848 reeds mogen een 300 exemplaren in Oost-Java worden verspreid, onder argwanend toezicht van het plaatse-

lijk bestuur.¹³ In de jaren daarna zijn — als men een verklaring van Bruckner in 1855 mag geloven — successievelijk alle exemplaren in omloop gebracht, zelfs een aantal van 900 dat in 1831 te Serampore voorlopig opgeslagen was gebleven.

Gedurende al deze jaren blijft Bruckner zich in Semarang aan de evangelieverkondiging onder de Javanen en aan het Javaans wijden. In Serampore had hij al in 1830 een *Proeve eener Javaansche Spraakkunst* laten drukken, die “een eerste wat stuntelige poging om, ingedeeld naar onze grammaticale categorieën, iets over het Javaans te vertellen” is genoemd.¹⁴ Het vierde deel ervan gaf als leesstof enkele brieven en verhalen in tekst en vertaling; dit zijn vermoedelijk de eerste originele Javaanse stukken die ter lering van westerse lezers zijn gedrukt. In 1842 verschijnt te Batavia van hem *Een klein woordenboek der Hollandsche, Engelsche en Javaansche Talen*. Het is niet alfabetisch geordend maar geeft lijsten van woorden over verschillende onderwerpen. Deze opzet doet denken aan soortgelijke woordenlijsten in verschillende Indonesische talen die de Engelse resident van Semarang, J. Crawford, gepubliceerd heeft. Het is bekend dat deze zijn materiaal aan Bruckners vriend Trowt heeft uitgeleend, en dat Bruckner zelf er inzage van heeft gehad.¹⁵ Dit heeft misschien iets te maken gehad met het begin van Bruckners woordenboek.

In hetzelfde jaar 1842 maakt hij een reis naar Oost-Java om Vader Emde en de Christengroepen daar te bezoeken. Hij geeft hen onderricht en geniet van de gesprekken met hen, maar acht hen nog niet rijp voor de doop. Ook gaat hij in de eerste helft van de jaren-40 driemaal op bezoek bij zijn oudste dochter, die in 1839 gehuwd was met zendeling J. F. Becker te Poelopétak op Borneo (zie V.1).

Als Bruckner 65 jaar oud is komt Gericke zijn nieuwe Javaanse vertaling van het Nieuwe Testament aanbieden, die bestemd is om in de plaats te komen van de vertaling-Bruckner. De voorloper schrijft hierover: “For twenty years my translation was in circulation among the Javanese, but now it has been superseded by a better one made by my beloved brother, Mr. Gericke”.¹⁶ Het ging hem niet om “zijn” vertaling, maar om een goede vertaling.

Omstreeks deze tijd wil de Baptist Missionary Society Bruckner naar een ander arbeidsveld overplaatsen, omdat ze het werk op Java uitzichtloos vindt. Bruckner kan daartoe niet besluiten en accepteert zonder verzet zijn nu volgend ontslag; de Society kon niet goed anders handelen, zo schrijft hij vergoelijkend. Door dit ontslag komt hij evenwel in geldelijke moeilijkheden. Het NZG en het NBG springen hem met een

flink bedrag bij. Als Gericke enige tijd later waarschuwt dat Bruckner er financieel weer niet goed voorstaat, kent het HB hem in november 1855, quasi als depot-houder, fl. 25,— per maand toe, “uit aanmerking van hetgeen hij jaren lang heeft gedaan in het belang en ter voorbereiding van de Javaanse bijbelvertaling”. Een maand later wordt de penningmeester dringend verzocht het geld spoedig over te maken, maar weer een maand later blijkt deze nog niets te hebben gedaan. Of Bruckner de hem toebedachte bedragen nog heeft ontvangen is onzeker; in ieder geval heeft hij er niet lang plezier van kunnen hebben, want hij sterft op 9 juli 1857. Kort voor zijn dood had hij, denkende aan zijn ervaringen op Oost-Java, geschreven: “Ik heb juist lang genoeg geleefd om de komst van Zijn Koninkrijk op dit eiland te zien, en ik heb de genade ondervonden dat ik er mijn steentje aan mocht bijdragen”.¹⁷

1.2. *Zijn vertaalwerk*

Wanneer Bruckner op 26 februari 1821 enkele vragen aangaande zijn vertaling beantwoordt die het NBG tot hem had gericht, wijst hij erop dat hij naar vermogen getrouwheid ten aanzien van de grondtekst betracht. Het weinige Grieks dat hij kent is hem daarbij, zegt hij, goed te stade gekomen. Tevens heeft hij geprobeerd door vergelijking met de Duitse, Nederlandse en Engelse vertalingen onduidelijkheden op te lossen. Daarnaast legt hij er de nadruk op dat hij streeft naar verstaanbaarheid. Hij wordt geholpen door “geleerde Inlanders”, heeft veel contact met het gewone volk, en leest op zijn evangelisatietochten vaak voor uit zijn vertaling-in-concept. Waar de bijbelschrijver zelf aan het woord is, bezigt hij Ngoko of Laag-Javaans (wat men spreekt tegen gelijken, intimi en personen van lager rang), niet Kromo of Hoog-Javaans (de woorden en vormen die men tegen meerderen bezigt).

Voorts zijn er enkele beoordelingen van Bruckners vertaalwerk door anderen bekend: (1) het rapport dat de Semarangse heren in 1824 aan het OIBG uitbrachten; (2) opmerkingen van C. F. Winter, translateur aan het Soerakartase hof, over een van de Seramporese traktaatjes; (3) verspreide uitlatingen van Gericke in brieven aan het NBG; en (4) beschouwingen van Radèn Salèh over Joh. 19 en 20.

(1) De beoordelaars van 1824 vinden taal en stijl welgekozen en zijn het eens met Bruckners gebruik van het Ngoko. Enkele opmerkingen die ze in dit verband maken geven echter de indruk dat ze een niet helemaal duidelijke voorstelling van de aard van Ngoko en Kromo hebben. Volgens hen heeft Bruckner voorts “de taal en stijl zo veel als

mogelijk is gevolgd, die in de Javaanse godsdienstige boeken heersende is, met weglating van de Arabische woorden waar er andere voor in de Javaanse taal aanwezig waren". De vertaling "is wel verstaanbaar over het algemeen voor de Javaan, behalve in verscheidene zaken en lezingen waarvan hij gene denkbeelden kan hebben, zonder ene nadere verklaring, zulke als deze: uit God geboren zijn, voor God gerechtvaardigd zijn". Het gunstige advies van de twee heren ging vergezeld van een aantal voorstellen tot wijziging van de vertaling. Bruckner kon zich daarin goed vinden; hij heeft er zoveel van overgenomen dat hij een nieuw afschrift van zijn werk moest laten maken.

(2) Winters oordeel is minder gunstig. Hij acht de "stijl (...) niet conform met de Javaanse schrijftaal" en signaleert onjuiste woordkeus en verkeerde woordvormen. Deze zijn echter waarschijnlijk voor een deel te verklaren als Semarangse afwijkingen van het Soerakartase dialect. Voorts vindt hij dat soms geleerde woorden, afkomstig uit de literair-dichterlijke taal (Kawi) of uit het Arabisch, zijn gebruikt voor begrippen die beter door gewone Javaanse termen hadden kunnen worden vertaald. En ten slotte noemt hij vijf plaatsen in het traktaatje die onbegrijpelijk zijn; één daarvan is een te letterlijke vertaling van een Griekse zegswijze, de andere spreken rechtaf onzin. Dit zijn bezwaren die ernstig moeten worden genomen en waarvan het OIBG zich niet had mogen afmaken met de opmerking dat "de Javaanse schrijver van de heer de Kock (*generaal, en voorzitter van het bestuur*) deze verzekerd had het werkje zeer wel te hebben kunnen lezen en verstaan".¹⁸

(3) Gericke ontdekt in een hem toegezonden proefblad van Mattheüs 1 dergelijke fouten als Winter. Hij schrijft in 1829 o.a. dat Bruckner de zin "Juda verwekte Perez en Zerah bij Thamar" (Mt. 1:3) heeft vertaald met "Juda verwekte Perez en Zerah alsmede Thamar". Ruim twee jaar later bekritiseert hij Bruckner omdat deze het Semarangse dialect gebruikt; dat is volgens hem "een mengelmoes van Kromo en Ngoko met bijvoeging van een groot aantal Maleise en enkele eigendommelijke woorden (provincialismen), (...) een Patois, hetwelk door het gemeen langs het Noorder-strand van Java, zonder inachtneming van enige rang, onder elkaar gesproken wordt".¹⁹ Voorts vindt hij het onjuist dat Bruckner de bijbelschrijvers Ngoko laat bezigen.

Deze twee bezwaren zijn niet erg veel waard. Gericke was een Soerakartaans chauvinist, die geen ander Javaans dan dat van de hoofdstad erkende en op alle andere dialecten neerzag. Bruckner echter gebruikte de taal die hij in zijn omgeving hoorde, en waarmee hij een betere communicatie met zijn hoorders en lezers kon bereiken dan met de

standaardtaal van Soerakarta. En wat het Ngoko betreft, Gericke zelf is daaraan later ook de voorkeur gaan geven in zijn bijbelvertaling (vgl. hierna, p. 78v.).

Een derde bezwaar heeft Gericke enige jaren later geformuleerd. Het richt zich tegen Bruckners stijl. Hij schrijft in 1837: “De Heer Brückner heeft mij onlangs, toen ik in Semarang was, verklaard, nog nimmer een werk in Javaans proza gezien te hebben, en heeft dus bij zijne vertaling van het N.T. een proza op zijn eigen houtje daargesteld, hetwelk ik vrees, dat niet lichtelijk door de Javanen zal verstaan worden. Wij moeten noodzakelijk van de Javanen uitgaan, om tot hen te kunnen wederkeren, of door hen verstaan te worden. Zij begrijpen ons niet, wanneer wij hun onze denkbeelden op onze wijze mededelen; maar zij moeten hun op hunne wijze en in ene hun verstaanbare taal medegedeeld worden”.²⁰ Op dit punt wijkt Gericke's beoordeling dus duidelijk af van die der Semarangse heren in 1824. Hij toont daarbij een beter inzicht in Bruckners werk, maar hij overschat de mogelijkheid om Javaanse modellen voor de bijbelvertaling te gebruiken. Immers, de stijl van de evangelisten of van Paulus heeft een zo eigen karakter dat Javaanse geschriften lang niet altijd hulp kunnen bieden als model.

Gericke's samenvattend oordeel over Bruckners vertaling is overwegend negatief geweest. In 1846 schrijft hij dat “de meer beschaafde Javanen, die de zuiverheid hunner taal kennen en op hoge prijs stellen”, de vertaling niet zullen “aannemen en nog minder willen lezen. Intussen worden er onder de mindere klasse der Javanen, vooral langs het Noorder-strand, hier en daar wellicht enkele gevonden, die dit werk met graagte aannemen en met nut voor zich zelve lezen zouden”.²¹ Zo oordeelde de paladijn van het Soerakartaans Javaans over het werk van zijn voorganger, in gelukkige onwetendheid van de harde noten die zijn opvolger weer over zijn vertaling zou kraken (zie IV.3.2).

(4) Van de meeste dezer oordeelvellingen is het NBG op de hoogte geweest, maar het zal er niet veel wijzer van geworden zijn; in hun betrekkelijke vaagheid en tegenstrijdigheid tonen ze eigenlijk vooral hoe moeilijk het is over zo'n vertaling een goed en gezaghebbend oordeel te krijgen. Het HB probeert dat nu ook nog eens in Nederland en wendt zich daartoe door bemiddeling van Baud tot de sinds kort in Den Haag wonende Javaanse schilder Radèn Salèh. Deze beoordeelt in 1831 een proefblad van Joh. 19:30-39. Hij noemt de vertaling “zeer goed verstaanbaar” en wijst slechts enkele, soms hinderlijke tekortkomingen aan. In werkelijkheid moeten hem echter toch wel meer fouten zijn opgevallen, bijv. waar Bruckner van het dode lichaam van Jezus (vs. 38) spreekt

als van Jezus' *majit*, wat hem als Javaan ongeveer in de oren moet hebben geklonken als "Jezus' cadaver".

Tevens vervaardigt Rd. Salèh een zg. letterlijke terug-vertaling van de Javaanse passage in het Nederlands, die echter klinkt alsof men de Statenbijbel hoort voorlezen: telkens blijkt meer dáármee te zijn rekening gehouden dan gestreefd naar een letterlijke weergave van de Javaanse bewoordingen.

Nadat Bruckners Nieuwe Testament in Nederland is ontvangen vraagt het HB in 1832 Rd. Salèh nog eens om zijn oordeel. Deze maakt nu een terug-vertaling van Joh. 20: 1-16 — ditmaal kennelijk zònder behulp van de Hollandse bijbel en dan ook *niet* in Statenbijbel-Nederlands. Daaruit blijkt → zo deelt het HB mee — "de verstaanbaarheid en bruikbaarheid der vertaling in het algemeen, daar de zin al vrij wel met die onzer gewone Bijbels overeenkwam. De Radèn oordeelde dan ook, dat het werk van de Heer Bruckner grote lof verdiende, en als ene eerste stap de verwachting, die men daarvan hebben kon, ver overtrof (. . .) Hij ontveinsde echter niet, dat op vele plaatsen de woordschikking meer Europisch was dan Javaans, en de overzetting veelal te woordelijk (. . .), zodat voor elke Javaan bij de lezing weldra blijken moest, dat geen Javaan, maar een Europeaan de vertaler is. (. . .) Het werk zoude naar het oordeel van de Radèn moeten worden herzien door een Javaan, der Nederduitse tale machtig".²² Baud had in het verslag dat hij van zijn gesprek met Rd. Salèh aan het HB zond ook nog opgetekend dat de vertaling wel goed verstaanbaar was, "waar de vertaler de gewoonte der Javanen gevolgd heeft, om ter bevordering van de duidelijkheid omschrijvingen te maken van hetgeen zich niet door een enkel woord of in korte zinnen laat uitdrukken". Op vele andere plaatsen liet zij z.i. echter "in dit opzicht veel te wensen over, en is de duidelijkheid opgeofferd aan het *laconismus*"²³ (met welke term Baud de beknoptheid van het Grieks bedoelt).

Het NBG vindt hierin aanleiding om aan het OIBG voor te stellen de vertaling nog eens te doen herzien en haar nog niet op Java te verspreiden. Wat het laatste betreft, de Gouverneur-Generaal had, zoals hiervóór werd verteld, de wens van het HB al voorkomen voor hij was geuit.

Javanen die nu nog eens in Bruckners Nieuwe Testament lezen zullen Rd. Salèh gelijk geven: de vertaling is soms foutief en vaak onidioma-tisch. Men vindt erin bijv. voor "loon" (Mt. 5: 3v., 12) het Javaanse *upah*, wat "soldij", "loon" betekent in letterlijke zin, terwijl voor "loon"

in figuurlijke zin *gandjaran* gebruikt had moeten worden; en voor “een ring aan de hand doen” (Lk. 15:22), door Bruckner letterlijk vertaald, zou een Javaan zeggen “een ring aan de vinger doen” of kortweg “een ring aandoen”. Ook fouten van grammaticale aard komen voor; zo wordt bij de vertaling van “hij liep hem tegemoet” (Lk. 15:20) een voorvoegsel gebruikt dat een aansporing of verbod aanduidt, terwijl een gewone constatering is bedoeld.

Al hebben zulke fouten natuurlijk aan Bruckners vertaalwerk afbreuk gedaan, ze hebben het niet buiten spel gezet. Die fouten beletten Rd. Salèh niet om het verhaal van Joh. 20 te begrijpen; huidige Javanen reageren net zo op overeenkomstige stukken van deze eersteling. Dat bewijst dat veel ervan in zijn tijd bruikbaar moet zijn geweest. Het is toen dan ook betrekkelijk veel gelezen en gebleken een nuttig hulpmiddel bij de evangelieverkondiging te zijn, vooral op Oost-Java — waar de schrijver dezes voor het eerst Bruckners Nieuwe Testament te zien kreeg van een gemeentevoorganger die het hoog in ere hield.

2. De afgevaardigde-ter-bijbelvertaling: J. F. C. Gericke (1799 - 10 januari 1857)

2.1. *Kroniek*

(a) 1823 - 1826

Johann Friedrich Carl Gericke, die in 1823 door het NBG in opleiding werd genomen, had evenals Bruckner zijn eerste missionaire kennis opgedaan bij Jänicke.²⁴ Hij werd aanbevolen door Dss. R. J. v. d. Meulen en B. Ledeboer, die tot de kring van het Réveil behoorden. In die kring onderhield men contact met de gelijkgezinden in Berlijn, onder wie Jänicke een geziene figuur was.²⁵

De notulen van de HB-vergadering van 5 juni 1823 introduceren de nieuwe alumnus als “Carl Guericke, geboren van Neustadt in de mark Brandenburg, oud 24 jaar, en tot hiertoe door een genootschap te Edinburg geëmployeerd om de kennis van het Evangelie onder de Joden op het vasteland te bevorderen”. Hij kent al enkele levende talen, Latijn en de beginselen van het Hebreeuws. Twee maanden later wordt melding gemaakt van zijn studieprogramma: Latijn, Grieks, Hebreeuws, oud- en nieuw Arabisch, Maleis, “de zeden en gebruiken der Oosterlingen, de geschiedenis van het Oosten (...) en des Mohammedanismus”; ook “zal de oefening van het Javaans beproefd worden”. Dat laatste is inderdaad gebeurd: Gericke kreeg Javaanse les van P. v. Vlissingen,²⁶ die betrokken was bij de vervaardiging van de eerste Javaanse letter-

typen (welke later door zijn leerling zouden worden afgekeurd). Begin 1826 wordt in de vergadering verklaard dat Gericke al in staat is Hebreuws, Syrisch, Arabisch en de eerste gronden van het Maleis te onderwijzen.

Dan komt zijn uitzending in zicht. In april wordt zijn instructie opgesteld (zie hiervóór, III.2); in het najaar bezoekt hij Baud, nu "Directeur voor de zaken der Koloniën" in Den Haag, en bestelt een aantal boeken over Hindoese godsdienst en Sanskriet literatuur; en eind december gaat hij scheep. Hij is vrijgezel en is dat tot zijn dood gebleven.

(b) 1827 - 1839

Op 6 mei 1827 arriveert Gericke na een reis van 131 dagen te Batavia. Hij blijft daar drie maanden, neemt les in het spreken van het Maleis en meldt schriftelijk zijn aankomst bij de Luitenant-Gouverneur-Generaal, die hem haast per ommegaande antwoordt en aanraadt in Soerakarta oftewel Solo te gaan wonen. In augustus reist hij (over land om zoveel mogelijk van Java en zijn bevolking te leren kennen) naar Semarang, waar hij Bruckner bezoekt en bij een Javaanse taalleraar les neemt, en in oktober komt hij in Soerakarta aan, waar hij onder leiding van translateur C. F. Winter zich volop in de Javaanse taal en literatuur gaat verdiepen. Enige maanden later werkt hij ook reeds met twee Javanen, die tevens handschriften voor hem afschrijven.

Over het op te richten taalinstituut blijkt hij zich al wel heel gauw een oordeel te hebben gevormd, dat afwijkt van de plannen van het HB. Nog geen negen maanden na aankomst in Solo schrijft hij dat het NBG onmogelijk zo'n instituut kan oprichten; het heeft daartoe op Java niet genoeg aanzien, en waar zal het de leraren en de financiën vandaan halen? Laat de Regering liever een instituut voor haar ambtenaren oprichten en aan het NBG toestaan ook zijn afgevaardigden daar te doen opleiden. Over een en ander heeft hij maar vast enkele "consideratiën" gestuurd aan de Luitenant-Gouverneur-Generaal, waarvan hij kopie overlegt. Deze kopie komt ook Van Hogendorp onder ogen, die bezwaar aantekent tegen Gericke's eigenmachtig optreden, en verder verklaart: "In zijn voordracht van personen en in de verdediging daarvan bespeur ik weinig kennis van de wereld en van mensen".²⁷ Men zal hem daarin gelijk geven, als men weet dat de jonge afgevaardigde o.a. voorstelde om een resident als taalleraar aan te stellen. Ook in later jaren heeft Gericke wel eens blijk van een dergelijk gebrek aan wereldwijsheid gegeven.

In de zomer van 1828 maakt hij zijn eerste grote reis buiten Soera-

karta, door de zuidelijke en oostelijke districten, en bezoekt o.a. een beroemde *pesantrèn* (godsdienschool), die in gewone tijden wel 3.000 leerlingen telt maar nu slechts 200; de rest is met Diponegoro ten strijde getrokken (de Java-oorlog is immers nog volop aan de gang). Hij voelt zich op reis en in Soerakarta steeds beter thuis in het Javaans en met de Javanen, schrijft hij, en gaat verder: "Sedert ik begonnen ben mijne gedachten in het Javaans uit te drukken ben ik in groot aanzien bij de prinsen en andere rijksgroten van Solo gekomen. Zij gevoelen zich zeer vereerd hunne taal uit de mond van een Europeaan te horen spreken (*sic*). Ik worde dikwijls in hunne bijeenkomsten verzocht en vermaak mij in hunne kringen meer dan in het gezelschap van Europeanen".²⁸

Om zich nog intenser in de Javaanse wereld te verdiepen gaat hij in het voorjaar van 1829 voor geruime tijd naar Ponorogo (door hem steeds Pronorogo genoemd), een 100 KM van Soerakarta Z.O.O.-waarts. Hij wordt vergezeld door Hasan Besari, de leider van de *pesantrèn* daar, die gearresteerd was geweest maar nu op verzoek van Gericke is vrijgelaten; de Nederlandse autoriteiten hadden daarbij echter de voorwaarde gesteld dat deze zelf hem naar Ponorogo zou brengen en daar enige tijd op hem zou toezien. Van het verblijf in Ponorogo leert hij veel en hij ondervindt er veel vriendschap. Over de wijze waarop Hasan Besari door de resident van Jogja behandeld zegt te zijn toont hij zich zeer verontwaardigd. Hij ziet er een bewijs in dat het Europees Bestuur niet weet hoe het met Javanen moet omgaan.

Kort na die reis vraagt hij de aandacht van het HB voor het lot van de Indo-Europese Christenen, van wier naam-Christendom en bijgeloof hij een somber beeld ophangt. Men kan dat z.i. echter de gemeenteleden nauwelijks kwalijk nemen, wanneer men ziet hoe onbehoorlijk de leiders van de gemeente zich soms gedragen en hoe ze zich zelfs met pastoors afgeven. Als staaltje daarvan vertelt hij, op sarcastische toon, het volgende: "Tijdens mijn verblijf te Pronorogo zijn de Predikant v. L. (staande te Semarang) en de Roomse Pastoor S. (een ambulante proselietenmaker en aalmoezenier) tegelijk op Solo geweest. Een ieder prijst de liberale denkwijze en geestelijke verdraagzaamheid dier Heren. Het sprekendst bewijs daarvan hebben zij bij ene gelegenheid gegeven, toen zij met een bendie (zijnde een rijtuig met twee wielen) door de straten van Solo zijn gereden. De Pastoor was namelijk voor de bendie gespannen, de Dominee zat er, met een bordje rijst op de schoot, in, terwijl de tijdelijke Diaken met de zweep in de hand achterop stond. Onze arme Pastoor (...) heeft van tijd tot tijd de zweepslagen van de laatste moeten gevoelen. (...) Indien men elders dit voorbeeld van geestelijke

vereniging mocht willen navolgen, zo dient men vooral de pastoors te waarschuwen zich eerst te beproeven of zij ook de nodige fysieke krachten daartoe bezitten!”²⁹ Dergelijke voorgangers en hun gemeenten moeten aan de Javanen wel een vreemde indruk van het Christendom geven, is zijn conclusie.

Hoe het NBG op Gerickes oproep heeft gereageerd is onbekend. Hij zelf heeft een tijd lang veel voor de Solose gemeente gedaan: hij preekt er, organiseert de kerkbouw en spant zich in om er een predikant te krijgen, maar de hulpprediker die ten slotte komt is geen succes. Zulke activiteiten zijn niet in strijd met art. 9 van zijn instructie, verzekert hij het HB, want de Javanen beschouwen hem allang als een soort van geestelijke, en geven hem de daarbij passende titels; één noemde hem zelfs *nabi* (profeet).

Begin 1830 maakt hij een reis naar Magelang (een 100 KM van Soerakarta Westwaarts), gedeeltelijk per wagen gedeeltelijk te paard, en met een stoet van minstens 20 mensen die zijn bagage dragen, waaronder geschenken voor Javaanse hoofden, en die tevens dienen moeten ter bescherming tegen tijgers. In Magelang ontmoet hij de Sultan van Soemenep (met wie hij volgens zijn instructie contact moest zoeken). Van een brief van de Sultan stuurt hij de Javaanse tekst met Nederlandse vertaling op aan het HB, met de opmerking: “Gij kunt hieruit de Javaanse briefstijl leren kennen, en U enigszins een denkbeeld maken van de wijze des verkeers met aanzienlijke inlanders”. En schoolmeesterachtig gaat hij verder: “Des Sultans brief was niet vrij van fouten, welke ik door ene kundige Javaan heb laten verbeteren”.³⁰

Kort daarna gaat hij naar Batavia, o.a. om besprekingen te voeren over het Instituut voor de Javaanse taal. Hij gaat ook op audiëntie bij gouverneur-generaal V. d. Bosch, die hem opdraagt om een vertaling te maken van het Javaanse wetboek *Nawolo Pradoto*, en hem uithoort over leden van het Soerakartase hof. Naar aanleiding van zijn beantwoording van de vragen schrijft hij wat parmantig: “Misschien wijk ik in mijne beoordeling van dezelve af van hen wier belang het is, dezelve in een ander licht voor te stellen; doch het eigenbelang kan op mij geen vat hebben”.³¹ V. d. Bosch biedt hem aan om zijn boek over de Javaanse taal gratis op de Landsdrukkerij te laten drukken. Daartoe gaat hij in september opnieuw naar Batavia, nu met twee Javaanse assistenten. In januari 1831 komt het boek uit: *Eerste gronden der Javaansche taal, benevens Javaansch Leer- en Leesboek, met eene Woordenlijst ten gebruike bij hetzelfde*. Het leesboek bevat een bloemlezing uit enkele Javaanse geschriften, zoals wetboeken, en de *Rodjo Pirangon* (“Koning

Pharao", geschiedenis van Mozes in Egypte); voorts een aantal zedelessen en -spreuken en enkele stukjes uit een *Dosonomo* ("tien namen") geheten synoniemenboek.

Hij krijgt ook het verzoek om de onvoltooide spraakkunst van de vroeg gestorven Javanicus A. D. Cornets de Groot voor de pers gereed te maken, werkt enkele stukken daarvan uit en maakt van het materiaal één geheel.³² Bevoegde beoordelaars achten Gerickes *Eerste gronden* aanmerkelijk beter dan de in 1830 verschenen spraakkunst van Bruckner, maar geven toch de voorkeur aan het boek van Cornets de Groot. Gericke zelf heeft niet voort gebouwd op zijn eersteling, en heeft de bestudering van de Javaanse spraakkunst verder overgelaten aan Roorda. Deze zal later een tweede, zeer vermeerderde bewerking van het boek van Cornets de Groot uitgeven (1843) en in zijn *Javaansche grammatica* van 1855 zijn eigen kijk op het Javaans in den brede ontvouwen.

In Solo teruggekeerd meldt Gericke de gunstige ontvangst van zijn boek, citeert enige loftuitingen van Nederlandse kenners van het Javaans (hoewel die in 1829 volgens hem nauwelijks bestonden) en vertelt dat de Javanen dit eerste in Javaanse letter gedrukte boek met uitroepen van verbazing ontvangen. (Bruckners eerder gedrukte uitgaven waren toen waarschijnlijk nog niet tot Soerakarta doorgedrongen). Hij weet dan nog niet dat Wilhelm von Humboldt, een der eerste Europese beoefenaars van het Kawi of Oudjavaans, zich in een brief aan het HB zeer waarderend over zijn boek had uitgelaten. In die brief vertelt de Duitse geleerde dat hij zich van het Javaans een beeld had trachten te maken uit het materiaal van Raffles e.a., en gaat dan verder: "Ich hatte wirklich vieles richtig erraten, aber das wahre Licht ist mir erst durch H^r Gericke aufgegangen. (...) Ich werde mich selbst im Briefwechsel mit ihm setzen um ihm einige Zweifel und Fragen vorzutragen".³³

Ondertussen is aan de plannen voor het Instituut verder gewerkt in de lijn van Gerickes voorstellen. In de eerste maanden van 1832 komt de gouvernementele beslissing af dat in Soerakarta een "Instituut voor de Javaanse Taal" zal worden opgericht. Gericke wordt directeur, en er zullen tien interne "élèves" zijn van 15-20 jaar oud: zes jongelui uit Europese ouders, die in Nederland hun opleiding hebben gehad, en vier jongelui van Christelijke godsdienst die in Indië zijn geboren en opgeleid. Gerickes kijk op de zaak blijkt uit het volgende: "Wanneer de in het Instituut gevormde jongelieden eens als ambtenaren zullen geplaatst zijn, zullen zij door hunne verkregene kennis der Javaanse taal kunnen medewerken tot het vervaardigen van schoolboeken, tot de

oprichting van scholen en tot uitbreiding van nuttige kundigheden onder de Inlanders. Hierdoor zal de Javaan langzamerhand worden voorbereid om de Bijbel te ontvangen en met nut te leren gebruiken; welks vertaling echter altoos het werk zal blijven van Uwe zendingen, maar tot welks uitbreiding de in het Instituut gevormde ambtenaren geredelijk zullen medewerken". Het onderwijs is neutraal maar Gericke poogt "de élèves bij elke gelegenheid zuivere begrippen van onze gezegende godsdienst mede te delen en hen tot ene Christelijke levenswandel aan te moedigen".³⁴

Het directeurschap van het Instituut betekent natuurlijk een belangrijke verzwaring van Gericke's werkzaamheden. Dat was te voorzien geweest. Het NBG had daarom al in 1828 een nieuwe alumnus aangenomen, J. A. Palm, zoon van een voormalig zending en predikant te Colombo. Deze, opgeleid onder toezicht van Roorda, wordt in 1832 uitgezonden om Gericke bij te staan. Men maakt zich nl. in Amsterdam ongerust dat Gericke's taalstudie en zijn eerste pogingen tot bijbelvertaling (hij heeft als proef enige Psalmen vertaald en waagt zich nu aan het boek Genesis) in de verdrukking zullen komen. Gericke reageert geprikkeld op deze veronderstelling. Ter weerlegging ervan stuurt hij een extract uit het jaarverslag van de residentie Soerakarta over 1833 op, waarin uitvoerig over het Instituut en over zijn werk aan woordenboek en bijbelvertaling wordt gesproken — het laatste op een manier die duidelijk toont dat dit deel van het verslag in overleg met hem is opgesteld. Misschien daardoor gerustgesteld kent het HB hem een gratificatie van fl. 2.500,— toe (d.i. 5 maanden salaris). Gericke gebruikt dat geld om de weduwe van zijn broer te steunen (zending G. F. A. Gericke, die in 1832 was uitgekomen, in Semarang bij Bruckner en in Solo bij zijn oudere broer had gelogeerd, en in het eind van dat jaar bij Ds. Joseph Kam op Ambon aan het werk was gegaan maar daar al 1½ jaar later, 27 jaar oud, gestorven was³⁵).

De ongerustheid van het HB was niet helemaal zonder reden geweest. Ook Gericke zelf komt tot de ontdekking dat het Instituut hem te veel tijd kost en vraagt om uitbreiding van de staf. Baud, die nu gouverneur-generaal (ad interim) is en, in de Vorstenlanden op inspectie, het Instituut in 1834 bezichtigt en er examens bijwoont, zoekt de oplossing in een andere richting: de élèves, die voortaan minstens 20 jaar oud moeten zijn, zullen extern wonen en onder toezicht van de Resident staan; het Instituut krijgt alleen de taak om voor hun Javaanse opleiding zorg te dragen. Gericke is in de nieuwe opzet niet meer directeur, maar "onderwijzer in het wetenschappelijke der tale, de Javaanse

geschiedenis, mythologie, wetgeving, enz.”. In 1836 vraagt hij ook van die taak ontheven te worden en verbreekt zo de laatste band met de instelling die hij zelf had helpen oprichten.

Ook in de nieuwe opzet is het Instituut geen succes geworden. In 1843 werd het opgeheven, en daarmee verdween voor bijna een eeuw lang de gelegenheid om Indonesische taalstudie te doen in Indonesië zelf. Men kon dat, vond de inmiddels minister van Koloniën geworden Baud nu, beter doen aan de Indische Instelling te Delft, die het jaar tevoren was opgericht (vgl. hiervóór, III.1).

Gedurende de afgelopen jaren was er ook allerlei te doen geweest over een Javaanse drukkerij. Gericke vond de Solose variëteit van het Javaanse letterschrift beter dan de lettertypen waarmee men in Batavia werkte en had in 1829 al fraai getekende modellen ervan naar Nederland gezonden. Hij was een even vurig paladijn van het letterschrift als van de taal van Soerakarta. Toen de Gouverneur-Generaal eens zijn mening vroeg over de invoering van Latijnse karakters voor het Javaans wees hij die fel af, met een beroep op Herder, die van mening zou zijn geweest: “Het zeker kenmerk der beschaving ener taal is haar schrift; naarmate hetzelfde ouder, kunstmatiger en doorwrochter is, is ook de taal beschaafder”.³⁶

In Nederland wil men zijn modellen graag gebruiken maar acht voor een goede gang van zaken bij de vervaardiging van de lettertypen de aanwezigheid van een deskundige in het Javaans nodig. In overleg met Gericke reist Palm daarom, op gouvernementskosten, in maart 1835 naar Holland terug, vergezeld van een Javaan, Rd. Ngabèhi Poespowilogo. Bedongen wordt dat het NBG ook van de op te richten Javaanse drukkerij gebruik zal mogen maken. Palm sterft helaas reeds in het voorjaar van 1836, maar dan verklaart Roorda zich bereid, om met behulp van Rd. Ng. Poespowilogo en Rd. Salèh en aan de hand van Palms papieren, te trachten het vervaardigen van de lettertypen tot een goed einde te brengen.

Inmiddels onderneemt Gericke midden 1835 zijn lang voorgenomen reis naar Madoera. Hij zakt per prauw de Solorivier af tot Bodjonegoro, gaat vandaar per paard of wagen via Toeban naar Soerabaja waar hij de andere leden van zijn reisgezelschap, die per prauw verder gegaan waren, weer ontmoet, bezoekt Vader Emde, steekt over naar Madoera, waar hij via de kratons van Bangkalan en Pamekasan het op Oost-Madoera gelegen Soemenep bereikt. De Madoerese adel is volgens hem zeer Javaans georiënteerd en ziet in Soerakarta het Mekka van de Javaanse taal. Maar de Sultan is te oud geworden om hem de toege-

zegde twee uur per dag les te geven in het Kawi, wat een grote teleurstelling voor zijn gast is. Hij bekort daarom zijn verblijf te Soemenep. Op de terugreis bezoekt hij Pasoeroean, het Tengger-gebergte en de Hindoe-Javaanse ruïne van Singosari bij Malang. Hij tekent o.a. aan dat de Tenggerezen “nog in alles de oude instellingen des Boeda- en Siwah-godsdienst volgen” en “dat zij het Javaans zeer zuiver spreken en dezelfde uitspraak aan de vocaalklank der *aksoro's* (*de letters van het Javaanse schrift*) geven als de Javanen van Soerakarta, welke (...) van die der Javanen langs het Noorderstrand en de westelijke gedeelten van Java verschilt”.³⁷ Dit slaat op de *a* in de laatste en voorlaatste open lettergreep van een woord, die in West-Java als *a*, in Solo als *o* wordt uitgesproken.

Het HB vindt dat na tien jaar voorbereiding de bijbelvertaling meer aandacht moet krijgen; men wil die “niet, door te streven naar te grote volmaaktheid, te lang uitstellen”, besluit men. En aan Gericke wordt geschreven: “Zijt ge volgens uw eigen schrijven in staat om de geleerdste vorsten en taalkundigen op Java van uw bedrevenheid in de taal te overtuigen, zo kunt ge ook zonder verwaandheid u in staat achten om de vertaling te ondernemen”.³⁸ Gericke reageert daarop met het bericht dat de proefvertaling van het boek Genesis klaar is. En een tijd later gaat hij een bijbels leesboek samenstellen, dat voor een eerste kennismaking met de Bijbelse verhalen zal moeten dienen. Het NBG uit daarover enige aarzelingen; er is daar steeds een groep die zich tot vertaling van bijbels of bijbelboeken wil beperken en zich niet aan de keuze en bewerking van bijbelse verhalen meent te moeten wagen. Voorlopig bepaalt men zich ertoe Gericke te waarschuwen om voorzichtig te zijn en niets te publiceren zonder goedkeuring van zijn opdrachtgevers. In 1838 heeft hij het manuscript klaar en de Algemene Vergadering van 1839 besluit ten slotte toch met 83 stemmen voor en 13 tegen tot de uitgave. Dit “Leesboek voor de Javanen” komt twee jaar later van de pers.³⁹

Dat Gericke in 1836 wenste zich geheel van het Instituut voor de Javaanse taal los te maken was vooral wegens spanningen die waren ontstaan tussen hem en zijn opvolger als directeur, Winter. Vermoedelijk heeft hij zich die zaak nogal aangetrokken; als hij op 12 dec. 1836 aan het HB vraagt met verlof te mogen gaan is dat, zo schrijft hij, niet omdat zijn gezondheid minder goed is, maar omdat allerlei wederwaardigheden van de laatste tijd hem geestelijk erg hebben aangepakt. Bij de vrijwel per ommegaande gegeven goedkeuring van het verlof stelt het HB voor dat hij een Javaanse assistent mee zal nemen

op kosten van het NBG. Maar daarop gaat hij niet in, omdat z.i. Javanen zich moeilijk aan geheel andere omstandigheden aanpassen.

Op 8 jan. 1838 vertrekt hij per prauw naar Soerabaja, waar hij een schip vindt dat rechtstreeks naar Holland zal varen. Na een onverwacht lange, avontuurlijke en gevaarlijke reis bereikt hij begin september Nederland.

In een brief die hij op 12 september aan het HB schrijft somt hij op welke in zijn instructie hem opgelegde taken reeds zijn aangepakt en in hoeverre ze reeds zijn volbracht. Wat de taalstudie betreft vermeldt hij zijn *Eerste gronden* en de bewerking van de grammatica van Cornets de Groot; het vervaardigen van een Nederlands-Javaans woordenboek (dat in 1832 door het gouvernement voor fl. 5.000,— is aangekocht, maar nooit is uitgegeven); en zijn werk aan een Javaans-Nederlands woordenboek. Voorts heeft hij de uitgave van enkele Javaanse geschriften voorbereid en een studie gepubliceerd over de Javaanse tijdrekening⁴⁰ (vgl. art. 14 van de instructie). Hij heeft het Kawi bestudeerd (art. 13) en hem is “door vergelijkingen van het Kawi en het Sanskriet (. . .), de sprekendste overeenkomst dier beide talen ten aanzien van vele grondwoorden gebleken, maar niet wat de grammaticale veranderingen der woorden betreft”. (Hij laat in het midden tot wat voor taalfamilie het Kawi behoort; Von Humboldt toonde echter in die tijd aan dat het een Indonesische taal is, een oudere vorm van het Javaans die op bepaalde gebieden veel woorden en uitdrukkingen aan het Sanskriet heeft ontleend.) Ook aan art. 11 is voldaan: “Het door mij opgericht Instituut der Javaanse taal” levert goede ambtenaren af. Aan de bijbelvertaling is begonnen, maar in deze eerste, voorbereidende periode heeft hij daaraan nog maar weinig kunnen doen.

Tijdens zijn verlof, dat tot oktober 1839 duurt, heeft Gericke veel contact met Roorda, met wie hij al sinds 1837 over taal- en vertaalkwesties heeft gecorrespondeerd. Van die correspondentie zijn allerlei sporen te vinden in Gerickes brieven aan het HB en in de notulen van de HB vergaderingen, maar de brieven zelf bleken tot nu toe helaas onvindbaar te zijn. De gesprekken die de Javanicus van de theorie en die van de praktijk nu met elkaar hebben leiden tot vriendschap en tot wederzijdse beïnvloeding; Gericke is zich bewust veel van Roorda te kunnen leren en legt hem het manuscript van zijn Javaans-Nederlandse woordenboek voor. Verder kan hij Roorda nog advies geven aangaande de Javaanse lettertypen, en hij maakt het heugelijke moment mee dat die voltooid zijn en Roorda ze in zijn *Berigt en proeve van de nieuwe Javaanse drukletters* (1839) voor het eerst publiceert en verslag doet

van de lange voorgeschiedenis van hun vervaardiging. Die letters worden meteen al gebruikt in een Javaans Spel- en Leesboekje, dat Gericke voor eigen rekening laat drukken.

Voor het NBG heeft hij een merkwaardig en belangwekkend jubileumgeschenk meegebracht, dat hij in zijn germanistisch Nederlands beschrijft als "een Hoog-Duitse Bijbel met prenten, welke ik van de Soerakartase Prins Arijo Notokoesoemo als een werk, waarop zijn vader, wijlen Soesoehoenan Pakoebowana IV (1788-1820) bijzonder hogen prijs gesteld, ontvangen heb.

"Gemelde vorst (...) heeft met veel moeite en inspanning getracht van elke daarin voorkomende prent ene verklaring te verkrijgen en heeft dezelve in het Javaans erbij gevoegd. (...)

"Dit werk van ene Javaanse vorst (...) heeft ene grote waarde, omdat het aantoont de grote belangstelling van het hoofd der gehele Javaanse bevolking in de inhoud onzer Heilige Schriften (...). Ik vertrouw, dat deze arbeid van ene Keizer van Java meer dan iets anders in staat zal zijn om alle bedenkingen tegen de doelmatigheid der uitbreiding des Bijbels onder de Javanen uit de weg te nemen (...)"⁴¹ Gericke ziet dus in deze bijbel een bewijs van 's vorsten voorliefde voor het Christendom. Het is de vraag of hij dat terecht doet. Men zal het eerder als een uitvloeisel moeten beschouwen van het Javaanse syncretisme, dat openstaat voor de uitingen van andere religies en die vaak aan zijn opvattingen aanpast en in zijn denkwereld opneemt zonder iets aan eigen religie af te doen.

Gericke maakt, voor het eerst sinds hij in contact is gekomen met het NBG in 1823, de Algemene Vergadering mee; het HB heeft het "voegelijk en wenselijk" geacht hem daartoe uit te nodigen, maar "als toehoorder", zoals de notulen uitdrukkelijk stipuleren. Ter vergadering wordt melding gemaakt van een belangrijke stap die hij, zonder voorgaand overleg, heeft genomen door een verzoekschrift aan de Koning te richten. Daarin wijst hij op de noodzaak om op Java meer scholen te stichten dan de Regering tot nu toe heeft gedaan en wijst op de nuttige rol die de afgevaardigden van het NBG daarbij, in samenwerking met het plaatselijk bestuur, kunnen spelen. Hij meent daarom Regeringssteun voor het NBG te mogen vragen, en wel: een stuk grond in de buurt van Salatiga, waar de afgevaardigden zich vrij kunnen vestigen; fl. 24.000,— subsidie per jaar gedurende 20 jaar, opdat het NBG meer afgevaardigden kan uitzenden; vrije beschikking over de nieuwe Javaanse drukkerij; het recht om, met medewerking van de bestuursambtenaren, scholen op te richten en de door het NBG uit te geven geschriften te verspreiden.

Het HB is met deze eigenmachtige stap begrijpelijkerwijs niet gelukkig en het verwacht er ook weinig van. Toch heeft het zijn afgevaardigde door een brief aan de Minister trachten te steunen, omdat het in principe wel voor de zaak voelt en ook elders soms iets voor het inheemse onderwijs heeft gedaan. Maar Gericke krijgt van de Regering nul op het rekest; hem wordt slechts meegedeeld dat hij als hij wil scholen mag oprichten, mits na overleg met het plaatselijk bestuur (wat in de gegeven omstandigheden meer tegenwerking dan medewerking belooft op te leveren).

Tijdens een groot deel van zijn verlofperiode geeft hij les in het Javaans aan de nieuwe alumnus, J. C. v. d. Vlis. De verhouding tussen beiden is goed. Als hij 17 oct. weer naar Java vertrekt, reist het echtpaar V. d. Vlis met hem samen.

(c) 1840 - 1849

De instructie die Gericke voor zijn tweede werkperiode meekrijgt legt de volle nadruk op de bijbelvertaling. Het HB is van mening dat de periode van voorbereiding is afgelopen. In het vervolg heeft het vertaalwerk dan ook Gericke's volle aandacht en eist het grootste deel van zijn tijd op. In 1840-41 vertaalt hij achtereenvolgens de vier Evangelien en de Handelingen der Apostelen. Gezette taalstudie en taalkundige publicaties komen op de tweede plaats. Soms lijkt hij die tegenover het HB min of meer te moeten verdedigen.

Gericke is, waarschijnlijk met het oog op zijn vertaalwerk, van plan geweest zich na zijn verlof op een rustiger plaats dan Solo te vestigen. Er is sprake van Salatiga (waaraan hij blijkens het rekest aan de Koning al eerder had gedacht), maar daar lukt het niet een huis te huren. Hij vertoeft enige tijd bij een kennis en landgenoot, Winerström, in Tawangmangoe (op de W. helling van de Lawoe, een 50 KM ten O. van Soerakarta), maar ook dat is geen succes, want zijn assistenten willen er niet wonen. Tegen het eind van 1840 is hij weer in Solo, waar hij voortaan gevestigd blijft.

De instructie van V. d. Vlis droeg hem o.a. op dat hij in Gericke's buurt moest wonen om zijn leiding bij de studie van het Javaans te kunnen hebben en van zijn handschriften en taalassistenten gebruik te kunnen maken. Maar naar het afgelegen Tawangmangoe wil hij, vooral met het oog op zijn vrouw, Gericke niet volgen. Bovendien voelt hij zich meer aangetrokken tot het taalonderwijs van Winter met wie hij hard aan het werk gaat. Een tweede taalleraar vindt hij in J. A. Wilkens, eveneens een in de Javaanse Vorstenlanden geboren en getogen Indo-

Europeaan, en onderwijzer aan het Instituut. Gericke erkent dat hij aan hen goede leermeesters heeft, maar is ontstemd dat V. d. Vlis zich aan zijn leiding onttrekt; naar Holland schrijft hij dat hij zijn hulp niet wil opdringen. Het HB, ongerust over de tussen de beide afgevaardigden groeiende verwijdering, tikt V. d. Vlis op de vingers. Deze verantwoordt zich in augustus 1841 in een brief van 39 kantjes, met veel citaten uit zijn correspondentie met Gericke. Er blijken allerlei misverstanden en geprikkeldheden te zijn, waaraan Gericke zeker ook schuld heeft, als oudere en meer ervarene misschien zelfs wel de meeste schuld. Ernstiger is dat de brief Gericke verwijt misbruik te hebben gemaakt van Winters medewerking en gegevens, een verwijt dat V. d. Vlis door het overleggen van een brief van Winter (zie verder hierna, p. 70v.) kracht bijzet. In Amsterdam besluit men van het lange epistel aan Gericke een afschrift te zenden en Roorda neemt het voor zijn vriend op. Maar als Gericke's weerwoord binnenkomt, heeft V. d. Vlis' onverwacht overlijden op 23 oct. 1842 al een plotseling einde gemaakt aan de ongelukkige controverse tussen de twee afgevaardigden.

Over deze onaangenaamheden in Soerakarta kan Gericke zich troosten met eerbewijzen in Holland: in 1842 wordt hij benoemd tot ridder in de Nederlandse Leeuw en het volgende jaar kent de Groningse Universiteit hem het eredoctoraat in de Letteren toe. Voorts doet hij in het eind van dat jaar aan Baud een voorstel om een aantal Javaanse geschriften uit te geven, zowel werken welke verhalen behandelen die deel uitmaken van het Sanskriet heldendicht Mahābhārata, als wajangteksten, wetboeken en brieven. Hij hoopt hiermee "de beoefenaars der Javaanse taal en letterkunde het eigendommelijke en de rijkdom van dezelve te doen kennen (...) en de inboorling van Java met zijn eigene, schone moedertaal beter bekend te maken of ene meer grondige kennis van dezelve algemeen onder de Javanen te verspreiden" — wat wel een ambitieuze en eigenlijk onnodige onderneming mocht heten. Veel van de beoogde stof had hij reeds verzameld en van vertaling en/of noten voorzien. Het HB is hier niet erg gelukkig mee en schrijft dat men hem liever bezig ziet aan de bijbelvertaling. Gericke zegt toe dat het bij één publicatie zal blijven, nl. het verhaal over strijd, verzoeking en huwelijk van Ardjoena, een der hoofdpersonen van het Mahābhārata, dat in 1844 wordt gepubliceerd.⁴²

Het NBG doet in 1844 nog een laatste poging om zijn afgevaardigde een assistent te bezorgen, nu in de persoon van D. L. Mounier, oud-élève van het Instituut voor de Javaanse taal. Deze werkt enige tijd bij Gericke, maar trekt zich terug, o.a. omdat ook hij partij kiest voor

Winter. Het volgend jaar is het Javaans-Nederlandse woordenboek in manuscript klaar en gaan de laatste twee gedeelten naar Roorda toe; de Regering biedt aan het uit te geven.

In 1844 moet Gericke de Evangelieën en de Handelingen omwerken, want hij is tot de overtuiging gekomen dat hij de bijbelschrijvers niet Kromo maar Ngoko moet laten spreken (zie verder hierna, IV.2.3). Daarna schiet hij met de vertaling van het Nieuwe Testament zo goed op, dat het HB in 1846 besluit vast aan het zetten te laten beginnen. En Gericke spreekt de wens uit, "dat tenminste ieder *desa* (dorp) in het bezit van één exemplaar van hetzelfde gelangen mocht, waaruit op gezette tijden door een van deszelfs bewoners (. . .) aan zijn desagenoten kon voorgelezen worden"; hij baseert op deze wat irreële visie het voorstel een oplage van 25.000 exemplaren te laten maken.

Inmiddels is van de Regering goedkeuring ontvangen tot het verspreiden van het "Leesboek voor de Javanen". Gericke schrijft links en rechts om de verspreiding te bevorderen en geeft aan enkele leden van het Javaanse hof presentexemplaren. Hij kan nog niet beoordelen — zo schrijft hij — "welke indruk de inhoud van dit boek op de Javanen maakt. Zij zullen misschien over hetzelfde oordelen even als ene der Sultanen aan het hof van Jogjakarta (. . .), die na het gelezen te hebben verklaarde, dat zij het verstaan en de inhoud van hetzelfde overeenkomstig de Koran had bevonden".⁴³ Men zou die opmerking evenwel ook, of zelfs eerder, kunnen beschouwen als een aanwijzing dat ze het niet erg goed gelezen of begrepen had!

Op zijn verzoek om weer met verlof te mogen gaan als de vertaling van het Nieuwe Testament helemaal klaar is, ontvangt hij eind 1846 de goedkeuring. In die tijd komt ook Ds. v. Rhijn bij hem op bezoek. In diens reisverslag staat de enige momentopname die van Gerickes persoonlijkheid en leven kon worden gevonden. Hij wordt erin beschreven als een man van gelijkmatig en vriendelijk karakter, onberispelijk van zeden en weldadig; voorts als een uitstekend kenner van de Javanen, vlot spreker van hun taal, die zich uit de Europese samenleving terugtrekt en alleen door Javanen is omringd. Hij is zeer geliefd bij zijn assistenten en bedienden, die in tranen uitbarstten toen ze hoorden dat hij met verlof ging (een verhaal dat echter al van vóór zijn eerste verlof stamt, blijkens een brief aan het HB van 20 dec. 1837). Hij pleegt de Javaanse taal te roemen als "het Italiaans van het Oosten" en als zeer geschikt om bijbelse denkbeelden in uit te drukken. Bij het vertaalwerk gaan sommige uitdrukkingen wel zestien maal op verschillende wijzen door zijn hoofd; de concepten worden steeds door de Javaanse assisten-

ten getoetst. Geen van hen is echter door de lezing ervan bekeerd, voegt Van Rhijn daar teleurgesteld aan toe.⁴⁴ Kort na dit bezoek vertrekt Gericke via Semarang naar Holland waar hij midden 1847 aankomt, ditmaal na een kalme reis die geregeld werken aan de vertaling toelaat.

In dit tweede verlot verschijnt zijn woordenboek (1847) en zijn vertaling van het Nieuwe Testament (1848). Het titelblad van het eerste vermeldt: "Op last en in dienst van het Nederlandsch Bijbelgenootschap zamengesteld door J. F. C. Gericke, uitgegeven op uitnoodiging van het Nederlandsch Gouvernement (*een formulering waarachter een hele correspondentie over aanspraken en rechten schuil gaat*), en vermeerderd en verbeterd door T. Roorda". De titel van het tweede verklaart dat het uit het Grieks in het Javaans is vertaald. Die mededeling was er op uitdrukkelijke wens van de vertaler in opgenomen, "omdat — zo had hij in 1846 geschreven — de juistheid mijner vertaling alleen naar den grondtekst getoetst en beoordeeld mag worden. Hoe voortreffelijk sommige volksvertalingen van de Bijbel zijn mogen, heeft elke taal evenwel hare eigendommelijkheden, die bij de beste overzettingen hebben moeten bijgehouden worden, maar die in ene andere overzetting onbestaanbaar zijn",⁴⁵ een uitlating die bedoelt kritiek op grond van eigenaardigheden van bijv. de Statenbijbel bij voorbaat voor niet ontvankelijk te verklaren. Ook op zijn verzoek is het een uitgave in folio-formaat, omdat volgens hem Javaanse handschriften meestal dat formaat hebben, en gedrukt in een letter die ook bij slecht licht goed leesbaar is.

Hij is nu een gezien man geworden. Voor de Algemene Vergadering wordt hij ditmaal niet als toehoorder uitgenodigd maar als spreker. Zijn toespraak is rijk aan stichtelijke en gevoelvolle passages maar vermeldt weinig feiten. In maart 1848 krijgt hij zijn vertaling in prachtband "met inscriptie van de president" van het NBG cadeau. In de zomer vertrekt hij weer, na een afscheidsbrief aan het HB te hebben geschreven, waarin hij, met de Statenvertaling en de vertaling-Leijdecker als voorbeelden, de lange duur van het werk verdedigt tegen de bij sommige leden bestaande bezwaren. En eind november stapt hij in Batavia aan wal, wensende (zoals het HB het Napoleontisch formuleert) "dat zijn stof zou rusten in het land, waar hij zulk een schonen werkkring gevonden had".⁴⁶

(d) 1849 - 1857

Op Java is inmiddels het Javaanse Nieuwe Testament aangekomen. Volgens de vertaler zelf zijn er aan het Solose hof verscheiden personen die het lezen. Uit Oost-Java schrijven zendeling Jellesma en twee predi-

kanten dat het er met vreugde ontvangen is. Het komt daar in gebruik naast de vertaling van Bruckner. Men meent dat de gewone man, vooral in de kuststreken, dááaraan de voorkeur zal geven, maar dat de hoofden meer voor Gerickes vertaling zullen voelen, omdat hij Soerakartaas schrijft.

Als Gericke weer in Solo is gaat hij dadelijk verder met de vertaling van het Oude Testament en schiet daar flink mee op. Al in oktober 1850 kan het HB besluiten om met het zetten van de reeds vertaalde gedeelten een aanvang te maken. Roorda zal weer toezien op de correctie. Voorts wordt het Markus-evangelie apart herdrukt om gratis verspreid te worden; later gebeurt hetzelfde met de Psalmen. Gericke maakt in de stukken welke al gezet zijn telkens nog verbeteringen, die hij opzendt met verzoek om ze in het zetsel aan te brengen. Roorda protesteert na enige tijd tegen deze werkwijze — terecht, zoals Gericke zelf ook erkent. De vertaling van het Oude Testament is in oktober 1852 voltooid en in 1854 verschijnt het boek in 3 dikke octavo delen. Het HB verklaart bij de verschijning van het werk dat de Javaanse Bijbel “een waardig tegengeschenk is voor al de schatten die jaar in jaar uit van dit door de natuur zo rijk gezegend eiland ons toestromen”. (Het is nog de tijd van het batig slot.) En Gericke had in oktober 1852 al geschreven dat de bijbelvertaling ook om politieke redenen gewenst was. Want, zo redeneerde hij, als men de Javanen onderwijs biedt, zoals de Regering nu begint te doen, “zonder hun tevens God te leren kennen en vrezen, dan zullen zij in het vervolg niet zo gemakkelijk meer te regeren zijn en er wellicht toe gebracht worden om het juk, dat zij tot nog toe zo gewillig en onderworpen gedragen hebben, van zich te werpen (. . .)”.⁴⁷

Het was iedereen duidelijk dat deze Javaanse Bijbel in vier kloeke delen alleen al wegens zijn omvang niet geschikt was voor een eerste kennismaking en voor verspreiding op ruime schaal. Ernaast was er behoefte aan een eenvoudiger en handzamer boek. Het HB wil daarom het “Leesboek voor de Javanen” laten herdrukken, maar Gericke heeft nu allerlei bezwaren tegen het daarin door hem gebezigde Javaans. Besloten wordt op zijn voorstel dat hij, in nauwe aansluiting aan zijn bijbeltekst, Dr. Chr. G. Barths *Zweimal zweiundfünzig Biblische Geschichten* zal bewerken. Als het manuscript in voorjaar 1853 klaar is schrijft hij dat hij er graag platen in wil hebben en, wetende dat het NBG zo iets niet pleegt te doen, besloten heeft het op eigen kosten te laten drukken. Dat wordt door het HB geaccepteerd; het boek verschijnt in 1855, onder een titel die betekent: “Dit zijn de honderd en vier verhalen, een bloemlezing uit het Oude Testament en uit het Nieuwe Testament”.

Gericke's opdracht is nu eigenlijk in eerste aanleg vervuld. Op een vraag van het HB of er daarna nog iets voor hem te doen zal zijn, ontwikkelt hij een werkprogramma voor de komende jaren. Dat bevat: voorbereiding van een vermeerderde en verbeterde herdruk van het Javaanse woordenboek; revisie van zijn vertalingen van het Oude en het Nieuwe Testament; organiseren van de bijbelverspreiding; en het verzorgen van een inleiding op het Nieuwe Testament. HB en Algemene Vergadering gaan hiermee accoord en continueren hem in zijn functie, om te beginnen voor 5 jaar.

Aan het eerste punt van dit programma heeft Gericke onder zijn vertaalwerk al trachten verder te werken. Hij kan dat werk nu geregelder voortzetten, en zal het met plezier hebben gedaan, want hij maakt de indruk altijd veel meer op te hebben met de lexicografie dan met de beschrijving van de spraakkunst van het Javaans. De nieuwe uitgave van zijn woordenboek heeft hij echter niet meer beleefd. Het manuscript ervan is later door Roorda verder omgewerkt en uitgebreid, o.a. met gegevens van Winter en Wilkens. De nieuwe druk, in 1875 verschenen, is — algemeen bekend als "Gericke-Roorda" — vele Javanici van dienst geweest, en heeft nog twee, door geleerden van een volgende generatie verbeterde en vermeerderde herdrukken beleefd.

Gericke — om tot deze terug te keren — heeft in 1853 al een begin gemaakt met de revisie van zijn Nieuwe Testament; hij waarschuwt al gauw dat er vrij veel in gewijzigd zal moeten worden. Toch is hij al midden 1855 met dat werk klaar en gaat, voor het eerst sinds 1835, weer eens een lange reis maken. Hij bezoekt in Oost-Java de groeiende Christengemeente te Modjowarno (een 75 KM ten Z.W. van Soerabaja) en hernieuwt de kennismaking met Vader Emde. Op de terugweg gaat hij op bezoek bij de doopsgezinde zendeling Jansz, die zijn criticus en opvolger zal worden, en bij zijn voorloper, de nu 73-jarige Bruckner, die hij in moeilijke financiële omstandigheden aantreft en, zoals op p. 45 al bleek, probeert te helpen.

Kort na zijn terugkeer in Solo wordt Gericke opgeschrikt door het bericht dat Roorda zijn revisie van het Nieuwe Testament afkeurt, omdat hij haar stijf letterlijk vindt en minder verstaanbaar dan de vertaling van 1848, en dat het HB daarom de reeds begonnen druk heeft stop gezet en besloten om aan Winter een oordeel over de revisie te vragen.

Deze vermoedelijk op Roorda's advies genomen stap moet uit psychologisch oogpunt onverstandig en ontactvol worden genoemd. Immers, het HB wist al sinds jaren dat er ruzie tussen de twee Javanici was (vgl. ook hierna, p. 70-72). En in 1853 had Gericke nog zeer kritisch

over de persoonlijkheid van Winter geschreven en gezegd dat het hem onmogelijk was met zo'n man samen te werken, hoe groot zijn kennis van het Javaans ook was.

Gerickes officiële antwoord aan het HB is rustig en beheerst. Zijn vorige vertaling was niet getrouw genoeg, schrijft hij eind 1855, maar dat deze vertaling overgetrouw zou zijn lijkt hem niet waarschijnlijk. Maar ook al ware dat zo, dan is dat toch beter dan “de minste afwijking van de oorspronkelijke tekst. Het is niet alleen de inhoud van het goddelijk woord, die ons in de bijbel treft, maar tevens de wijze der uitdrukking, die beter dan de fraaiste taal der keurigste schrijvers (. . .) tot het hart van de mens spreekt. De waarde ener Bijbelvertaling moet derhalve naar hare meerdere of mindere gelijkvormigheid (. . .) met de wijze der uitdrukking van de oorspronkelijke tekst beoordeeld worden”. Winter heeft allerlei boeken vertaald in het Javaans, maar dat is heel iets anders dan het vertalen van de Bijbel. Hopelijk zal “zijn oordeel over mijne latere vertaling niet geheel ongunstig zijn. Intussen vrees ik dat hij hier en daar op plaatsen stoten zal, die voor hem in deze vertaling even onverstaanbaar zijn zullen als in de Nederduitse overzetting des Bijbels”.⁴⁸ Maar in werkelijkheid is hij door het besluit van het HB gekwetst en geschokt. Het zal dan ook geen toeval geweest zijn dat hij, die tot nu toe weinig over ziekte geklaagd had, in maart 1856 ziekteverlof aanvraagt. De een maand later overgelegde doktersattesten spreken o.m. van een “algemene zenuw- en lichaamsverzwakking” en van “zielslijden” als een der oorzaken van zijn ziekte.⁴⁹

Inmiddels is begin 1856 het antwoord van Winter ontvangen in Holland. De notulen delen daarover het volgende mee. “Na de opmerking dat zijne veelvuldige bezigheden hem gene volledige vergelijking veroorloofden en hij slechts enige plaatsen heeft kunnen doorlopen meldt de Heer Winter de algemene indruk van zijn onderzoek. De vraag of deze vertaling voor de Javaan duidelijk en verstaanbaar zij beantwoordt hij ontkennend, maar spreekt daarbij zijne overtuiging uit, dat elke vertaling meer of min aan hetzelfde gebrek zal lijden — naar zijn oordeel valt er in deze vertaling wel wat te verbeteren en wat de duidelijkheid en wat de grammaticale juistheid betreft, hoewel men ook hier het karakter der Javaansche taal niet moet voorbijzien — het verschil met de vroegere vertaling is vrij belangrijk, zodat er nauwelijks één vers onveranderd is gebleven, welke veranderingen schijnen deels in het belang der zuiverheid van taal, deels door de zucht naar getrouwheid aan de grondtekst, zelfs ten koste der duidelijkheid, geschied te zijn, waarna de schrijver tot de slotsom komt, dat de

vertaling wel niet onberispelijk is, maar toch hoge lof verdient.”⁵⁰

Dit enigszins tweeslachtige oordeel is in zijn algemene tendens negatief. Roorda sluit er zich bij aan en het HB besluit een kopie van Winters brief en Roorda's opmerkingen aan Gericke te sturen, hem verzoekende om zijn revisie van het Nieuwe Testament te wijzigen in overeenstemming met de gemaakte opmerkingen. Dit bericht bereikt Gericke in Batavia, waarheen hij eind april 1856 al is vertrokken. Vandaar meldt hij dat hij zich te zwak voelt om gedetailleerd op de bezwaren in te gaan; hij herhaalt in het algemeen wat hij eind 1855 reeds had geschreven, maar verklaart zich bereid om zich bij de beslissing van het HB neer te leggen. “Blijft men (. . .) aan het voorstel van Prof. Roorda de voorkeur geven met de eerste vertaling na de nodige taalkundige verbeteringen aan dezelve te hebben gemaakt opnieuw te laten drukken, dan zal ik mij daarmee gaarne verenigen”.⁵¹

Door de zeereis van vier maanden wat opgeknapt komt hij in Holland aan en verzoekt tot driemaal toe om een onderhoud met het HB. In november heeft hij een gesprek met Roorda, die daarover aan Amsterdam meldt, “dat de Heer Gericke in de hoofdzaken heeft toegestemd; dat nu de beste wijze tot schikking zal zijn dat het HB de nieuwe bewerking met volkomen vertrouwen aan de Heer Gericke overlate”.⁵² Daaraan is de vertaler, ook in november, al begonnen en de volgende maand schrijft hij aan het HB te verwachten “dat de nieuwe bearbeiding der vertaling aan het oogmerk voldoen zal”. Ook dat klinkt beheerst en rustig. Maar in zijn hart is hij nog steeds diep gegriefd, zoals blijkt uit een vertrouwelijke brief, twee weken eerder aan de secretaris van het NBG geschreven: “(. . .) toen het Hoofdbestuur des Nederlandsen Bijbelgenootschaps met mijne vijand partij tegen mij trok, konde het niet missen of ik moest daardoor zeer gevoelig getroffen worden. Mijn vijand werd geroepen om uitspraak over de waarde of onwaarde van mijne arbeid te doen! Een man, die de Bijbel niet kent, die aan Gods woord niet gelooft, werd uitgenodigd om een oordeel uit te brengen over de vertaling des Bijbels! — De Heer Winter heeft zich nauwelijks verwaardigd de vertaling in te zien!”⁵³

Het HB lijkt met het geval niet goed raad te weten. Het besluit in november opnieuw dat zijn afgevaardigde een exemplaar in prachtband met inscriptie van de voorzitter zal ontvangen, nu van de vertaling van het Oude Testament, maar over het aangevraagde onderhoud valt weer geen besluit. Het heeft nog niet plaats gehad als Gericke tegen het eind van het jaar op bezoek gaat bij zijn zuster in Düsseldorf, waar hij op 15 jan. 1857, toch nog onverwacht, sterft.

2.2. *Medewerkers en tegenstanders*

Gedurende de haast 30 jaren die Gericke in Soerakarta doorbracht had hij veel en geregeld omgang met Javanen, vermoedelijk meer en intensiever met de hogere kringen dan met de gewone man. Hij bezocht geregeld de kraton, converseerde met de Soesoehoenan en de prins en voelde zich geleid door de waardering voor zijn beheersing van het Javaans, vooral het Hoog-Javaans. Men kan zich voorstellen dat hij met een zeker genoegen die omslachtige en plechtstatige vorm van de taal hanteerde; die paste wel enigszins bij zijn aard. Al zulke contacten waren voor zijn bedrevenheid in het Javaans natuurlijk van groot belang.

Zijn geregelde bestudering van de taal en zijn vertaalwerk werden echter vooral bepaald door de taalmeesters en assistenten met wie hij geregeld samenwerkte en zich in Javaanse geschriften verdiepte. Hij heeft het in zijn brieven herhaaldelijk over hen en over wat hun hulp voor hem betekent. Van welke Javanen maakt hij dan melding?

Al in de maand van zijn aankomst in Solo zijn bij hem in dienst gekomen Mas (Ngabèhi Djojo) Pramadi en Mas Djojo Pangranoe (of Djajèng Ranoe). De tweede wordt verder vaak als schrijver genoemd, de eerste ontwikkelt zich tot taalassistent. Gericke schrijft dat hij het Evangelie schijnt te vatten, spreekt van zijn trouwe hulp bij het vertalen, en roemt zijn grote kennis van het Javaans. Minstens vanaf 1841, misschien reeds eerder, is hij direct bij het vertaalwerk betrokken geweest. In de eerste jaren heeft Gericke ook les van Mas (Ngabèhi) Kertoprodojo, hem door Winter aanbevolen wegens zijn zuiver en sierlijk Javaans. Deze was de schrijver van een prozabewerking van het mythologische gedicht Manikmojo. Ook Gericke noemt hem zeer kundig, maar zegt weinig over de aard van zijn bijdrage en de vorm van hun samenwerking.

In 1830 neemt Gericke een Javaanse jongen aan, "die — zo schrijft hij veel later — zich door eigene ambitie en studie zover gebracht heeft dat hij zich de naam van Sastrowidjojo (held in de letteren) heeft waardig gemaakt. Deze bezorgt sedert jaren mijn huishouding".⁵⁴ Of hij ook bij het vertalen betrokken is geweest blijkt niet met zekerheid, maar is wel waarschijnlijk.

In zijn tweede periode op Java heeft Gericke assistentie gehad van Rd. Pandji Poespowilogo. Deze heeft een tijd lang de eind-controle uitgeoefend over vertalingen die met Mas Pramadi's hulp door Gericke waren gemaakt. Hij was in Nederland geweest met Palm, en heeft verscheidene prozabewerkingen gemaakt van Javaanse dichtwerken, merendeels van historische of moraliserende aard. Ook vertaalde hij

in 1841 uit het Maleis een schoolboekje over enige onderwerpen uit de natuurlijke historie, dat Gericke omstreeks 1856 aan de "Maatschappij tot Nut van het Algemeen in Oost-Indië" te Batavia aanbiedt. De samenwerking is na enige jaren misgelopen; daardoor heeft Poespowilogo betrekkelijk weinig voor de bijbelvertaling betekend.

Des te meer betekenis hebben echter twee van zijn kinderen gehad, Rd. Bagoes Moedjarat en diens jongere zuster Loro Bardjirah, die Gericke in 1849 (vermoedelijk na de dood van hun vader) met nog andere leden van het gezin bij zich in huis heeft genomen. De wijze waarop hij over die twee schrijft toont dat hij ze beschouwde als pleegkinderen en een persoonlijke band met ze had. Loro Bardjirah noemt hij "mijn lieve kleine schrijfster" en hij prijst herhaaldelijk haar keurig handschrift. Moedjarat heeft hij door goede leermeesters laten onderwijzen. Zo heeft deze — schrijft de trotse pleegvader in 1853 — "ene grondige en veelomvattende kennis zijner moedertaal verkregen. Nimmer is mij een Javaan voorgekomen van zulk een buitengemene aanleg, begaafd met zulk een diep verstand, helder oordeel en onverzadelijke lust tot leren als deze jongeman". En: "Ene grondige kennis des Bijbels gaat hem boven alles ter harte. Hij kent het gehele Oude en Nieuwe Verbond beter dan menig godgeleerde in Europa. Enige tijd geleden heeft hij een aantal gebeden (...) uit zich zelve op het papier gebracht (...), waarin hij blijken geeft de Psalmen met vrucht gelezen te hebben. (...) Ik heb een schooltje van Javaanse kinderen bij mij aan huis, waarin hij met ijver en nauwgezetheid onderwijs geeft. Dagelijks ben ik getuige van zijn diep en grondig onderzoek bij de nieuwe overzetting des N. Testaments. Wij zijn thans bezig met Markus. Hem ontgaat daarbij niet het geringste verschil, dat er tussen de verhalen van dit Evangelie en dat van Mattheüs bestaat, en hij wijkt geen haarbreed van hetgeen waarin beide overeenkomen. Daar hij de Nederduitse taal bereids met een vrij goed gevolg bestudeerd heeft, maakt hij daarbij een getrouw gebruik van zijne Hollandse Bijbel. Deze jongeling is het grootste geschenk dat mij ooit is ten deel geworden".⁵⁵ Moedjarat blijkt niet bang te zijn voor zware kost, want hij is in het bijzonder gesteld op de brieven van Paulus.

Het is begrijpelijk dat het HB over Moedjarat meer wil weten en zelfs overweegt of hij niet op de een of andere manier aan het NBG kan worden verbonden. Maar, zoals vele vaders die hoog opgeven van hun begaafde zonen maar toch vinden dat zij nog niet zelfstandig kunnen optreden, antwoordt Gericke: Ik acht het "niet raadzaam dat hij thans reeds in ene rechtstreekse betrekking tot het Nederlands Bijbel-

genootschap gebracht worde. Hij is van zijn vroegste jeugd af aan mijne persoon gebonden geweest (...) en laat zich in alles door mij leiden. Ik oordeel het dus noodzakelijk dat hij nog enige jaren in dezelfde betrekking tot en afhankelijkheid van mij blijft". Maar later zal hij "een uitnemend werktuig worden tot de uitbreiding van het Rijk van God onder zijn landgenoten op Java".⁵⁶ En daarmee loopt dit veel belovend initiatief van het HB op niets uit; na Gerickes vertrek uit Java en zijn dood kort daarna is het contact verbroken en wordt over Moedjarat niet meer gerept.

Uit deze gegevens krijgt men de indruk dat Gericke minstens vanaf 1849, dus in de periode dat hij de vertaling van het Oude Testament voltooide en de revisie van het Nieuwe maakte, op Javaanse manier met zijn assistenten optrok. Hij is als de wijze leraar (*kjai*) die zich omringt met een aantal leerlingen (*santri*'s) welke met hem samenwonen, hem bedienen en helpen; de leerlingen nemen alles wat de *kjai* hun leert zonder kritiek aan. Van Rhijns momentopname bevestigt die indruk. Zo'n leef- en werkgemeenschap heeft, naast grote voordelen, ook belangrijke nadelen voor een werk als de bijbelvertaling. De medewerkers kunnen nl. te veel gewend raken aan de buitenlandse vertaler, aan zijn eigenaardigheden, stokpaardjes en Hollandismen-in-het-Javaans; dat kan op den duur afbreuk doen aan de onafhankelijkheid van hun oordeel over de vertaling. Gericke toont nergens dat hij zich van dit gevaar bewust is geweest, en dat is begrijpelijk. Maar deze omstandigheden zijn waarschijnlijk een gedeeltelijke verklaring voor het feit dat hij, volgens Winter en Roorda, in zijn later vertaalwerk stijver en minder verstaanbaar Javaans schreef dan vroeger. Men zou kunnen zeggen: omdat Gericke op Javaanse wijze met zijn assistenten omging zijn deze minder Javaans en meer Gerickiaans over de vertaling gaan denken. Daardoor konden zij de concept-vertaling niet meer vanuit een echt-Javaans standpunt beoordelen en verbeteren.

Gericke is niet alleen door Javanen onderwezen in het Javaans en geassisteerd bij zijn vertaling, ook de Indo-Europeaan C. F. Winter heeft in de eerste jaren een belangrijke rol gespeeld. De samenwerking is op den duur verwijdering geworden en in hevige ruzie geëindigd. De uitlatingen die ieder van hen daarna over de ander doet zullen dus met voorzichtigheid gebruikt moeten worden.

Gericke roemt in de eerste jaren van zijn verblijf in Solo Winter herhaaldelijk als een kenner van de Javaanse taal en literatuur. Hij heeft hem in 1828 als taalleraar in dienst voor fl. 50,— per maand. In

begin 1829 constateert hij dat Winter “zo min als een Javaan een denkbeeld heeft van hetgeen Grammatik is”, wat hij tracht te verhelpen. Maar overigens is hij niet zuinig met zijn lof en verklaart herhaaldelijk tegenover zijn opdrachtgevers dat hij veel aan zijn taalleraar te danken heeft. Hij is en blijft zich bewust dat Winter zijn meerdere is in de beheersing van het Javaans, omdat hij “in Soerakarta geboren zijnde, de Javaanse taal als het ware met de moedermelk heeft ingezogen”. Omstreeks 1836 komen er moeilijkheden. In het eind van dat jaar schrijft hij over Winter: “Deze man heeft mij veel leed aangedaan. Het zoude vruchteloos geweest zijn, indien ik mij over hem bij het Gouvernement had willen beklagen, want hij is wegens zijn kunde van alle zaken, die het hof van Soerakarta betreffen, voor de Resident alhier (...) onontbeerlijk”. Toch is dan de samenwerking nog niet verbroken, want als hij bijna vier jaar later zijn vertaling van het Mattheüs-evangelie opzendt, zegt hij zijn concept door Winter te hebben laten nazien. Maar kort daarna moet het helemaal verkeerd zijn gegaan tussen de twee. Gericke mist Winters steun dan erg, zoals blijkt uit een passage in een brief van begin 1841: Mijn vertaalwerk zou “gemakkelijker voor mij worden en misschien minder gebrekkig uitvallen, indien ik tenminste éne persoon (*blijkens de context is bedoeld: een niet-Javaan*) had met wie ik mij beraden en door wiens oordeel en kunde ik (...) voorgelicht en geholpen konde worden. Maar thans ben ik geheel aan mij zelve overgelaten en moet dus grotendeels op eigen inzichten vertrouwen”.⁵⁷ Het is vrijwel zeker dat hij hier zonder namen te noemen de functie aanduidt die Winter in het vertaalwerk had gehad. Deze kon in die functie volgens hem niet door een Javaanse medewerker worden vervangen. Dat zou ook een verhouding tussen Javaan en Europeaan vereist hebben die zeker niet naar de geest van de tijd was en misschien ook niet in Gerickes aard lag.

Winter heeft in zijn op p. 60 al genoemde brief aan V.d. Vlis een heel andere voorstelling van zaken gegeven. Hij zegt daarin dat hij Gericke geholpen heeft het Nederlands-Maleise woordenboek van Marsden-Elout in het Javaans te vertalen: “Hij las mij woord voor woord voor, ik dicteerde derzelve betekenis in het Javaans, en volgens mijn dictamen schreef de Heer Gericke dezelve op. (...) De Heer Gericke (...) heeft dit mijn werk (...) naderhand aan het Gouvernement verkocht”. Aangaande de bijbelvertaling heet het: “Toen wilde de Heer Gericke de Psalmen en Genesis in het Javaans vertalen; doch, tot deze onderneming gene genoegzame kennis van die taal hebbende, riep hij nogmaals mijn hulp in, las mij zinsnede voor zinsnede voor,

schreef dezelve op, zoals die door mij, met behulp van meergenoemde Mas Ngabèhi Kertoprodjo, in het Javaans werden gedictieerd". En omtrent Gerickes vertaling van het Mattheüs-evangelie schrijft hij: "Het is UEd. niet onbekend dat ik gemelde vertaling, op verzoek van de Heer Gericke door tussenkomst van de Heer Resident Mayor verbeterd heb, en welke aanmerkelijke fouten ik bij de ontvangst derzelve daarin heb aangetroffen". De reden waarom hij Gericke niet meer behulpzaam wil zijn is deze: "Gedurende de tijd dat ik met de Heer Gericke werkzaam was (...) had hij mij met de hoop geveleid dat door mijne arbeid ook mijn naam bij het Gouvernement voordelig zoude bekend worden, en men een gunstig denkbeeld van mijne kunde in het Javaans zoude krijgen. (...) Geen van beide is gebeurd. (...) Noch het Gouvernement, noch het Bijbelgenootschap in Nederland weet wellicht tot dusver, dat de Heer Gericke met mijne arbeid gepronkt heeft, waardoor mijn naam steeds in de schaduw is gesteld".⁵⁸

Dit zijn ernstige beschuldigingen; of ze juist waren is nu niet meer uit te maken. Wel is duidelijk dat Winter overdrijft als hij klaagt over zijn door Gericke veroorzaakte onbekendheid bij Gouvernement en NBG. In Batavia moet men toch van Winters capaciteiten wel op de hoogte zijn geweest, toen men hem benoemde tot directeur van het Instituut. En in Amsterdam wist men eveneens wat hij waard was: Gericke had van Winters aandeel aan het taal- en vertaalwerk bepaald géén geheim gemaakt in zijn daar ontvangen brieven. Toch meent het HB goed te doen zijn afgevaardigde in kennis te stellen van de aanklacht. Deze antwoordt op 12 juli 1842. Die brief, "streckende tot zijn verantwoording", is op de HB-vergaderingen van 14 dec. 1842 en 3 mrt. 1843 besproken, maar is helaas in het archief niet meer te vinden. Het HB is er door overtuigd geworden dat de beschuldigingen van V. d. Vlis en Winter ongegrond waren; het besluit Gericke "de tevredenheid van het bestuur te betuigen".

Wat er precies gebeurd is tussen Gericke en Winter is moeilijk meer uit te maken. Als een buitenlander een taal leert door middel van een taalmeester of informant die de taal van kindsbeen af kent, kan er een nauwe samenwerking ontstaan. Wanneer daaruit op den duur een spraakkunst, een woordenboek of een vertaling voortkomt, is het aandeel dat ieder van de betrokkenen daaraan heeft gehad moeilijk precies te bepalen. Indien hun onderlinge verhouding goed is, heeft niemand daar ook behoefte aan. Maar gaat het met die verhouding mis, dan kan bij een van de partijen de neiging ontstaan om het aandeel van de ander te kleineren of het zelfs geheel te ontkennen. Vooral waar het laatste

gebeurt klinkt het de latere beoordelaar niet erg geloofwaardig in de oren. Dat geldt ook in dit geval, waarin Winter aan Gericke de rol toeschrijft van niet meer dan een klerk. Het is moeilijk aan te nemen dat deze na enige jaren Javaans te hebben gestudeerd nog een zó passieve rol speelde in de samenwerking.

Hoe dat zij, zo iets kan een hoop narigheid veroorzaken en de sfeer grondig bederven. Dat is ook hier gebeurd, zoals blijkt uit het feit dat V. d. Vlis en later Mounier dadelijk bij de ruzie betrokken raakten en, helaas, partijganger werden.

Ten slotte enkele bijzonderheden over Christiaan Jacobus v. d. Vlis (28 aug. 1813 - 23 oct. 1842), die in 1839 door het NBG wordt afgevaardigd om Gericke bij te staan in het werk.

V. d. Vlis had in Utrecht theologie gestudeerd en het doctoraal examen afgelegd. Daarna ging hij in Leiden verder studeren onder leiding van H. E. Weijers, die als hoogleraar in de Oosterse talen zich speciaal toelegde op het Ethiopisch. Na in 1838 door het NBG als alumnus te zijn aangenomen, promoveerde hij in 1839 *cum laude* op een proefschrift over de Ethiopische vertaling van het vierde boek Ezra. Toen hij het volgend jaar in Solo zijn arbeid begon, liep de samenwerking met Gericke, die zich eerst zo gunstig had laten aanzien, al gauw mis, zoals reeds bleek. De lange brief die de jonge afgevaardigde ter rechtvaardiging van zijn houding naar Holland schreef maakte op het HB een onaangename indruk. Wie hem nu leest kan daar wel inkomen, maar zal het oordeel toch eenzijdig vinden: ook voor V. d. Vlis' standpunt was heel wat te zeggen.

In de tweeënhalf jaar die hem te Soerakarta beschoren zijn geweest heeft V. d. Vlis hard gewerkt. Uit zijn nagelaten aantekeningen en dagboek blijkt dat hij zich heeft ingespannen om taal, volk en geschiedenis van Java te leren kennen. Daarin komen o.a. aantekeningen voor over de oudheden bij Soekoeh en Tjeṭo, die hij later heeft uitgewerkt in een uitvoerige verhandeling.⁵⁹ Deze is ook thans nog belangrijk, omdat ze details beschrijft van oudheden die thans verdwenen zijn. Voorts is uit zijn verzameling handschriften een zeer interessant Oud-Javaans manuscript afkomstig dat waarschijnlijk in de 14e eeuw in de Soendalanden werd geschreven en een Buddhistisch geschrift, de *Koeñdjara-karna* bevat.⁶⁰ Samen met Winter is hij bezig geweest aan het schrijven van een Javaanse grammatica met leesboek en woordenlijst en aan proefvertalingen van de bijbelboeken Richteren⁶¹ en Spreuken.

Over zijn vertaling van het boek Spreuken schrijft hij in een brief

aan het NBG o.a.: “Niet alleen is de overdrachtelijke betekenis van vele (...) woorden in het Javaans ongewoon, maar vooral het persoonlijke voorstellen van vele denkbeeldige zaken is in die taal vreemd. Zo, bijvoorbeeld (...), is het voor de Javaan onverstaaenbaar, wanneer men Spr. 1:2, ‘woorden des verstands’, letterlijk vertaalt, daarom heb ik overgezet ‘woorden van de verstandige’. Evenmin kan 1:20, ‘de wijsheid spreekt luid in het openbaar’ letterlijk en verstaanbaar tevens in het Javaans overgebracht worden, daarom ben ik genoodzaakt geworden te vertalen ‘de wijze’ enz. (...) In het algemeen moet men bij het vertalen in het Javaans in het oog houden, dat zelfstandige naamwoorden van ene afgetrokkene betekenis, zoals ‘wijsheid’, ‘verstand’, ‘braafheid’ enz., niet het object of subject kunnen zijn van een werkwoord hetwelk ene handeling der zintuigen aantoonst”. Dit kan daarentegen wèl “zo het werkwoord ene onlichamelijke handeling te kennen geeft (...). Van daar dat ik 2:2 (*StV: om uwe oren naar wijsheid te doen opmerken; zo gij uw hart tot verstandigheid neigt*) het eerste gedeelte heb moeten vertalen door: ‘om uw oor te lenen aan de wijze’, doch het tweede gedeelte letterlijk heb kunnen overzetten door: ‘en uw hart behagen sceppe in verstandigheid’. 4:17 is eveneens niet letterlijk en tevens verstaanbaar te vertalen, daarom heb ik ‘brood der goddeloosheid’ en ‘wijn der ongerechtigheid’ overgezet door ‘brood, verkregen door goddeloosheid’ en ‘wijn, verkregen door ongerechtigheid’. (...) In 6:4 is ‘uwe oogleden sluimeren’ (...) nooit in het Javaans gebruikelijk, de Javaan kent alleen ‘het sluimeren der ogen’. Het gezegde ‘op zijn hart passen’ (4:23) is in het Javaans niet te verstaan, maar wel ‘op de neiging van zijn hart passen’, zoals ik dan ook vertaald heb.

“Het woord ‘weg’ (...) in de zin van ‘handelwijs’ is dan alleen letterlijk in het Javaans te vertalen, met behoud van deze overdrachtelijke betekenis, wanneer het zelve door een bijgevoegd zelfstandig naamwoord nader verklaard wordt (...), bijvoorbeeld *dalan kabetjikan* kan men zeggen en dit betekent dan ‘goede handelwijs’ (eigenlijk ‘weg goedheid’); doch zo men zeide *dalan betjik* zoude dit niets anders kunnen betekenen dan ‘goede weg’, dat is een ‘voetpad of rijweg die goed is, die niet hobbelig of vol gaten is’.”

En hij eindigt met woorden die iedereen die werkelijk vertalen wil zal onderschrijven: “(...) de Javaanse Bijbelvertaling wordt daargesteld, niet om de Javaan de eigenaardigheden der Hebreeuwse of Griekse taal, door ene vertaling van de letter van de tekst, te leren kennen, maar om hem in de gelegenheid te stellen zelf de Heilige Schrift te onderzoeken. Een éérste vereiste is dus, naar het mij voorkomt, duidelijkheid en ver-

staanbaarheid, waardoor ik versta de schrijver in het Javaans, volgens Javaanse woordvoeging en Javaanse zegswijzen geheel hetzelfde te laten zeggen, wat wij van hem in het Hebreeuws of Grieks lezen (...).⁶²

V. d. Vlis toont hier op de vertaalkundig belangrijke verschillen tussen Javaans en Hebreeuws of Hebraïserend Nederlands een goede kijk te hebben. Gericke, die de besproken teksten vrijwel alle woordelijk en vaak onverstaanbaar heeft vertaald, had in vertaalkundig opzicht veel aan zijn jongere collega kunnen hebben. De verwijdering tussen beiden en V. d. Vlis' vroege dood hebben dat, helaas, belet.

2.3. *Gericke als bijbelvertaler*

Gericke heeft er nooit twijfel over laten bestaan dat de Javaanse bijbelvertaling een zware taak was — waarover hij met enig zelfbeklag kon spreken — en een werk van lange duur zou worden. Dat kan z.i. ook niet anders, want het Javaans is een bijzonder moeilijke taal, “die zich — zo schrijft hij in 1841 — door haar eigendommelijk karakter, door haar overdadige rijkdom van woorden voor zinnelijke voorwerpen, door het gebrek van uitdrukkingen voor abstracte begrippen en door hare onbepaalde en dikwijls geheel willekeurige woordvoeging van alle bekende talen onderscheidt”. Zo'n algemene karakteristiek, welke doet denken aan die van Baud (hiervóór, p. 30), vertelt doorgaans meer over de opvattingen van de persoon die hem uit dan over het wezen van de taal in kwestie. In 1852 is Gericke wat meer ter zake: “De Javaanse taal heeft ene van alle Europese talen geheel verschillende woordvoeging, die niet dan in en door de geest der taal begrepen kan worden. De taal bezit voorts ene overgrote menigte van particulen of kleine rededelen, die het eigenlijk kenmerk of karakter van de taal uitmaken, wier grondbetekenis door geleerde Javanen zelve niet altoos verklaard kan worden, terwijl zij het dikwijls omtrent derzelver gebruik oneens zijn”.⁶³

Om goed te kunnen vertalen moet men, schrijft hij, een goede Javaanse prozastijl ontwikkelen. De meeste Javaanse geschriften zijn wel in poëzie, maar de wetten, de *lakons* (teksten voor toneelstukken), de *Anbija* (geschiedenissen van de profeten) en de *Pepali* (zedekundige spreuken) van Kjai Sésélo en enkele meer zijn in proza, kunnen dus als voorbeeld dienen, en worden daarom met voorliefde door hem bestudeerd. Zo hoopt hij te voorkomen dat hij, zoals Bruckner z.i. deed, “een proza op zijn eigen houtje” zou gaan schrijven.

Het vertalen van het Oude Testament is volgens hem minder moeilijk dan die van het Nieuwe omdat het Hebreeuws zich goed eigent tot het

vertalen in het Javaans. Maar daar staat tegenover dat de stijl van de Bijbel erg eenvoudig is, wat van de meeste Javaanse werken niet kan worden gezegd. “Te veel toe te geven aan de overdadige zwier, waartoe de rijkdom der Javaanse taal, bestaande meer in woorden dan in wezen, de kenner derzelve zo lichtelijk verleidt, zou onvergeeflijk zijn; (...) de Heilige Schriften (...) prijzen zich door hare eenvoudigheid genoegzaam van zelve aan en behoeven de tooi van menselijke omslachtigheid in genen dele”. Daarom kan men de Javaanse modellen niet kortweg navolgen. “Gelijk het Grieks van het Nieuwe Testament verschilt van de taal der profane schrijvers in die taal, die door keur van woorden en sierlijkheid van stijl uitmunten, zal de Javaanse vertaling van hetzelfde insgelijks iets eigenaardigs bezitten, waardoor zij zich van andere Schriften der Javanen onderscheidt. De toekomstige beoordelaars mijner vertaling zullen zulks in het oog moeten houden. Tot de beoordeling van dezelve zal ene grondige kennis van de grondtekst vereist worden”.⁶⁴ Maar daardoor zal de stijl van de Javaanse bijbelvertaling vaak toch wèl “een proza op eigen houtje” zijn geworden.

Als iedere goede vertaler placht Gericke het werk te beginnen met een zorgvuldige bestudering van de grondtekst. Ten aanzien van het werk aan het Nieuwe Testament vertelt hij in 1845 zich te houden aan de traditionele Griekse tekst (de zg. Textus Receptus) en bij de bestudering daarvan te gebruiken de werken van Wahl, Bengel en Grotius. Verder noemt hij het werk van De Wette, V. d. Palms bijbelvertaling met verklarende aantekeningen, Hirzels *Exegetisches Handbuch zum Alten Testament* en, voor de Psalmen, Munthinges werk.⁶⁵

Na zich aan de hand van deze en dergelijke boeken zo goed mogelijk rekenschap te hebben gegeven van de grondtekst maakt hij daarvan een eerste concept-vertaling in het Javaans, die vervolgens aan zijn assistent(en) ter controle en verbetering wordt voorgelegd. Die controle vindt hij onmisbaar, omdat een vreemdeling de taal nooit volledig kan leren beheersen, maar die juiste overtuiging heeft hem er nooit toe gebracht te proberen ook het eerste concept samen met een Javan te maken.

Bij de vertaling was zijn doelstelling: een vertaling die getrouw en nauwkeurig is, d.w.z. het origineel zo veel mogelijk woordelijk in het Javaans uitdrukt; die zuiver, d.w.z. idiomatisch is; en die duidelijk en algemeen verstaanbaar is. Hij is zich bewust dat woordelijkheid licht in strijd kan komen met idiomatische zuiverheid en/of verstaanbaarheid. In dat opzicht is hij steeds onzeker gebleven, het juiste evenwicht tussen de verschillende factoren in zijn doelstelling heeft hij kennelijk niet

kunnen vinden en op den duur ging de schaal doorslaan naar de kant van de woordelijkheid. Eén voorbeeld daarvan. In 1836 zegt hij bij zijn proefvertaling van het boek Ruth soms ter wille van de duidelijkheid zijn toevlucht genomen te hebben tot on-beeldsprakige omschrijving van beeldspraak, speciaal in het geval van anthropomorphismen in betrekking tot God. Daarom heeft hij de uitdrukkingen “de hand des Heren is tegen mij uitgestrekt” (1:13) en “schuilen onder 's Heren vleugelen” (2:12) niet naar de letter vertaald, maar getracht “de zin in de vertaling uit te drukken, daar ik mij verzekerd houd, dat geen Javaan de betekenis der zinnelijke voorstellingen van het Opperwezen verstaan zoude, dewijl hunne beschouwingen van hetzelfde rein geestelijk is; waardoor zij veel boven ons westerse volken vooruit hebben”.⁶⁶ Maar als hij een goede tien jaar later Ruth weer vertaalt worden de boven genoemde uitdrukkingen en vele andere gevallen van beeldspraak strikt letterlijk weergegeven.

Niettegenstaande deze moeilijkheden heeft hij van de taalkundige vorm van zijn vertaling hoge verwachtingen; zij “zal als een voornaam klassiek werk kunnen worden gebruikt”, schrijft hij in zijn eerste periode, en in de derde verklaart hij dat “de minder beschaafde (*Javaan*) door middel der vertaling niet alleen tot de kennis der openbaringen van God gebracht, maar tevens met de schoonheid en de rijkdom zijner taal bekend zal moeten gemaakt worden”⁶⁷ — verwachtingen die even irreëel als ongegrond waren.

Gericke is zich bewust dat een bijbelvertaling, ook al is zij in idiomatische en verstaanbare taal geschreven, toch nog uitleg vereist van de achtergronden van het Nieuwe Testament, de historische omstandigheden, de gedachtenwereld van de schrijvers, enz. Aangezien die uitleg in zijn tijd op Java niet kon worden gegeven in preek, catechese of evangelisatie, dringt hij herhaaldelijk erop aan dat het NBG of een zendingsgenootschap een soort van inleiding op de Bijbel zal schrijven, welke hij dan zal vertalen. Daarvan is echter nooit iets gekomen, en dat was waarschijnlijk maar goed ook: men kan zich moeilijk voorstellen dat het boekje in de toenmalige omstandigheden lezers zou hebben gevonden.

Bij de beoefening van het Javaans en bij de bijbelvertaling krijgt men natuurlijk ook met de taalkundige etiquette van het Javaans te maken, d.w.z. met het gebruik van Ngoko en Kromo. Het is interessant om na te gaan hoe Gericke zich op dit voor hem onbekende taalverschijnsel langzamerhand een juiste kijk heeft veroverd en hoe zijn waardering ervan zich in de loop der jaren heeft gewijzigd.

In een van zijn eerste brieven aan het HB zegt hij: "Bij het leren der Javaanse taal moet men terstond met twee talen een begin maken, waarvan de ene Kromo (...) genoemd wordt, welke de ondergeschikte jegens zijn meerdere bezigt, en de andere Ngoko, of de taal des meerderen jegens de mindere. Het verschil dier beide talen is zo groot, dat elk onderwerp niet alleen een andere benaming, maar zelfs elk woord een andere grammatikale vorming heeft". Maar later krijgt hij een betere kijk op het verschijnsel; in 1842 spreekt hij nog wel van "twee talen", maar voegt er aan toe: beide "hebben vele woorden met elkander gemeen of worden het ene van het andere door verwisseling van vocalen dan wel door verandering van consonanten aan derzelve uitgangen afgeleid",⁶⁸ en nog iets later zijn de twee talen tot soorten van één taal geworden.

Wat zijn oordeel over de aard en functie van Ngoko en Kromo betreft, in 1831 zegt hij dat het Ngoko "zeer arm aan woorden is, daarenboven rauw, plomp en onbuigzaam; men bedient zich van deze taal in het bijzonder in het geven van bevelen (...). Het Kromo bezit daarentegen ene onuitputbare rijkdom aan woorden, is zeer zacht en welluidend, en deelt vooral ene bijzondere grammaticale buigzaamheid. Men kan zich in deze laatste taal op ene zeer gemakkelijke en vloeiende wijze uitdrukken (...)". Al wordt de tegenstelling al vrij gauw minder extreem, de voorliefde voor het Kromo blijft voorlopig nog. Het is voor hem de grondvorm van de taal, die in zijn *Eerste Gronden* bijv. steeds voorop gaat met erachter het Ngoko equivalent als een secundaire vorm. In 1843 verklaart hij echter: "Beide taalsoorten bezitten dezelfde rijkdom van woorden en kunnen dus beiden tot de uitdrukking van dezelfde zaken en gedachten gebruikt worden (...). Alleen bezit de Boso Kromo (*de Kromo-taal*) meer *élégance* en welluidendheid dan de Boso Ngoko, die zich daarentegen door meerdere kracht en waardigheid onderscheidt". En een goed jaar later heeft Ngoko duidelijk de voorkeur gekregen: "Iedere kenner der Javaanse taal zal moeten toestemmen, dat men zich in de Boso Ngoko (...) met meer kracht, waardigheid, juistheid en duidelijkheid uitdrukken kan dan in de Boso Kromo (...). De laatste maakt, uit slaafse beleefdheid, gebruik van ene menigte woorden, die niets anders dan louter complimenten bevatten (...)".⁶⁹

Zo is Gericke tot een kijk op en waardering van het verschijnsel gekomen die de taalwerkelijkheid dicht benadert. Het Ngoko is ongetwijfeld als de grondvorm van het Javaans te beschouwen. Door het gebruik van bepaalde partikels, voegwoorden en vormen is het levendiger dan het wat plechtstatige Kromo. Javanen denken in Ngoko en

hanteren het met gemak. Kromo is meer specifiek; het aanhoren en spreken ervan vereist meer denkwerk dan het geval is bij Ngoko. Eenvoudige Javanen plegen een in het Kromo gestelde enigermate ingewikkelde mededeling voor zichzelf in Ngoko te "vertalen". Bij het vertellen van een verhaal in een situatie waar Kromo past gaan ook ontwikkelde Javanen vaak bewust na enige tijd in Ngoko over om het levendiger, kernachtiger en duidelijker te kunnen vertellen. Zij worden dan geacht weer te geven wat de in het verhaal optredende personen bij zichzelf denken. Hetzelfde komt ook in brieven wel voor en de *dalang* (opvoerder van het schimmenspel) past het dikwijls toe. De overgang van Kromo naar Ngoko wordt dan soms gemarkeerd met de aanduiding "sprekende bij zichzelf". Men blijkt zich dus bewust te zijn dat het Kromo eigenlijk ontoereikend is voor het uitdrukken van nuances van stemmingen, gevoelens en redeneringen.

Het is van groot belang om ook in de bijbelvertaling een juist gebruik van Kromo en Ngoko te maken; doet men dat niet dan schrijft men een taal die Javanen niet als de hunne kunnen erkennen. Aangezien de bijbeltalen echter een dergelijk verschijnsel niet of nauwelijks kennen, moet men in de vertaling variaties aanbrengen waarvoor het origineel geen voorbeeld geeft. Geen wonder dat er vaak verschil van mening is of men Kromo dan wel Ngoko moet kiezen. Dat geldt met name waar de bijbelschrijver zelf aan het woord is (zulks in tegenstelling tot de plaatsen waar hij zijn personages sprekende laat optreden).

Gericke gebruikte in het bedoelde geval aanvankelijk Kromo, bijv. in zijn proefvertalingen van Ruth en de eerste Psalmen, en in zijn "Leesboek voor de Javanen" van 1841. Hij sloot zich in deze keus aan bij Winter en sommige Javaanse auteurs. Men gaat dan uit van de opvatting dat de verteller of schrijver zich richt tot een publiek waaronder zich zeker personen zullen bevinden die zijn meerderen in rang zijn; die moet hij beleefd behandelen en dus spreekt hij het hele publiek toe in Kromo. In of kort na 1842 komt er een kentering in zijn opvattingen over dit onderwerp. Misschien was de breuk met Winter daarop van invloed, zeker is er overleg ter zake geweest met Roorda. Deze schrijft nl. in 1843 zowel aan het HB als aan Gericke dat hij voorkeur heeft voor het gebruik van Ngoko (al laat hij als uitzondering de mogelijkheid open dat men Lukas beter Kromo kan laten spreken, in de veronderstelling dat Theophilus, aan wie hij zijn geschrift opdroeg, een hooggeplaatst man was). Gericke is het nu in het algemeen met Roorda eens; in het Nieuwe Testament van 1848 en in alle vertalingen daarna laat hij de bijbelschrijvers Ngoko spreken.

In zijn brieven vermeldt hij vooral vier redenen voor die keus. De eerste is van theologische aard: "De Geest van God is de Auteur van al de Boeken des gehelen Bijbels. Zij hebben dus alle dezelfde goddelijke oorsprong en verdienen door ons op gelijke hoge prijs gesteld en in ene en dezelfde taalsoort overgezet te worden". Hetzelfde argument komt bij Bruckner voor. De bijbelschrijvers worden op deze wijze als persoon eigenlijk uitgeschakeld; de vraag wat voor positie zij in hun maatschappij innamen en of zij hoger dan wel lager in rang waren dan de mensen tot wie zij zich richtten, is niet meer relevant. Latere vertalers hebben in zulke gevallen eveneens Ngoko gebruikt, al zullen ze de redenen voor hun keus wat anders hebben geformuleerd. Een vergelijkbaar geval is dat van een bode die een bevel van de Soesoehoenan overbrengt. Die spreekt enige inleidende woorden in Kromo maar gaat daarna verder in Ngoko, ook al is hij zelf van lage rang: door de verhevenheid van de opdrachtgever vallen de standsverschillen tussen boodschapper en hoorder a.h.w. in het niet.

Gerickes drie andere redenen zijn van taalkundige of maatschappelijke aard. (1) Omdat het Kromo "zo geheel het onderworpen karakter der sprekers uitdrukt, is het minder geschikt dan het Ngoko om tot de vertaling der Bijbelse Boeken gebruikt te worden"⁷⁰ en (2) in het Ngoko kan men zich kernachtiger en juister uitdrukken dan in het Kromo — twee geldige argumenten. (3) Alleen de Soesoehoenan wordt steeds in Kromo toegesproken, tot alle andere Javanen wordt soms of meestal Ngoko gebezigd, ja, voor zeker tweederde deel wordt de bevolking nooit anders dan in Ngoko toegesproken; als men de Bijbel dus in Kromo vertaalde zouden de meeste Javanen hem niet als tot hen gericht beschouwen — een niet overtuigend argument.

Tot nu toe werd gesproken over de taalsoort die de vertaler de bijbelschrijvers moet laten spreken. Anders liggen de kaarten bij de gesprekken die in de bijbelse verhalen worden meegedeeld. Daar schrijft het onderlinge rangverschil van de gesprekspartners het gebruik van Ngoko of van Kromo dwingend voor; de vertaler kan zich onmogelijk aan de taalkundige etiquette onttrekken en heeft dus geen keus. Maar hij zal wel eens aarzelen wát hij moet kiezen, nl. wanneer uit het verhaal de rangverhoudingen niet duidelijk zijn. Zulk een aarzeling voelde Gericke bijv. in Ruth 4 ten opzichte van de rangverhouding tussen Boaz en de "losser". Hij meende in de aanroep "gij daar" (vs. 1) een argument te hebben om de lossers als Boaz' mindere te beschouwen. Een andere vraag hield hem langer bezig: hoe moet Jezus in het gesprek dat in Johannes 2 : 3 v. staat tot zijn moeder spreken? Eerst decreeteert

hij: "De kinderlijke eerbied jegens de ouders vereist volstrekt het Kromo". In zijn Nieuwe Testament van 1848 komt hij daarop terug en gebruikt is vs. 4 Ngoko, maar in de Bijbelse Verhalen van 1855 kiest hij in dat zelfde vers weer voor Kromo. Ten slotte bezigt hij in het herziene Nieuwe Testament toch Ngoko, wat hij aldus verdedigt: "Er ligt in dit Ngoko voor de moeder van Jezus geen vernedering of minachting opgesloten, maar veeleer gemeenzame vertrouwelikheden en zachte terechtwijzing".⁷¹ Hier is aarzeling begrijpelijk, maar overigens is het ongetwijfeld juist Jezus Ngoko te laten spreken. Sommige middelaarsfiguren in de Javaanse wajang doen dat ook en van sommige beroemde *kjai*'s wordt verteld dat zij steeds Ngoko spraken, wat als een uiting van hun zelfbewustzijn geldt.

Een ander geval waarbij de keuze tussen Ngoko en Kromo moeilijk kan zijn is bij het vertalen van de woorden die een bode aan een persoon van hoge rang moet overbrengen, zoals bijv. in Richteren 11 : 12, dat in de StV luidt: "Voorts zond Jeftha boden tot de koning van de kinderen Amons, zeggende: 'Wat hebben ik en gij met elkander te maken (...)'"'. Zulke woorden spreekt de opdrachtgever tot zijn dienaren. Dus Ngoko? Maar ze zijn bestemd om tot de koning gezegd te worden, en hebben de vorm van een direkte rede. Moet het dan niet Kromo zijn? Gericke kiest het laatste en vertaalt zelfs het inleidende "zeggende" met een Kromo woord, dat "eerbiedig-zeggende" betekent. Van der Vlis heeft een iets vrijere en betere oplossing, nl. invoeging van de woorden "spreekt aldus"; zijn vertaling luidt: "Vervolgens stuurde Jeftha boden naar de vorst van Amons nakomelingen, bevelende: 'Spreekt aldus: Wat hebt gij met mij te maken?'" — een invoeging waardoor Jeftha in het laatste, vragende zinnetje "de vrijheid erlangt, ofschoon tot zijn gezanten het woord voerende, echter Kromo te gebruiken", zoals V. d. Vlis het formuleert.⁷²

In het voorgaande was het meestal Gericke die aan het woord was over de problemen van zijn vertaalwerk en de manier waarop hij die oploste. Wanneer men nu die vertaling zelf bekijkt om zich een oordeel te vormen over zijn werk, mag in de eerste plaats geconstateerd worden dat hij vele passages in voor de Javanen verstaanbare taal heeft weergegeven. Vooral in de evangeliën en in de historische boeken van het Oude Testament hebben verschillende verhalen een goed leesbare Javaanse vorm gekregen.

Daar staan echter passages tegenover die minder gelukkig zijn. Dat is, bijv. in de nieuwtestamentische brieven, in de eerste plaats het gevolg

van Gericke's neiging tot woordelijk vertalen. Lange Paulinische zinnen krijgen meestal niet de omzettingen, de herschikkingen en de onderverdeling die noodzakelijk zijn willen zij begrepen worden. Beeldspraak wordt woordelijk vertaald, ook waar het resultaat voor een Javaan onverteerbaar is. Tegen het taaleigen wordt vaak gezondigd. Twee voorbeelden. (1) In het Javaans heeft men voor "haar" twee woorden, het ene "hoofdhaar" het andere "lichaamshaar" betekende. Als Gericke nu in "de haren van uw hoofd zijn geteld" (Mt. 10 : 30) terecht het eerste woord gebruikt, dan had hij niet nog eens "uw hoofd" erbij moeten zetten, want "het hoofdhaar van uw hoofd" is dubbel op. (2) Vaak heeft hij een voornaamwoord terecht verduidelijkt, waar een woordelijke vertaling in het Javaans tot misverstand aanleiding zou kunnen geven. Maar op sommige plaatsen waar zoiets evenzeer nodig zou zijn geweest laat hij zo'n verduidelijking na, bijv. in Hosea 4 : 14 (StV: "Ik zal aan uw dochters de ontucht niet bezoeken die zij bedrijven . . . Want zijzelf zonderen zich af met hoeren"); hij had beter iets kunnen zeggen als "want de mannen zonderen zich af".

Naast zulke vertaalfouten zijn er ook nogal wat onvervalste taalfouten aan te wijzen, d.w.z. onjuiste vertalingen die de indruk wekken dat aan Gericke bepaalde bijzonderheden van de Javaanse spraakkunst en woordenschat niet duidelijk waren. Zo vertaalt hij, om weer slechts twee voorbeelden te noemen, "gerechtigheid" met een woord dat de betekenis heeft van "rechtbank" of "rechtspraak", en geeft van Joh. 19 : 24, ("laten we . . . erom loten") een vertaling die betekent: "laten we het als dobbelstenen laten vallen".

Zulke fouten bewijzen hoe moeilijk het is een taal feilloos te beheersen, iets dat iedere vertaler steeds tot bescheidenheid over eigen werk moet stemmen. Maar ze tonen ook dat, hoezeer Gericke in beginsel overtuigd was van de noodzaak van controle en correctie door Javanen, daarvan in de praktijk niet zoveel terecht is gekomen. Wanneer hij zijn concept-vertaling aan zijn medewerkers voorlegde, konden deze er blijkbaar niet toe komen om ze nauwlettend te toetsen, alles aan te wijzen wat er naar hun taalgevoel fout in was en verbeteringen voor te stellen. In de vorige paragraaf werd reeds gewezen op een van de mogelijke oorzaken van dit tekort.

2.4. *Roorda's revisie van Gericke's herzien Nieuwe Testament*

Gericke doet zich voor als een man die vrij snel tot een oordeel, een voorstel of een bepaald inzicht komt en dat dan met uitvoerige stelligheid, soms ook met een zekere mate van zelfverzekerdheid, poneert;

maar enige tijd later blijkt hij dan weer te aarzelen, neemt wat hij gezegd heeft gedeeltelijk terug of komt met andere voorstellen en met wijzigingen. Dat is bijv. te zien in zijn houding tegenover het Instituut voor de Javaanse taal; of bij zijn Javaans woordenboek, waarover hij al schrijft of het vrijwel klaar is als hij er nog jaren verbeteringen en aanvullingen in zal aanbrengen. Hetzelfde geldt van zijn vertalingen van bijbelgedeelten; ook die zendt hij al gauw op naar Holland en spreekt zelfs over afdrukken, maar later leest men dat hij nakomende correcties zendt, soms in reeds gezette stukken, of dat hij het afdrukken van een Evangelie betreurt waarin hij nog wijzigingen had willen aanbrengen. Zo geeft hij een indruk van onzekerheid, die met de jaren eer groter wordt dan kleiner, en die wellicht het duidelijkst aan de dag is gekomen bij de gang van zaken met zijn herziene vertaling van het Nieuwe Testament, de vrucht van 25 jaren taalstudie en vertaalervaring. Roorda's kritiek bestrijdt hij dan wel in algemene bewoordingen maar niet met klem van taal- en vertaalkundige argumenten; hij verklaart zich al gauw bereid tot veranderingen in de lijn van de kritiek, en maakt daarmee, na één gesprek met Roorda, al een begin. Als hij kort daarna sterft in een sfeer van teleurstelling en twijfel aan zijn werk, is hij eigenlijk een wat zielige figuur.

Na zijn dood deelt het HB op de Algemene Vergadering mee dat men hoopt met Roorda's hulp het laatste werk van de gestorven afgevaardigde toch nog tot een goed einde te kunnen brengen. De zaak traineert daarna enige tijd, wat het HB doet besluiten om dan maar een ongewijzigde herdruk van het Nieuwe Testament van 1848 uit te geven. Dit besluit hoort Roorda "met bevreemding"; hij deelt aan het HB mee "dat hij zich inmiddels onledig had gehouden met het opsporen van middelen tot herziening dier vertaling", dat "twee geleerde Javanen te Soerakarta genegen waren hem deswege te dienen van consideratiën en advies; dat de nieuwe uitgave in de geest van de afgevaardigde Gericke en geheel op zijne verantwoordelijkheid zou ondernomen worden". Het HB aanvaardt dit aanbod dankbaar, onder annulering van het vorige besluit. In augustus 1859 zendt Roorda het laatste gedeelte van de gerevideerde vertaling in en wordt voor zijn moeite bedankt; van de twee Javanen horen we niets meer. Negen maanden later is de uitgave klaar en "biedt de bibliothecaris der vergadering een exemplaar aan van het thans in druk voltooide Javaanse Testament".⁷³

Deze tweede druk van het Javaanse Nieuwe Testament was gezet in een kleine cursieve Javaanse letter (waar bezwaar tegen was gemaakt door Gericke, die een voorstander was en bleef van de grote staande

letter welke in de eerste druk was gebruikt). Wat de vorm betreft kon het daardoor in een handzamer formaat gedrukt worden dan de folio-uitgave van 1848. Wat de taal betreft was het, zoals bleek, door Gericke tussen 1853 en 1855 herzien en daarna door Roorda weer gereviseerd. Taalkundige veranderingen ten opzichte van de eerste druk kunnen dus zowel van de een als van de ander afkomstig zijn. Hoeveel Roorda in het manuscript van Gericke heeft gewijzigd is onbekend, dat hij er in gewijzigd heeft is zeker. Men kan dat bijv. zien, wanneer men Rom. 3 : 23-26 in de twee drukken vergelijkt. Gericke heeft in 1848 de woorden "rechtvaardigheid" en "heerlijkheid" nogal traditioneel-letterlijk vertaald, maar in de tweede druk vindt men voor het eerste "reinheid" (vs. 21v.) of "goedheid" (vs. 25v.), voor het tweede "zegening(en)" (vs. 23). Zulke weergaven kunnen onmogelijk stammen uit de "stijf-letterlijke" herziening die Gericke in 1855 inzond, maar moeten van Roorda's hand zijn.

Heeft deze revisie doorgaans een verbetering opgeleverd? Als we Roorda's werk met die vraag in de gedachten bekijken, mag gelukkig gezegd worden dat het vaak in beter Javaans is gesteld dan de vertaling van 1848 en dat Roorda verschillende fouten van Gericke verbetert of vermijdt — zoals men trouwens van een revisor mag verwachten! Dat is echter, helaas, lang niet altijd het geval. Maar al te vaak neemt de revisor fouten over die de vertaler reeds in 1848 had gemaakt, of hij vervangt een fout door een uitdrukking die ook niet goed is. Hiervan volgen nu nogmaals enkele voorbeelden, gedeeltelijk aan de hand van een lijst die opgesteld werd door de hierna te noemen derde vertaler van de Bijbel in het Javaans, zendeling P. Jansz.

(1) De uitdrukking "in den beginne" (Johannes 1 : 1) vertaalt Gericke met "in het begin van" — wat een aanvulling vereist, maar niet van hem krijgt — en Roorda neemt dat over. (2) Om wederkerigheid uit te drukken heeft het Javaans een specifieke werkwoordsvorm (van *tresna* "liefde" maakt men bijv. *tresna-tinresna* "elkaar liefhebben"). Die vorm lijkt Gericke noch Roorda te kennen. In Johannes 13 : 34 vertalen zij "indien gij liefde hebt onder elkander" (NV) met "als gij liefde hebt tot uw makkers", wat doet denken aan een Hebreeuwse constructie maar in het Javaans de wederkerigheid niet uitdrukt. (3) "Vergankelijk goud" (1 Petrus 1 : 7) wordt bij beiden "goud dat vernietigd is", in plaats van "goud dat vernietigd kan worden". (4) In "uw koninkrijk kome" (Mt. 6 : 10) gebruiken zij ten onrechte een vorm die "komen tot/bereiken" betekent en dus een lijdend voorwerp zou moeten hebben, dat er niet is. (5) Ter vertaling van "tot het uiterste der aarde" (Hand. 1 : 8) ge-

bruiken zij een term die niet de uiterste grens, maar de uiterste, laatste tijd aangeeft. (6) In Gerickes foutieve vertaling van Joh. 19 : 24 vervangt Roorda wel een verouderde werkwoordsvorm door een nieuwere, maar het vers blijft even foutief vertaald.

Het ergste zijn echter de gevallen waar de revisor de vertaling slechter maakt dan hij in de eerste druk was. Dat geldt bijv. van “opdat zij leven hebben en overvloed” (Joh. 10 : 10), waar Roorda Gerickes woordelijke maar aanvaardbare “opdat zij leven bezitten en voortreffelijkheid bezitten” wijzigt in “opdat zij leven (en) meer dan veel levensonderhoud bezitten”; of wanneer Gerickes “zij zullen het koninkrijk der hemelen bezitten” (Mt. 5 : 3) in de revisie verwordt tot: “want (zij zijn) het bezit van het koninkrijk der hemelen”; of “Christus (...) dat is God die alles te boven gaat” tot: “Christus (...) wiens God is God de Allerhoogste” (Rom. 9 : 5, NV: “de Christus, die is boven alles, God”).

Toch heeft het HB jaren lang in de overtuiging geleefd dat Roorda’s revisie de vertaling-Gericke aanmerkelijk had verbeterd; het Nieuwe Testament van 1848 werd weinig meer verspreid, dat van 1860 des te meer en tegen lage prijs. Pas in 1880 spreekt een Leids hoogleraar in het Javaans uit dat hij “van de beide edities van het Nieuwe Testament aan de oudere boven de latere uitgaaf” de voorkeur geeft. Dat geeft een schok aan het onbeperkt vertrouwen dat het NBG zo lang in het Delfts (later Leids) orakel Roorda had gesteld. Op den duur raakt in Amsterdam de revisie dan zelfs helemaal uit de gratie. Wanneer men in 1889 tegenover de nieuwe vertaling van het BBBG weer met een NBG-uitgave wil komen, overweegt men een herdruk van Gerickes ongerevideerde Nieuwe Testament van 1848 — een postume rehabilitatie van de eerste afgevaardigde-ter-bijbelvertaling.⁷⁴

3. De derde vertaler: P. Jansz (25 september 1820 - 6 juni 1904)⁷⁵

3.1. *Dertig jaren van voorbereiding*

Pieter Jansz, geboren te Amsterdam, was opgeleid voor onderwijzer en kwam te werken aan een lagere school in Delft. Daar verloor hij na een huwelijk van slechts enkele maanden zijn vrouw, wat de aanleiding werd tot een omkeer in zijn leven en tot zijn aanmelding als zendeling bij de Doopsgezinde Vereniging tot bevordering der evangelieverkondiging in de Nederlandse Overzeese Bezittingen, korter: Doopsgezinde Zendingsvereniging (hierna: DZV). Vanaf 1849 ging hij zich geheel aan de voorbereiding op zijn nieuwe taak wijden. Hij ontving privé onderwijs in Maleis, Javaans en Land- en volkenkunde van enkele hoogleraren aan de Indische Instelling te Delft en trok vervolgens naar

Amsterdam om van de Doopsgezinde hoogleraren daar theologisch onderwijs te ontvangen en onder leiding van de Doopsgezinde predikanten ervaring van gemeentewerk op te doen.

In 1851 wordt hij rijp geacht voor uitzending naar Java. Vrijwel op de valreep hertrouwt hij, met J. W. F. Schmilau, afkomstig uit Rotterdam en van hervormde huize, en in augustus van dat jaar vertrekt het paar naar Java, waar zij hun verdere leven zullen doorbrengen.

Op 15 november 1851 te Batavia aangekomen wint Jansz inlichtingen in omtrent een te kiezen arbeidsterrein. De keus valt op Semarang. In begin december schrijft hij een brief aan Gericke, waarin hij zich aan de grote man, taalgeleerde en bijbelvertaler, doctor *honoris causa*, etc. bescheiden voorstelt, vertelt dat hij naar Semarang gaat en meedeelt dat hij spoedig in Soerakarta zijn opwachting hoopt te komen maken.

In Semarang aangekomen, waar hij kennis maakt met Bruckner en zendeling W. Hozoo, tracht hij aan het werk te komen. Dat lijkt te zullen lukken, wanneer een Armeens Christen, Soekias genaamd, hem vraagt op zijn plantage Tjoembring bij Djapara (een kustplaats ten N.N.O. van Semarang) een schooltje te stichten. Maar al gauw komen er strubbelingen, omdat Soekias en anderen menen in Jansz' onderwijs aansporingen tot opstandigheid onder de Javanen te ontdekken; dat leidt ook tot moeilijkheden met het Javaanse en het Europese bestuur. De contacten die hij met enkele Javaanse dessa's heeft weten te leggen, worden met argwaan gezien. Eind 1854 breekt hij met Soekias en vestigt zich in de kota Djapara. Maar hij voelt zich daar nogal van het binnenland afgesloten en is gedwongen zich weer vooral met onderwijs bezig te houden (waarbij in 1856 zendeling H. C. Klinkert hem komt helpen, zie verder VIII.3). Hij probeert toch ook te evangeliseren, in de kota en voorzover mogelijk in de dessa's daaromheen. In 1858 telt zijn gemeente in de afdeling Djapara 26 leden.

Op den duur gaat Jansz vooral de nadruk leggen op de opleiding en begeleiding van Javaanse evangelisten, zich realiserend dat dezen beter dan de Europese zendingen in de Javaanse dessa's kunnen werken. Ook tracht hij zich rekenschap te geven van de belemmeringen die het zendingswerk onder de Javanen ondervindt. Zo komt hij tot de mening dat de zending pas een kans kan krijgen onder groepen Javanen die los staan van hun traditionele samenleving, wat het beste te bereiken zou zijn, wanneer men land in bezit of bruikleen kon krijgen, "waar men vele inlanders verzamelen kon", die men "door Christelijke liefde en hun welvaren bevorderende maatregelen en instellingen aan zich verbinden en door woord en daad en voorbeeld tot Christus kon trachten

te leiden". Deze zienswijze werkt hij uit in een boek waarin hij de oprichting van Christelijk geïnspireerde landbouwkolonies als zendingsmethode aanbeveelt.⁷⁶ Dat een dergelijke methode de leden van zo'n landbouwkolonie gemakkelijk afhankelijk maakt van de zending, en zo maar al te goed past in het koloniale patroon, lijkt Jansz zich niet te realiseren. Toch heeft hij de koloniale verhouding niet zo vanzelfsprekend geaccepteerd als in die tijd bij zendingbesturen en zendelingen gewoon was. Dat blijkt uit een opmerking die hij omstreeks 1870 maakt over een te Batavia gevierd feest bij de eerste-steenlegging "van een gedenkteken ter verheerlijking van het juk, dit volk op de schouders gelegd"; hij vermeldt dan met instemming dat een hooggeplaatste Javaan verontwaardigd heeft geweigerd dat feest bij te wonen.⁷⁷

Niet Jansz zelf maar zijn zoon, P. A. Jansz, heeft deze methode van zending-door-landontginning in praktijk gebracht, en wel in de landbouwkolonie Mergoredjo, in de Noord-Oosthoek van het door de berg Moeria beheerste schiereiland aan de Noordkust van Midden-Java. Als die kolonie in 1883 feestelijk wordt ingewijd, heeft Jansz Sr. zich al twee jaar uit de actieve zendingsdienst teruggetrokken, na 30 jaar van onafgebroken arbeid. Hij blijft echter op Java wonen en wijdt zich in de jaren 1882 tot 1896 geheel aan de bijbelvertaling.

Bij al zijn werk als zending heeft Jansz steeds volle aandacht gegeven aan de bestudering van de Javaanse taal. Hij grijpt iedere gelegenheid tot beoefening daarvan aan en maakte zich in de loop der jaren een grote praktische kennis van de gesproken taal eigen. Van bestudering van de Javaanse literaire geschriften is ook wel eens sprake, maar die heeft vermoedelijk in zijn programma toch een veel geringer plaats ingenomen dan bij Gericke het geval was.

Al vrij spoedig tracht hij de verkregen kennis ook voor anderen toegankelijk te maken. Voor of in 1858 begint hij materiaal te verzamelen voor een Javaans-Nederlands Woordenboek,⁷⁸ waaraan hij gestaag voortwerkt. Hij merkt veel lacunes op in Gericke's woordenboek, en laat daarom tien jaar later een *Vervolg op Dr. J. F. C. Gericke's Javaansch-Nederduitsch Woordenboek* verschijnen, waarin hij het Javaans, evenals zijn voorganger, in Javaans letterschrift geeft. Een acht jaar later komt hij met een tweede boek op dit gebied: *Practisch Javaansch-Nederlandsch Woordenboek*. Daarin schrijft hij nu ook het Javaans met Latijns karakter, een groot gemak voor niet-Javaanse gebruikers. Bovendien verklaart hij moeilijk te herkennen afleidingen veel vaker dan zijn voorganger placht te doen.

In de tweede, herziene druk van Gericke's woordenboek heeft Roorda

veel opgenomen uit Jansz' *Vervolg*. Maar deze heeft er nog het nodige aan toe te voegen, wat hij doet in zijn *Supplement op het Javaansch-Nederduitsche handwoordenboek van Gericke-Roorda* (1883).

Daarnaast denkt Jansz ook aan hen die in het Javaans moeten vertalen. In 1861 al publiceert hij, samen met Klinkert, *Het Nederlandsch-Javaansch Zakwoordenboekje*, 169 pagina's, dat na vier jaar al een herdruk beleeft, uitgedijd tot 251 pagina's.

Op deze woordenboeken is allerlei aan te merken. De hele opzet en uitvoering ervan tonen dat de auteur geen taalkundige opleiding had gehad. Hij geeft bijv. van de Javaanse woorden vaak de bijzondere betekenisnuances zonder de centrale betekenis, waaruit die nuances te begrijpen zijn, te vermelden. Bovendien keek Jansz niet verder dan het Javaans en een beetje Maleis. De taalgeleerde V. d. Tuuk (zie VI.1) verwijt hem, n.a.v. zijn vervolg op Gericke's woordenboek, dat zijn vergelijkingen met het Maleis zwak zijn omdat hij doet of klinkers er niets toe doen; dat hij allerlei bekende Javaanse leenwoorden uit het Sanskriet niet opneemt; en dat hij zich meer met andere Indonesische talen had moeten bezig houden, wat hem bij het opgeven van betekenissen voorzigtiger zou hebben gemaakt.⁷⁹ Maar die kritiek doet niet af aan het feit dat Jansz' woordenboeken getuigenis afleggen van een grote praktische kennis van het Javaans; en de herdrukken bewijzen dat ze aan een in de praktijk gevoelde behoefte voldeden.

Jansz heeft zich ook gewaagd aan een *Aanleiding tot de kennis van de Javaansche Spraakkunst* (1862), die eveneens enige malen herdrukt en uitgebreid werd. Het is een van de Javaanse spraakkunsten die gekarakteriseerd zijn als "largely simplifications and popularizations of Roorda's grammar, only showing some progress on subordinate, factual points."⁸⁰

3.2. *Jansz contra Gericke*

De tweede brief die Jansz aan Gericke schrijft gaat over de vertaling van het Nieuwe Testament van 1848. Hij kleedt zijn opmerkingen in de vorm van bescheiden vragen om toelichting, maar de kritische teneur ervan klinkt daar soms duidelijk doorheen. Sommige van de opmerkingen tonen dat Jansz' kennis van taaleigen en woordenschat van het Javaans toen nog beperkt was, maar hij doet ook verscheiden vragen die de vinger leggen bij een aanvechtbare vertaling, bijv. wanneer hij betwijfelt of "vrede hebben" kan worden vertaald met *ngislami* (een woord dat, als het gebruikt zou worden, "de Islam brengen aan" zou moeten betekenen), of wanneer hij bezwaar maakt tegen letterlijke

vertalingen die voor de Javanen zonder zin zijn.⁸¹ In de volgende jaren zwijgt Jansz over Gerickes bijbelvertaling, maar hij gebruikt het boek natuurlijk voortdurend in zijn zendingswerk. Daarbij wordt het voor hem steeds meer de vraag of de vertaling voor de Javanen wel voldoende verstaanbaar is. In 1856 uit hij zijn twijfels in een (helaas niet bewaarde) brief aan het NBG die in maart 1857 in het HB ter sprake komt en waardoor, volgens de notulen, de juistheid van de opmerkingen van Prof. Roorda over Gerickes woordelijkheid, volkomen wordt bevestigd. Stappen om Jansz te betrekken bij het werk aan het Javaanse Nieuwe Testament worden echter door het HB niet gedaan.

Als Roorda's revisie van Gerickes herziene Nieuwe Testament in 1860 uitkomt, is Jansz daarover niet erg goed te spreken. Dat blijkt uit het laatste hoofdstuk van zijn in 1865 verschijnende boek *Java's Zendingsveld* (p. 182-192). Hij geeft daarin als zijn oordeel te kennen dat de taal van de revisie veel te vaak stijf en stotend is, omdat de vertaler zich te veel gebonden heeft aan wat hij "als regelen der Javaanse spraak-kunst heeft gemeend te moeten vaststellen". Overigens is de revisie volgens hem op sommige punten beter dan de eerste uitgave, o.a. omdat zij "minder de duidelijkheid aan de woordelijkheid heeft opgeofferd", en poogt "zoveel de woordelijkheid het vergunde de redenen en verhalen in de Javaanse vorm te gieten".⁸² Tegen Gerickes Oude Testament van 1854 heeft hij nog meer bezwaren, hoewel er z.i. minder echte fouten in voorkomen. De Javaanse Bijbel vereist, zo zegt hij, dus een doorlopende uitleg van de taalkundige vorm, waarbij men vaak "van woord tot woord zou moeten veranderen, ophelderen, verschikken, ja er ene gans andere vertaling van maken". Men kan bij prediking en evangelisatie haast beter een stuk uit de Nederlandse Bijbel voor de vuist weg vertalen dan deze Javaanse Bijbel gebruiken (iets wat later ook de ervaring was van een man als C. Poensen, zendeling te Kediri). Hij eindigt zijn beschouwing met de opmerking dat de vertaling verbeterd dient te worden door een vertaler die lange tijd met Javanen is omgegaan. Roorda heeft voor iemand die het Javaans alleen uit geschriften kent en "slechts nu en dan een enkele Javaan ziet", soms wel knap werk geleverd, "doch met deze roem is de Javaan niet geholpen"; het is nu eenmaal onmogelijk zonder de voortdurende "voorlichting van inlanders" een vertaling te maken of te herzien, zoals Jansz zelf uit ervaring weet.

Tot staving van zijn kritiek neemt hij in zijn boekje (p. 193-204) een ruim tien bladzijden tellende bijlage op (een uittreksel uit een groslijst van $\pm$ 60 dicht beschreven velletjes⁸³). Daarin geeft hij van een aantal teksten uit het Oude Testament van 1854 en het Nieuwe van 1860 een

letterlijke terugvertaling van het Javaans in het Nederlands om daarmee aan te tonen hoeveel zinstorende fouten erin voorkomen. De plaatsen waar het Javaans onidiomatisch en stotend is moet hij laten rusten, omdat die in een boekje voor een Nederlands publiek niet behandeld konden worden; maar wat hij wèl behandelt is al verontrustend genoeg: verscheidene, soms ernstige fouten blijken de twee vertalingen te ont-sieren.

Deze beschouwing trekt in Nederland de aandacht. V. d. Tuuk schrijft aan een vriend dat Jansz “de 2e door Roorda bezorgde druk van het Javaanse Nieuwe Testament nogal zo onder handen heeft genomen, dat 't publiek vertrouwen in de bijbelvertaling, die zoveel geld kost, geschokt is”.⁸⁴ Enkele stemmen vragen om Jansz een revisie op te dragen, maar het NBG houdt die boot af, wijzende op de duizenden exemplaren die het nog in voorraad heeft van het Nieuwe Testament van 1860. Jansz zelf laat geruime tijd niets meer van zich horen. Pas in begin 1880 richt hij zich weer tot het NBG met een brief waarin hij zijn vroegere bezwaren herhaalt en de uitgaaf van een nieuwe, verbeterde bewerking wenselijk acht. Aan de brief is een (weer niet bewaarde) lijst toegevoegd van verkeerd vertaalde bijbelplaatsen, waarvoor de bovengenoemde groslijst wel weer het materiaal zal hebben geleverd. Weliswaar blijft het HB ook nu van mening dat de bestaande Javaanse vertaling, “al mogen daarop gegronde aanmerkingen te maken zijn, toch over het geheel niet als kwalijk geslaagd kan worden beschouwd”, maar het geeft de Eerste Commissie toch de opdracht om deskundigen te raadplegen. De Commissie wint het advies in van de Javaanse docent te Delft, Ismangoon Danoewinoto, en de hoogleraar A. C. Vreede te Leiden. De eerste geeft Jansz gedeeltelijk, de tweede bijna geheel gelijk.⁸⁵ Desalniettemin besluit het HB het onderwerp voorlopig te laten rusten, wederom met het oog op de nog grote voorraad, en omdat men wil afwachten hoe een door Poensen bewerkte keuze van verhalen uit het Oude Testament op Java zal worden ontvangen. Jansz dringt nog tweemaal aan, maar vindt geen gehoor. Ter Algemene Vergadering maakt het HB melding van Jansz' kritiek, constateert dat volgens het oordeel van deskundigen “de aanmerkingen van de heer Jansz voor een groot deel gegrond zijn”, maar doet de zaak verder af met de dooddoener: “Is deze vertaling minder gelukkig geslaagd, in weerwil van de bekwame handen waaraan zij werd toevertrouwd, hoe ware het te verwachten dat het werk van een revisor of van een nieuwe vertaler vrij zou blijven van gebreken”.⁸⁶

Twee jaar later doet I. Esser (oud-resident van Timor en even ge-

interesseerd en actief in de zending in Indonesië als in de evangelisatie in Nederland) nog een poging om het NBG aan een opruiming van zijn voorraad en de Javanen aan een verbeterde vertaling te helpen. Hij schrijft bereid te zijn om “al de voorhandene exemplaren van de Javaanse bijbel tot veelverminderde prijs over te nemen, ten einde daarin de verbeteringen van Jansz door inplakking van losse strookjes te doen aanbrengen, en ze vervolgens in Indië bij openbare veiling te doen verkopen”.⁸⁷ Het HB is gelukkig niet begonnen aan dit monnikenwerk (duizenden correcties in vele duizenden exemplaren!) dat prulwerk zou hebben opgeleverd.

Ter zelfder tijd ongeveer hoort men in Amsterdam dat Jansz contact zoekt met het BBBG. Een schokkend bericht, want — zo verklaart het HB — “Wij bekennen dat het ons onaangenaam zou zijn, als de Javaanse vertaling, die van ons Genootschap is uitgegaan en uitsluitend voor de bevolking van Nederlands Oost-Indië bestemd is, voortaan door een vreemd Genootschap moest worden verspreid”.⁸⁸ Maar dankzij deze schok gaat men nu eindelijk Jansz’ voorstel serieus overwegen. De stukken van de beoordelaars uit 1880 circuleren bij de HB-leden en een maand later — wonderlijke volgorde! — ook de door deze heren beoordeelde lijst met aanmerkingen; daaruit resulteert in mei 1882 het besluit om Jansz te vragen wat hij zou kunnen doen om verbeteringen aan te brengen — zulk echter slechts als een tot niets bindend verzoek om inlichtingen. De voorstellen die Jansz nu stuurt vindt het HB niet bevredigend, omdat ze te veel omvattend zijn, en vooral omdat hij schrijft nog niet aan de vertaling te zijn begonnen. De zaak dreigt dus weer in het slop te raken, maar als begin 1883 blijkt dat Jansz zich nu toch werkelijk met het BBBG zal gaan verbinden, gunt men hem toch niet aan de “concurrent” en verzoekt hem een proeve van revisie of nieuwe vertaling te zenden.

Jansz is inderdaad met het BBBG tot een voorlopige overeenstemming gekomen. Besloten is dat hij als proeve van vertaling één evangelie zal inzenden; als die proeve voldoet zal hij een opdracht voor het vertalen van de hele Bijbel ontvangen. Over zijn voorgenomen werkwijze zegt hij in een brief aan het Editorial Sub-Committee in Londen, dat hij bij zijn vertaling de Nederlandse, Engelse, Duitse en Franse standaardvertalingen vergelijkt, een algemeen aanvaarde commentaar raadpleegt, en uitgaat van de Griekse tekst. Hij vergelijkt, zo schrijft hij verder, zijn werk steeds met de bestaande Javaanse vertaling om na te gaan “wat er uit kan of moet worden overgenomen. Waar ik aarzel over de beste weergave in het Javaans, overleg ik met de andere zendelingen die goed

in de taal thuis zijn. Na een hoofdstuk vertaald te hebben (voortdurend twee geleerde inlanders raadplegende) vergelijk ik het nog eens met de vorige vertaling om te zien of ik daarin soms de een of andere uitdrukking vind die beter is dan mijn eigen weergave".⁸⁹

Jansz blijkt er echter niet afkerig van te zijn om twee ijzers in het vuur te hebben. Hij dient in 1884 niet alleen bij het BBBG een conceptvertaling van het Lukas-evangelie en enige tijd later van het Mattheüs-evangelie in, maar ook bij het NBG die van het Lukas-evangelie, het laatste met de mededeling, dat hij het concept nog niet goed met Javanen en met zijn collega's heeft kunnen doornemen. Als men hem uit Nederland antwoordt dat men het stuk dan nog niet ter beoordeling wil nemen, vindt hij dat redelijk. Immers, hij zelf acht zijn werk nog zeer onvolmaakt. Ter verklaring daarvan schrijft hij dat "de middelen om in Soerakarta de bijstand in te roepen van personen die zich daar met vrucht met de beoefening van hunne taal bezig houden, mij ontbraken". En niet zonder bijbedoeling gaat hij verder: "Om toch de Bijbel getrouw en verstaanbaar en tevens in goed en vloeiend Javaans over te zetten, kan en mag, voor wie ook, die bijstand niet gemist worden"⁹⁰ — daarbij kennelijk ook denkende aan professoren in Nederland die zulke bijstand goed hadden kunnen gebruiken.

Of Jansz later aan het NBG een beter concept heeft gezonden is niet duidelijk, maar wanneer enige maanden later ook Ph. Bieger, zending van de Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging in Midden-Java, een proeve van vertaling van het Mattheüs-evangelie inzendt, besluit men in oktober 1884 om over beide proeven weer deskundigen te raadplegen. Dit zijn nu Vreede, J. J. Meinsma (hoogleraar in het Javaans te Delft) en de Leidse Sanskritist en (Oud-)Javanicus H. Kern. Deze komen enige maanden later met een rapport waarin zij (volgens de weergave van het HB) als hun mening te kennen geven dat in Gerickes vertaling "wel gebreken zijn aan te wijzen, maar niet van dien aard dat zij niet nog met zegen zou kunnen worden gebruikt", en tot een conclusie komen die "t.o.v. het werk van Jansz ongunstig is, terwijl Biegers overzetting wel wegens hare zuivere taal, maar niet als de getrouwe uitdrukking van de bijbeltekst wordt geprezen".⁹¹ Van het gedeelte van het rapport dat over Jansz handelt wordt aan het BBBG mededeling gedaan, maar vier weken later komt uit Londen bericht dat men in Java aanstalten maakt om Jansz' vertaling van het Lukas-evangelie te drukken voor rekening van het Engelse genootschap en dat andere uitgaven zullen volgen.

Inmiddels is Jansz volop aan de gang gegaan. In de laatste maanden

van 1885 vertoeft hij in Soerakarta waar hij met drie ter tale kundige Javanen zijn Lukas-vertaling doorwerkt. Alle drie zijn Mohammedaan, maar doen wat in hun vermogen is om de vertaling "zo zuiver en net mogelijk te krijgen". Dit is de reden waarom de herziening van één evangelie zo lang heeft geduurd, voegt hij er verontschuldigend aan toe. In 1886 te Wonoredjo teruggekeerd werkt hij de overige stukken van zijn concept-vertaling om, "volgens de ondervindingen in Soerakarta opgedaan".⁹² Nog hetzelfde jaar verschijnen van zijn hand het Lukas- en het Mattheüs-evangelie. Vermoedelijk is hij in dit jaar definitief in dienst gekomen bij het BBBG.

In augustus 1887 kan hij zich eindelijk definitief met zijn vrouw in Soerakarta vestigen. Hij werkt daar met Rd. Ng. Djojo Soepono aan de verdere herziening van het Nieuwe Testament. Zij stellen samen de tekst vast, waarna Djojo Soepono die thuis nog eens doorneemt, aan andere Javanen voorleest en de moeilijke plaatsen met dezen bespreekt.⁹³ Eind 1888 is de vertaling van het Nieuwe Testament persklaar; zij wordt voor rekening van het BBBG in Semarang gedrukt en verschijnt in 1890, in negen losse deeltjes.

Het BBBG heeft ondertussen al in 1889 aan Jansz opgedragen ook het Oude Testament te vertalen. Dat komt in 1893 van de pers en een herziene druk volgt in 1895; beide drukken verschijnen in 15 losse deeltjes. Daarna werkt de vertaler nog gestadig voort aan het herzien van zijn werk voor volgende drukken. Hij zal zich vermoedelijk vooral op het Nieuwe Testament hebben gericht, want in 1897, een jaar na zijn eervol ontslag uit de dienst van het BBBG, verschijnt daarvan een verbeterde herdruk.

Na 1897 gaat Jansz' gezondheid achteruit en vooral zijn gezicht wordt minder. In de laatste jaren van zijn leven heeft hij vermoedelijk nog wel verbeteringen in zijn vertaling aangetekend, maar van een volledige revisie kan geen sprake meer zijn geweest. Die losse verbeteringen zijn nog ten goede gekomen aan de uitgave van de gehele Javaanse Bijbel in vier delen, die in 1906 verschijnt, twee jaren na de dood van de vertaler te Kajoe-apoe bij Koedoes. Die druk was verzorgd door P. Penninga, agent van het BBBG op Java. Deze ging in latere uitgaven op eigen houtje wijzigingen in de tekst van de vertaling aanbrengen, waartegen bij de zendelingen op Java uiteraard ernstig bezwaar rees. Op aandringen van hen en het NBBG besloot het BBBG na lang heen en weer gepraat in 1914 om een fotografische herdruk van een der eerste drukken van Jansz' bijbelvertaling te laten maken.⁹⁴

Bij het NBBG is men weinig ingenomen geweest met de verschijning

van deze nieuwe Javaanse Bijbel. Men vond het niet juist dat het BBBG een concurrerende vertaling in omloop bracht en voelde zich wat in zijn eer getast. Maar eigenlijk was de gang van zaken van beide zijden niet fraai geweest. Het BBBG heeft weinig pogingen gedaan om tot wezenlijk overleg te komen; het NBG heeft door zijn afwijzende houding tegenover Jansz deze als het ware in de armen van het Engelse genootschap gedreven.

In 1894 lijkt het BBBG een laat berouw te hebben getoond over het in deze zaak gevoerde beleid. Het jaarverslag van het NBG vermeldt dan: "Bij zijn bezoek aan het Bijbelhuis bleek het de Heer Haffenden (*BBBG agent te Singapore*) dat wij nog 12.000 gebonden Javaanse Nieuwe Testamenten (*van 1860*) in voorraad hadden; hij wist dit niet, en had daarom zulk een haast gemaakt met de uitgave der nieuwe vertaling van de zendeling Jansz. Spoedig daarop volgde de vraag naar prijsopgave van 2.000 exemplaren", die tenslotte voor fl. 0,30 per exemplaar van de hand gingen.⁹⁵ Commentaar hierop wordt door het HB niet gegeven; evenmin vermelden de annalen wat het BBBG met deze volgens alle betrokkenen weinig bruikbare boeken gedaan heeft.

Het NBG heeft zich tenslotte wel moeten neerleggen bij het feit dat Jansz' vertaling de voorkeur bleek te krijgen boven die van Gericke. Wel was er in 1896 nog eens sprake van een herdruk van diens werk, maar men besloot toch daarvan af te zien. De doorslag bij dat besluit gaf waarschijnlijk een advies van Poensen, nu hoogleraar in het Javaans te Delft, die betoogde: Gerickes werk "onveranderd te laten herdrukken, nu Jansz een betere vertaling bezorgde, is bedenkelijk; deze laatste eenvoudig over te nemen, evenzeer; die van Gericke te revideren of die van Bieger te aanvaarden, niet minder, daar door de vermeerdering van verschillende teksten slechts verwarring kan ontstaan, en er aan Christelijke lectuur meer behoefte is dan aan nieuwe bijbelvertalingen".⁹⁶

3.3. *De criticus als bijbelvertaler*

Wanneer Jansz in 1865 openlijk kritiek uitoefent op de bestaande Javaanse bijbelvertaling, blijkt hij een duidelijk standpunt te hebben omtrent de taak en werkwijze van een vertaler. Hij brengt dat als volgt onder woorden.

"Bij alle overbrenging in een andere taal komt het geheellijk daarop aan (zo nl. niet een zuiver taal- of dichtkundig doel beoogd wordt), dat het volk, voor hetwelk men vertaalt, mededeling ontvangt van die *denkbeelden* — niet de woorden — welke de schrijver in de grondtaal

heeft uitgedrukt. (. . .) Zodra een goed vertaler ene rechte voorstelling heeft van de bedoeling des schrijvers, dan vraagt hij niet: hoe breng ik nu deze woorden één voor één over in de andere taal, maar: hoe wordt dit denkbeeld zuiver en duidelijk in die taal uitgedrukt? welke zijn de beste en meest overeenkomende woorden daarvoor, en hoe moeten ze naar de aard dezer taal en naar de vatbaarheid en gewoonten dezes volks worden gerangschikt om door hen ook juist zó verstaan te worden als de schrijver bedoelt." Dat geldt voor een gewoon boek, waarom zou het voor de Bijbel anders gelden?

Men behoort dus volgens Jansz zo te vertalen als het taaleigen van de ontvangende taal het vereist, behoudens in twee gevallen: "Waar het spraakeigen der grondtalen volstrekt gene dubbelzinnigheid, of duisterheid, of onwelluidendheid (*in de andere taal*) veroorzaakt, of schending der taalregels (*van die taal*), is het zeker goed het zoveel mogelijk te bewaren, ook om aan de schoonheid der beelden, aan dichterlijke of zinnebeeldige voorstelling zo min mogelijk afbreuk te doen"; en: "ook daar misschien waar de vertaler de zin van het oorspronkelijke niet stellig durft te bepalen". Bij de eerste uitzondering gaat het eigenlijk om een taalkundige meevaller, bij de tweede om een noodsprong uit exegetische onzekerheid. Overigens dient men dus steeds te vertalen zoals het taaleigen van de ontvangende taal het vereist. Dan, maar ook dan alleen, zal men verstaan worden; en dat is voor een bijbelvertaler de eerste eis. "De taal des Bijbels moet voor ieder lezer zo duidelijk mogelijk zijn, en zo dat hij er nooit letterlijk iets anders in leest of eruit op moet maken dan wat Gods woord hem daarin leren wil." Immers, "het is mij toch niet maar te doen om *gezegd te hebben* wat ik bedoel, maar het zó gezegd te hebben dat het *duidelijk en recht* en zoveel mogelijk *algemeen verstaan wordt*".

Dat de Statenvertaling, met zijn vaak ongewone bijbeltaal, toch wel bruikbaar is in Nederland schrijft Jansz toe aan de eeuwenlange voorlichting die daarover is gegeven. Maar voor Java is de situatie nu eenmaal volslagen anders. Daar kan men zich dus zo'n "bijbeltaal" niet permitteren.

De vertaler moet ongetwijfeld beide talen goed kennen, maar bovendien moet hij "vertrouwd zijn met de zeden, gewoonten, denkbeelden, voorstellingen, het karakter van het volk, de trap van kennis en beschaving waarop het staat; en dit alles moet hem leiden in de keus der woorden en samenstellingen". Dit vereist "grote omzichtigheid in de keuze en plaatsing (*van partikels etc.*), en vaak duidelijke opzettelijke omschrijving, om dubbelzinnigheid, afwijking en zelfs wartaal te ver-

mijden. Omzettingen en gehele omwerking der zinnen is telkens onmisbaar tot recht verstand".⁹⁷

Dit schrijft Jansz in 1865, als hij de bijbelvertaling in theorie bekijkt. Maar een 30 jaar later, als hij ook de praktijk heeft leren kennen, denkt hij er niet anders over. Bij het verschijnen van zijn vertaling schrijft hij: "Mijne bedoeling is (...) om de Javaan (...) alles zó voor te stellen dat hij het juist zó moet kunnen kennen en verstaan als de Schrijvers het bedoeld hebben. Mijn taak was dus niet Griekse of Hebreeuwse spreekwijzen in het Javaans in te voeren, maar wel die te Javaniseren, d.w.z. in Javaanse vorm volgens het taaleigen, over te gieten, en zelfs, waar ze zó voor de Inlander nog onverstaanbaar zouden zijn, ze te verwisselen met uitdrukkingen, spreekwijzen, of beelden die bij de Javaan gangbaar zijn, mits ze hetzelfde uitdrukken. Ook de zinsbouw of de rangschikking der zindelen moest daartoe vaak belangrijke verandering ondergaan. Op zaakgetrouwheid dus leg ik mij hoofdzakelijk toe; op woordgetrouwheid alleen in zover het recht verstand en het Javaans taaleigen dat niet verbieden. Altijd is mijn vraag: hoe zal de Javaan uitdrukken wat ik hier gezegd vind." En iets verder: "Het is nodig dat de taal voor Javaanse oren vloeiend en genietbaar zij. Waar dit geen schade aan de *getrouwheid* der vertaling doet, schroomde ik niet, woorden weg te laten of in te voegen, zodra het Javaanse taaleigen dat eiste, hetzij voor de ronding of het slot van de zin, hetzij voor de verbinding of de scheiding der denkbeelden".⁹⁸

Jansz heeft dus een heel andere theorie van vertalen gehad dan Gericke, die als vertaler het woordelijk reproduceren van het origineel voorstond. Die theorie heeft hij in de praktijk van zijn vertaalwerk proberen te verwezenlijken. Uit die praktijk nu nog enige steekproeven.

De woorden waarmee een gelijkenis wordt ingeleid moeten in het Javaans soms anders luiden dan in het origineel. Jansz verandert daarom de rhetorische vraag in Lukas 11 : 5 (NV: "Wie van u zal een vriend hebben en in de nacht tot hem gaan (...)") in: "Stel nu eens dat iemand onder u een vriend heeft; in de nacht gaat hij naar die vriend toe (...)". — Dat een goede verstaander aan een half woord genoeg heeft geldt in gunstige omstandigheden voor alle talen, maar het vertalen van een ongewone tekst uit een zeer andersoortige taal vormt nu juist geen gunstige omstandigheid. Daarbij geldt eerder het omgekeerde: om één woord goed te verstaan heeft de lezer of hoorder vaak twee woorden nodig. Jansz durft dat aan: "(...) loten, voor wie het zijn zal" (Joh. 19 : 24) wordt bij hem: "(...) de dobbelstenen werpen om te weten wie het zal bezitten". En in Lukas 20 : 29, 30, 32 ("En de eerste

nam een vrouw (...). En de tweede nam haar (...). Eindelijk stierf ook de vrouw”), preciseert hij de personen waar het over gaat: “De eerste nam een echtgenote (...). De tweede huwde diens weduwe (...). Eindelijk, na de dood van de laatstovergebleven broeder, stierf ook de vrouw”. — Beeldspraak wordt waar nodig niet-beeldsprakig vertaald: “Was ons hart niet brandende in ons” (Lk. 24 : 32) wordt: “Mijn hart en jullie hart koesterde immers als het ware een hevig verlangen”. En in uitdrukkingen als “kinderen des lichts” (Lukas 16 : 8), poogt Jansz “kinderen” weer te geven met een term voor “zij die vertrouwd zijn met”. — Ook van de “gehele omwerking” van zinnen of woordgroepen zijn allerlei voorbeelden te noemen. Zo wordt “In Hem hebben wij de verlossing door zijn bloed, de vergeving van de overtredingen (...)” (Ef. 1 : 7) omgezet tot: “In de Geliefde verkregen wij dat wij door middel van zijn bloed verlost zijn, d.w.z. wij verkregen dat ons onze misstappen vergeven zijn (...); en in “opdat de liefde (...) in hen zij en Ik in hen” (Joh. 17 : 26) wordt de elliptische constructie verduidelijkt door een herhaling van het werkwoord: “opdat de liefde (...) in de mensen wone en Ik ook in de mensen wone”.

Maar ook Jansz' vertaling is natuurlijk niet vrij van vertaalfouten. Zo worden uitdrukkingen die voor de Javanen ongetwijfeld onverstaanbaar waren, bijv. “onbesnedenen van hart en oren” of “opschortende de lendenen uws verstands” (Hand. 7 : 51 en 1 Petr. 1 : 13) door hem woordelijk vertaald. Misschien deed hij dat, omdat dergelijke op Israëls godsdienst of cultuur teruggaande zegswijzen z.i. onaangetast moesten blijven. Maar die verontschuldiging kan niet gelden voor zijn woordelijke vertaling van “uit de vrucht zijner lendenen de Christus verwekken” (Hand. 2 : 30). In zulke gevallen vertaalt Jansz in details wel anders en soms beter dan zijn voorgangers, maar als geheel geeft hij de uitdrukking even onverstaanbaar weer als zij gedaan hebben; zijn juiste vertaaltheorie schiet dan in de praktijk tekort.

Niettegenstaande zulke misgrepen was de nieuwe Javaanse Bijbel een duidelijke vooruitgang. Hij heeft op den duur de Gericke-bijbel geheel verdrongen. Dat lag voor een deel aan uiterlijke omstandigheden, zoals het feit dat het BBBG meer werk maakte van de verspreiding door colportage. Maar ook het gehalte van de vertaling zal de voorkeur hebben beïnvloed. De enkele vergelijkingen die hierboven werden gemaakt laten zien dat er voor die voorkeur goede gronden waren. Het is dus begrijpelijk dat de huidige (gerevideerde) Javaanse Bijbel niet een nazaat is van Gericke maar van Jansz.⁸⁹

V. NGADJOE-DAJAKS

1. De zendeling-vertalers J. F. Becker (4 april 1811 - 23 september 1849) en A. Hardeland (30 september 1814 - 27 juni 1891) ¹

In 1845 werd de aandacht van het NBG gevestigd op de arbeid die de "Rheinische Missionsgesellschaft" (hierna: RMG) toen al tien jaar lang verrichtte in Zuid-Borneo, en wel in Bandjarmasin en het Dajakse binnenland. Een jaar later, dus in 1846, verneemt men in Amsterdam dat twee van de RMG-zendingen al een Nieuw Testament hebben vertaald in een taal van het land; het boek is in Kaapstad voor rekening van het BBBG gedrukt.

De oudste van de twee vertalers was Johann Friederich Becker. Deze was in 1836 in Borneo gekomen, in 1839 met een dochter van Bruckner gehuwd en had de zendingspost Palingkau gesticht, gelegen in Poelopétak, ten N.W. van Bandjarmasin in het moerassige gebied tussen de Barito en de Moeroeng. Daar legde hij zich toe op de taal, het Ngadjoe-Dajaks, en ging al gauw aan het vertalen van Zahn's bijbelse verhalen. Medhurst had beloofd de vertaling te zullen drukken, maar moest enige tijd later meedelen dat hij Batavia binnenkort ging verlaten om in China te gaan werken. Daarom werd in 1843 het gedeelte dat toen vertaald was alvast vooruit gezonden om nog door hem te kunnen worden gedrukt. De uitgave bestond uit twee deeltjes; het eerste bevatte de verhalen uit de Evangeliën en Handelingen, het veel dunnere tweede de Oudtestamentische verhalen tot en met de geschiedenis van Jozef. Het boek, steeds vermeld als "das Evangelienbuch", deed goede diensten in Borneo; de oplage van 600 exemplaren was in 1846 al uitgeput.

Becker ging verder op de weg van taalstudie en vertaalwerk; hij had daarbij sinds ± 1843 de medewerking gekregen van zijn collega Hardeland.

August Friederich Albert Hardeland volgde in zijn geboortestad Hannover, waar zijn vader "Revisor beim Ministerio" was, enkele jaren onderwijs op een "Lyceum", dat hij op zijn 16e jaar, als leerling van de "tertia", verliet. Op zijn 18e jaar was hij nog een half jaar op de

Polytechnische school. Deze onvolledige opleiding trachtte hij aan te vullen met veel lezen, vooral over geschiedenis, maar ook de Duitse literatuur; hij noemt Körner, Goethe, Schiller, Lessing, Herder en Heine. Op zijn 19e jaar werd hij huisonderwijzer en verdiepte zich in verband daarmee in Pestalozzi. Door zijn onrustige geest woelden allerlei wereldhervormende plannen en hij dacht erover om naar Amerika te gaan om die onder blanke kolonisten of Indianen te verwerklijken. Men mag daaruit waarschijnlijk wel afleiden dat hij het Duitsland der "Landesväter" graag de rug wilde toekeren. Na een geestelijke ommekeer meldde hij zich omstreeks 1836 bij de RMG aan en kwam in 1837 op de zendingsschool te Barmen. Zoals het daar gewoonte was, moest hij voor hij werd aangenomen zijn levensloop beschrijven. Aan dat verhaal zijn de zojuist vermelde bijzonderheden over zijn omstandigheden en zijn intellectuele ontwikkeling ontleend; hij vertelt daarover echter slechts weinig, want het is vooral zijn religieuze ontwikkeling waaraan hij aandacht geeft. Hij doet dat in bewoordingen die helemaal in overeenstemming zijn met het piëtistisch Christendom van zijn omgeving, maar een moderne lezer wat overtrokken in de oren klinken.

In juli 1839 wordt Hardeland "ordiniert". (Het "Ordinations Zeugnis" is het enige stuk waarin hij met zijn drie voornamen vermeld wordt; hijzelf bezigt in handtekeningen, in de titels van zijn boeken, etc. steeds alleen zijn eerste voornaam of voorletter). Kort daarop vertrekt hij naar Indonesië, met bestemming Borneo. Als hij echter — na een kort verblijf in Zuid-Afrika, waar de RMG ook zendingsposten had — op 11 jan. 1840 in Batavia aankomt, mag hij tot zijn verdriet niet dadelijk doorreizen. De Indische regering eiste nl. dat buitenlandse zendelingen een proefjaar zouden doorbrengen in of dichtbij Batavia vóór zij toelating kregen tot gebieden die ver van haar waakzame en bezorgde blikken lagen. Dus brengt Hardeland zijn eerste tropenjaar door in Batavia, waar hij bij Medhurst Maleis leert, en in Dépok. Eind 1840 mag hij naar zijn bestemming verder reizen en in begin 1841 komt hij aan in Bandjarmasin. Hij blijkt inmiddels getrouwd te zijn met een meisje van Engels-Nederlandse afkomst, Sarah Hulk, die hij waarschijnlijk in Dépok had leren kennen.

Van Bandjarmasin gaat hij in 1842 het binnenland in, eerst naar Gohong aan de Kahaiian-rivier, waar hij wegens de vijandigheid van het hoofd het maar een paar maanden uithoudt, dan naar Poelopétak. Daar richt hij in Bintang een "Missionsgehülfe-Seminar" op, zoals hem bij zijn uitzending speciaal was opgedragen. Hij werkt er voorts samen met Becker aan een woordenboek, hij het Dajaks-Hollandse, Becker het

Hollands-Dajakse deel; in 1844 hebben zij een 6000 woorden bijeengebracht. Het werk zou door het Bataviaas Genootschap worden gedrukt,² maar dat plan schijnt nooit verwerkelijkt te zijn. Beter vergaat het een door Hardeland samengesteld boek, dat (zoals de vertaalde titel luidt) "Verhalen van het Koninkrijk Gods, bijbelteksten, gebeden en liederen" bevat. Het wordt in 1845 met veel moeite in Elberfeld gedrukt en komt het volgend jaar in Borneo aan, juist op tijd om Beckers "Evangelienbuch" te vervangen. Als informanten worden in deze tijd genoemd: Akoe, Andréas en Timothéoes Marat; de laatste was al sinds 1839 met de zending in contact geweest, eerst als scholier, daarna als schoolmeester.

Becker en Hardeland vinden in 1843 dat ze voldoende Dajaks kennen om aan het vertalen van het Nieuwe Testament te gaan denken. Hardeland had al wat aan Grieks gedaan en Becker leert het nu zo goed en kwaad als het gaat; in 1844 beginnen ze te vertalen, lezen elkaars vertaling en bespreken die met enkele Dajaks. Begin 1845 zijn de vier Evangelien klaar, het Lukas-evangelie door Becker, de drie andere door Hardeland vertaald, en in de volgende maanden vertaalt de laatste, die inmiddels geen zendingswerk meer kan doen in verband met ongunstige omstandigheden op zijn zendingspost, ook Handelingen, Romeinen, I Timotheüs, I en II Petrus en I Johannes.

De gezondheid van het echtpaar Hardeland is ondertussen zo slecht geworden dat een Hollandse marine-arts hun aanraadt Borneo te verlaten. Via Batavia reizen ze naar Kaapstad, waar ze in oktober 1845 "schwach und elend" aankomen. Maar al gauw is Hardeland weer aan het werk. Het BBBG heeft zich nl. bereid verklaard de drukkosten van zijn vertaling op zich te nemen. Hardeland vertaalt nu ook de nog ontbrekende boeken daarvan, omdat hij het beter vindt het BBBG een volledige vertaling van het Nieuwe Testament aan te bieden; was hij geheel vrij geweest in zijn keus — zo zegt hij ergens — dan zou hij met die stukken nog wat gewacht hebben. Vooral de brief aan de Efeziërs had hij z.i. beter later kunnen vertalen, nadat hij nog meer ervaring had opgedaan.

Er wordt vlot gezet en gedrukt. Reeds in najaar 1846 komt het Dajakse Nieuwe Testament in Kaapstad van de pers; oplaag 1500 exemplaren, kosten 2000 daalders. Tevens verzorgt Hardeland een herdruk van zijn in 1845 te Elberfeld gedrukte boek. Daarna werkt hij in 1847-48 op de zendingspost Saron en in 1848 vertrekt het echtpaar met verlof naar Europa.

2. Hardeland als afgevaardigde-ter-bijbelvertaling³

2.1. *Zijn tweede werkperiode* (1850 - 59)

Becker en Hardeland willen hun vertaalwerk voortzetten. Becker schrijft in 1849 uit Borneo aan het NBG en biedt aan om de hele Bijbel in het Dajaks te vertalen. In hetzelfde jaar doet Hardeland een dergelijk aanbod, door tussenkomst van Millies. Het HB meent aan hem de voorkeur te moeten geven, maar hoopt dat Becker als revisor bij het werk betrokken zal kunnen blijven. Als dit besluit in Amsterdam valt, is Becker echter reeds gestorven in Bandjarmasin.

Het HB in Amsterdam besluit en handelt snel: 10 oktober is er voor het eerst in de notulen sprake van Hardelands aanbod; in de vergadering van 14 november wordt hij aangesteld en ondertekent hij zijn instructie, waarin hij de opdracht krijgt om “die Boeken van het Oude Testament te vertalen die het HB hem zal aanwijzen”. Zijn salaris wordt, op zijn eigen voorstel, vastgesteld op fl. 1.500,— per jaar, ongeveer het bedrag dat ook de zendelingen op Borneo ontvingen. (Dat zal al gauw onvoldoende blijken te zijn, o.a. omdat de RMG allerlei bijzondere onkosten van de zendelingen betaalde, maar het NBG daarmee geen rekening placht te houden. Na veel gecorrespondeer en gedelibereer zal het bedrag geleidelijk worden verhoogd tot fl. 2.200,— per jaar. Hardeland betoont zich daarmee tevreden — maar het staat nog in een wanverhouding tot de fl. 6.000,— p.j. die de vrijgezel Gericke steeds heeft ontvangen. Het HB mat bijbelvertalende zendelingen en afgevaardigden-ter-bijbelvertaling in dit en andere gevallen wel met zeer verschillende financiële maten!) Op 29 december zitten Hardeland en zijn vrouw al in Nieuwediep te wachten op gunstige wind om uit te varen naar Indonesië. Dat lukt eindelijk op de tweede dag van het nieuwe jaar, na een hevige storm die vele schepen averij en erger bezorgde.

Op de lange en saaie reis oefent hij zich in Hebreeuws en Dajaks. De 12e mei 1850 gearriveerd in Batavia blijkt hij, door een fout van het NBG of van de Nederlandse Handelsmaatschappij, geen geld te kunnen opnemen, waardoor hij pas een maand later verder kan reizen. Via Semarang (waar hij Beckers weduwe opzoekt, die weer bij haar ouders was ingetrokken) bereikt hij eind juni Soerabaja. Vandaar gaat de reis verder met een inheems vaartuig dat 78 kettinggangers aan boord heeft, waarover hij en zijn Soerabajase vrienden zich nogal ongerust maken: ze zouden het schip wel eens kunnen overmeesteren en zeeroverij gaan plegen. De Arabische kapitein verzekert echter dat zo iets alleen op Europese schepen gebeurt, omdat men daar *terlalu keras*

(veel te hardhandig) optreedt. De ongerustheid blijkt inderdaad ongegrond; wanneer het schip na tien dagen in Bandjarmasin aankomt hebben Hardeland en zijn vrouw wel veel last gehad van de talloze wandberen die het bleek te herbergen, maar de 78 kettingberen hebben hun geen strobreed in de weg gelegd.

Na een kort oponthoud te Bandjarmasin vestigt het echtpaar Hardeland zich in juli 1850 te Palingkau. Vergeleken met de toestand bij zijn vertrek in 1845 meent Hardeland daar een aanzienlijke vooruitgang te kunnen constateren: er zijn nu 3 à 400 leerlingen op de scholen, en het kerkbezoek is toegenomen. Hij prijst de medewerking van het Binnenlands Bestuur, met name de Resident, die de bevolking opdracht geeft de kinderen naar school te sturen en zich op zondag rustig te houden. Zulke steun juicht Hardeland toe, want — zo schrijft hij — “het nog zo tedere plantje van christelijke beschaving der Dajakkers kan de gunstige invloed der hoge ambtenaren nog niet missen”.⁴

De eerste maanden gaat er heel veel tijd aan het bouwen van een houten huis, waarbij Hardeland voor architect, aannemer en werkbaas tegelijk moet spelen. En dat is niet het enige wat hem van zijn vertaalwerk houdt. Er blijkt cholera, of een andere hevige ingewandsziekte, te heersen; Hardeland doet wat hij kan voor de patiënten. Hij zegt een goed middel tegen de ziekte te hebben gevonden: één grote eetlepel kamfer-spiritus op een fles water; de patiënt ieder kwartier een halve tot één theelepel ingeven, later wat minder vaak; zijn lichaam inwrijven met sterke arak, die een week lang op Spaanse peper is afgetrokken. Volgens hem werkt dit middel goed: 90 % van de zieken die tijdig bij hem komen overleeft de cholera. Wanneer hij iets later zelf een aanval van deze ziekte krijgt, zal hij wel tot hetzelfde probate middel zijn toevlucht hebben genomen.

Voorts houdt hij zich bezig met het loskopen van pandelingen, voor welk doel hij een som van 5000 daalders uit Duitsland had gekregen. De vrijgekochten komen onder een nogal straf bewind van hem en de zendelingen te staan.

Niettegenstaande al die beslommeringen en tegenslagen schiet hij flink op met zijn hoofdtaak; eind 1851 is de vertaling van de boeken Genesis, Exodus, Leviticus en Numeri al in concept klaar. Bij het maken daarvan heeft hij de hulp van enkele Dajaks; als de voornaamste daarvan noemt hij Timothéoes Marat, die nu zijn vaste informant en medevertaler blijkt te zijn. Hardeland vertelt over hem, in wat moeizaam, niet geheel feilloos Nederlands: “Marat bezit een goede kennis van de Maleise taal. Ik laat hem nu naar de Hoogmaleise Bijbelvertaling ene

Dajakse vertaling uitwerken. Daar dit in mijn werkkamer geschiedt, heb ik tevens de zo nodige gelegenheid, hem al de vragen te kunnen doen, die mij bij mijne eigene vertaling te doen vallen. Ik zal dan hoofdstuk voor hoofdstuk zijne vertaling met de mijne vergelijken, waardoor ik hoop vele meer gepaste woorden, vele meer eigenaardige Dajakse taalvoegingen, voor door mij gebezigde minder gepaste te kunnen inruilen". En: "Hij doet veel moeite om telkens de mening recht op te vatten, en dan in goed, duidelijk Dajaks weder te geven. Een groot gedeelte van zijne vrije tijd besteedt hij om andere Dajakkers omtrent moeilijke woorden of gezegden te raadplegen, en blijkbaar geeft het hem altoos genoeg, als hij voor minder gepaste termen meer gepaste heeft uitgevonden". Woorden en uitdrukkingen die dan nog twijfelachtig zijn worden met Nikodémoes en andere volwassen Dajaks verder besproken. Deze Nikodémoes, vóór zijn doop Ambo genaamd, was op voorstel van Becker tot hoofd aangesteld door de Resident en werd als zodanig Nikodémoes Tomonggong Djojo Negoro genoemd. In Hardelands latere brieven wordt echter niet meer gerept van zijn hulp bij de vertaling. Als minder belangrijke medewerkers noemt Hardeland nog Nihin, die vooral afschrijfwerk doet, en Téndjä, die o.a. is aangenomen omdat Marat "er zich niet in kon schikken om de gehele dag *alleen* naast mij in mijn kamer te moeten zitten".⁵

In een van zijn brieven maakt Hardeland ook enkele opmerkingen over de situatie waarin de door hem te vertalen Dajakse Bijbel zal moeten functioneren. Hij wijst er op dat het Poelopétaks, of Ngadjoe-Dajaks, ook buiten het gebied van Poelopétak min of meer zuiver gesproken en verstaan wordt, o.a. langs de Kapuas, Kahaian en Katingan, en in Bandjarmasin. Poelopétak zelf heeft naar zijn schatting een 20 à 24.000 inwoners; op de scholen zijn er een 800 leerlingen en dank zij de hulp van het Binnenlands Bestuur zijn enkele Dajaks tot onderwijzer opgeleid. Scholieren lezen thuis soms voor en trachten ook anderen te leren lezen. Er is dus al een langzaam groter wordende groep die de Bijbel straks zal kunnen lezen. En die dat ook zal willen doen, want de Dajaks die alfabeet zijn geworden hebben een grote eerbied voor boeken, bewaren ze in aparte kistjes, en hebben er veel voor over om ze voor ongevallen te behoeden. Aan zich zelf overgelaten zouden zij vermoedelijk het Arabische schrift hebben gekozen voor het vastleggen van hun taal; ze schrijven dat beter dan het Latijnse. Dat voor de Bijbel en andere Christelijke lectuur toch het Latijnse alfabet is gebruikt berust dus op de voorkeur van de zendelingen.

In deze eerste jaren van zijn werkzaamheid als afgevaardigde heeft

Hardeland zich ook moeten mengen in ander vertaalwerk. Een van de oudere zendelingen in Bandjarmasin had een liederenbundel samengesteld in het Maleis, of beter gezegd: in wat hij voor Maleis hield. Hardeland en zending Van Hoefen zijn van mening dat het Maleis van die liederen zo slecht is dat de bundel niet mag worden uitgegeven, maar kunnen de auteur niet daarvan overtuigen. Ze richten zich dan tot het bestuur van de RMG met een brief waarin ze tactvol maar duidelijk hun bezwaren naar voren brengen. De bedoelde collega, zo vertellen ze, leefde in de overtuiging dat hij na drie maanden taalstudie het Maleis onder de knie had, maar wat hij heeft geproduceerd is erbarmelijk slecht. Op een aanmaning om het Maleis beter te bestuderen, antwoordde hij eens: “*Er habe das studiert; zudem sei das Wort Gottes für alle Völker, also komme es auf besondere Volksart nicht an; Kunst und Weisheit tue es nicht, man müsse nur beten*”.⁶ Maar vele ontstellende voorbeelden van taalmishandeling die Hardeland en zijn collega vervolgens vermelden tonen aan dat bidden alléén voor een vertaler toch niet voldoende is.

Deze brief is niet onbelangrijk voor de kennis van Hardeland als taalkundige. Er blijkt uit dat hij ook het Maleis behoorlijk beheerste, zich inspande om in het taalkundig stelsel ervan door te dringen en in overeenstemming daarmee te vertalen. Maar ook bij hem blijkt nog de misvatting te bestaan dat het Maleis tot de Semitische taalfamilie te rekenen is; hij gaat zelfs zover enkele door voor- of achtervoegsels afgeleide vormen van het Maleise werkwoord aan vormen van het Hebreeuwse werkwoord gelijk te stellen en ze met de in de Hebreeuwse grammatica gebruikelijke termen “Kal”, “Piel” en “Hithpael” aan te duiden. Hij was niet de eerste die deze misvatting had en zou ook niet de laatste zijn (zie IX.2.2).

Al in 1851 vraagt de Indische regering hem om een Dajaks woordenboek samen te stellen. Hij meent dat wel naast zijn vertaalwerk te kunnen doen en vraagt het oordeel van het HB. Dit gaat, hoewel in zijn instructie over zulk lexicografisch werk niet is gesproken, met de taakverruiming accoord. In hoofdstuk III.2 werd reeds verteld hoe het, bij monde van Millies, formuleerde wat het zich van zulk een werk voorstelde.

Vanaf 1853 komen in Hardelands brieven allerlei ethnografische gegevens en beschrijvingen voor. Hij schrijft over ziekte, dood en begrafenissen, over goden, geesten en bezwering, geboorte, verloving en huwelijk, taboe en betovering, alsook over huizen, dorpen, rijstbouw, adatrecht en het onrecht van het pandelingschap. Dit hangt waar-

schijnlijk samen met zijn werk aan het woordenboek, dat hem dwingt zich rekenschap te geven van zaken die hij, als hij zich tot vertalen had beperkt, soms niet zou hebben uitgezocht. De artikelen erover in zijn woordenboek zijn soms tot kleine verhandelingen uitgedijd.

In 1853 ook blijkt de oplage van het Dajakse Nieuwe Testament van 1846 uitgeput te zijn. De Algemene Vergadering van het NBG machtigt het HB stappen te ondernemen om dit te laten herdrukken. In 1855 ontvangt men uit Barmen twee exemplaren met tussen de regels aangebrachte correcties (die niet overduidelijk zijn), maar iets later bieden de zendelingen in Borneo aan om een nieuw afschrift van de tekst te bewerken, dat als grondslag van de tweede uitgave kan dienen — een voorstel waarop het HB dankbaar ingaat, ook al betekent het enig uitsstel. Hardeland is bij die revisie uiteraard nauw betrokken.

Ondertussen is hij verder gegaan met het vertalen van het Oude Testament. Eind 1854 is hij tot de Psalmen gevorderd en eind 1855 is het werk voltooid. Timothéoes Marat is nog steeds zijn voornaamste medewerker bij het vertaalwerk. Hardeland noemt hem de bekwaamste van alle Dajaks, en vertelt over hem: “(. . .) de goddelijke waarheid is reeds sedert jaren niet zonder invloed op zijn eigen hart gebleven, zodat hij de dingen die des geestes Gods zijn, geestelijk weet te onderscheiden. Ik heb (. . .) bij het vertalen zelf en 's avonds in afzonderlijke lessen, hem een weinig met de bijbelse archaeologie en met de oude geschiedenis bekend gemaakt, — hem ook omtrent de bouw van de Hebreeuwse en Nederduitse taal enige inlichting gegeven, (. . .) waarin hij grote belangstelling had”. Binnenkort gaat hij trouwen, maar zal nog een anderhalf jaar blijven meewerken. “Het zou mij een groot verlies zijn geweest als ik zijn hulp had moeten missen. Mijn drie andere helpers staan in 't geheel niet met hem gelijk”. Marat heeft echter één tekort: hij is door zijne studie, en vooral door het vele werken met de vertaling-Leijdecker, “soms wel een weinig ondajaks geworden. Orı zo te zeggen, de grote geleerdheid heeft hem wel niet tot razernij, maar toch tot een zekere stijfheid van uitdrukking gebracht”. Hardeland onderkent dit gevaar, en tracht er zijn maatregelen tegen te nemen, zoals nog zal blijken.

In dit jaar schrijft hij gezonder geweest te zijn dan in vorige jaren: slechts één periode in april en mei heeft hij niet kunnen werken wegens ziekte — een opmerking waardoor men toch geen hoge dunk krijgt van zijn gezondheidstoestand in het algemeen. Enige tijd later is die dan ook alweer zorgelijk. Toch ziet hij kans naast de vertaalarbeid voortdurend verder te werken aan zijn woordenboek, wat hij geen opwekkende bezigheid vindt: “Het uitpluizen van elk woord en elk gezegde is

een langdradiger en verdrietiger werk dan ik had gedacht, en het werk zal bij dat alles misschien noch aan mijne wenschen noch aan uwe verwachtingen voldoen".⁷

Ook zendt hij aan Millies de tekst van enkele litanieën der Dajakse priesteressen, zoals die gebruikt worden bij reinigingsceremoniën om ziekten te genezen of voorspoed te verwerven en bij dodenfeesten. In de begeleidende brief zegt hij: "(...) ik moet belijden nog altijd niet in staat te zijn om zulk een stuk behoorlijk te (...) vertalen en verklaren; al hoewel de gelegenheid te baat nemende om zowel Poelopétakkers als mensen meer uit de bovenlanden erover te ondervragen, heb ik nog geen één gevonden die zulk een stuk waarlijk verstaat".⁸ Hij is voornemens later toch te proberen enkele van deze stukken zo goed mogelijk te vertalen. Die belofte heeft hij vervuld; op p. 209-374 van zijn *Versuch einer Grammatik der Dajackschen Sprache* (Amsterdam, 1858) vindt men zo'n tekst met interlineaire vertaling en aantekeningen, behelzende een dodenfeest-litanie.

Eind 1855 gaat zijn gezondheidstoestand hard achteruit. Hij klaagt over dysenterie en sluipkoorts, zegt dat hij te weinig beweging kan nemen in Poelopétak, waar het land enige uren per dag onder water staat. Hij vraagt daarom toestemming om naar Java te gaan. Dat wordt hem toegestaan door het HB, dat hem tevens de vrijheid laat om, als hij op Java niet voldoende op krachten kan komen, door te reizen naar Holland. Dat laatste blijkt inderdaad noodzakelijk te zijn. In september 1856 vertrekken Hardeland en zijn vrouw van Borneo en na een verblijf van enige maanden bij collega's in de Kaapkolonie arriveren zij in juni 1857 in Holland.

Bij de vermelding van hun aankomst in het Jaarverslag wordt tevens meegedeeld, "dat nu terstond een begin gemaakt zal worden met de uitgave (...) van het Dajaks Nieuw Testament, door zijne zorg en die van de overige Zendelingen ter Zuidkust van Borneo herzien en verbeterd, en dan het Oude Testament (...). Tegelijkertijd zal onze Afgevaardigde zijn arbeid aan het Dajaks-Nederduits Woordenboek kunnen voortzetten en voltooiën". Dit was vóór of tijdens zijn reis tot de *m* gevorderd.⁹

In maart 1858 is de Dajakse Bijbel geheel gedrukt. Hardeland werkt in Hildesheim, waar zijn ouders wonen, verder aan woordenboek en spraakkunst. Op de Algemene Vergadering ligt zijn Bijbel ter inzage. Het Jaarverslag wijst erop dat de bijbelvertaling "een zeer gepast middel is om de wetenschappelijke beoefening van de talen van de O.I. Archipel te bevorderen (...) en dat het beoefenen van die talen en het ver-

schaffen van hulpmiddelen om ze aan te leren het meest doeltreffend middel is om met hen die deze talen spreken in nauwer aanraking te komen, in de eerste plaats het Evangelie hun te brengen, en voorts al de voorrechten van onze Westerse Christelijke beschaving hun mee te delen".¹⁰ Dit ter rechtvaardiging van het werk aan woordenboek en grammatica. Deze zullen, zo wordt verder nog meegedeeld, in Hardelands moedertaal verschijnen ter wille van het gemak van de auteur en van zijn Duitse collega's, die voorlopig wel de voornaamste gebruikers van die boeken zullen zijn. In 1858 verschijnt de spraakkunst, in 1859 het woordenboek.

Beide boeken doen hem, zo oordeelt later zijn jongere collega Adriani, kennen als een taalbeoefenaar van betekenis, al is er, zoals eigenlijk van zelf spreekt, ook wel 't een en ander op aan te merken. Hardelands spraakkunst bijv. bevat allerlei dat, hoe belangrijk ook, op een omslachtige en onduidelijke manier wordt meegedeeld; het lijkt dan of de stof hem heeft overweldigd. Bovendien zijn sommige punten onjuist geformuleerd ten gevolge van onvoldoende bekendheid met de verwante talen. En een recenter oordeel luidt: "Although Hardeland's description is not beyond reproach according to present-day linguistic views, his exact observation and his solid practical knowledge of the language acquired during a prolonged residence make this book as well as the dictionary he compiled the most valuable sources for the knowledge of Ngaju as it was spoken about the middle of the last century".¹¹

In het woordenboek zijn de betekenissen der woorden en de geciteerde spreekwijzen meestal door rake voorbeelden verduidelijkt. Dat Hardeland daarin en in zijn spraakkunst ook aandacht gaf aan de priester taal, beschouwt Adriani als "een bewijs voor zijn juiste blik op de waarde van taalkundige gegevens. (...) Mensen van meer beperkte blik laten zulke 'Heidense fratsen' onverschillig liggen".¹² Hardeland was de eerste die aan een Indonesische priester taal aandacht gaf; Adriani zelf zou de tweede zijn.

Inmiddels heeft hij een benoeming gekregen tot superintendent van de "Hermannsburger Mission" (die in 1849 was opgericht en in 1850 zendingswerk was begonnen in Transvaal en Natal). Het NBG verleent hem op de meest eervolle wijze ontslag, met een gratificatie van fl. 1.000,— en een lovend getuigschrift in het Nederlands en Latijn. De Universiteit van Utrecht voegt daaraan nog een eredoctoraat in de Theologie toe wegens zijn verdiensten voor de Dajakse bijbelvertaling. En daarmee verdwijnt hij uit de kring van bijbelvertalers in de Indonesische talen.

2.2. *Tussen "corresponsio" en "similaritas"*

Voorzover is na te gaan, heeft Hardeland zich slechts enkele malen uitgesproken over de problemen waarvoor de vertaling van de Bijbel in het Dajaks hem stelde en over de wijze waarop hij die meende te moeten oplossen. Het meest uitvoerig deed hij dat in een brief aan het HB van 14 mei 1851.

Hij begint te constateren dat er in zijn instructie wel staat dat hij boeken van de Bijbel moet vertalen maar niets over het hoe daarvan. Iedereen zal het er wel over eens zijn, zo gaat hij verder, dat een bijbelvertaling "getrouw" moet zijn. Maar wanneer is een vertaling getrouw te noemen? Sommige zoeken "deze getrouwheid in nauwe overeenkomst (corresponsio) met de grondtekst", anderen eisen "stipte gelijkheid (similaritas) aan dezelve". De Statenbijbel heeft vooral de similaritas nagestreefd, terwijl Luther's doel was "om de Bijbel niet slechts in het Duits te vertalen, maar om hem te verduitsen, of te vertalen zo als de Profeten en Apostelen zelf zouden gesproken hebben, indien ze als Duitsers voor Duitsers geschreven hadden". Hardeland is, in het algemeen gesproken, een voorstander van Luthers opvatting van vertalen, want, zo redeneert hij: "Men laakt het terecht aan de vertaling van andere boekwerken, als het vreemde taaleigen te veel doorklinkt. Een idioom kan enkel door een corresponderend idioom vertaald worden; zowel de rangschikking als de keus van enkel de woorden en spreekwijzen moeten volgens het taaleigen geschieden, als het doel der vertaling bereikt zal worden, te zeggen: als de vertaling dezelfde denkbeelden zal geven, die het origineel bij ons deed ontstaan".

De opvatting van vertalen die Hardeland hier uiteen zet komt overeen met die van Jansz. Beide doen modern aan; wat bij Hardeland "corresponsio" en "similaritas" heet, noemt de vertaalkunde van tegenwoordig wel "dynamische equivalentie" en "formele correspondentie". Maar terwijl Jansz zijn theoretische inzichten ook in de praktijk brengt, aarzelt Hardeland of hij, een niet-Dajak, wel naar "corresponsio" mag streven bij de vertaling van de Bijbel in het Dajaks. Hij zegt daarover in zijn brief: "Ofschoon een meer vrije vertaling uit het taaleigen in het taaleigen voor 't algemeen goedkeurende, ontveins ik mij niet, dat een zwak broddelaar alleen aan zichzelf overgelaten, zeer schroomvallig daaromtrent mag zijn. De weg goedkeurende, ben ik angstvallig stappen erop te doen. Ik blijf dus tot nu toe stipt, letterlijk en woordelijk bij het originaal, voorzover het enigszins doenlijk, voorzover de vertaling niet duister, onzeker of geheel onverstaanbaar erdoor wordt. (. . .) Duidelijkheid is mijn doelmerk, daarna similaritas, terwijl ik de elegancia (als ik

het zo noemen mag) voor de *similaritas* laat zwichten, indien niet de *perspicuitas* (*d.i. duidelijkheid*) op kant van de *elegantia* treedt”.

Hardelands aarzeling is begrijpelijk. Het ideaal dat hij stelt eist een beheersing van de ontvangende taal die voor een buitenlander niet gemakkelijk te bereiken is. Ook al zal “zwakke broddelaar” een overbescheiden waardering van eigen taalkennis zijn geweest, dat hij zich zijn beperkingen bewust was kan men alleen maar in hem waarderen. Maar als een vertaler de zaak zo beschouwt, blijft het probleem om te bepalen waar hij zich aan de woordelijkheid moet houden en waar de uitzonderingen dienen te worden gemaakt. Daarover wil Hardeland advies ontvangen van door het HB aan te wijzen deskundigen. Die zullen, hoopt hij, ook in staat zijn hem “na gemeenschappelijke berading (...) ene vertaling als voorbeeld aan te bevelen en (...) te doen toekomen — als voorbeeld bijzonder in dat opzicht, hoe ver naar Uw gevoelen ene goede vertaling de *corresponsio* of de *similaritas* in acht te nemen heeft”.

In het vervolg van zijn brief noemt hij enkele termen en teksten waar hij zich afvraagt of hij zich aan de “*similaritas*” moet houden. Soms blijkt daaruit dat hij moeite heeft zich los te maken van de traditionele, Duitse of Nederlandse, woordelijke vertaling van zo’n term, bijv. in uitdrukkingen als “ik zal uw zaad stellen als het zand der zee” (Gen. 13 : 16), of “het land beërven” (Gen. 28 : 4); en ook dat hij bang is voor het gebruik van woorden waarmee “de Dajackers hunne, dus afgodische begrippen verbinden”. Hij vraagt of hij in dergelijke gevallen soms niet beter “nieuwe, vreemde woorden” kan bezigen, waarmee hij wel leenwoorden uit het Maleis zal hebben bedoeld. Maar bij op Borneo onbekende planten, dieren, maten en gewichten denkt hij er zelfs over om Hebreeuwse leenwoorden in te voeren, die hij dan in een glossarium wil verklaren. Dit zijn voor zijn gevoel kennelijk noodoplossingen; hij was zich heel goed bewust van de gevaren die aan het gebruik van zulke woorden kleven. Reeds in 1845 had hij geschreven dat Maleise leenwoorden de Dajaks “doch meistens ganz andere Ideeën beibringen, als wir damit verbinden wollen”.¹³

Een reactie op deze brief is in de notulen of brieven van het NBG niet te vinden. Het HB achtte zichzelf daartoe niet bevoegd. Maar het schijnt evenmin de raad te hebben ingewonnen van personen die wel min of meer bevoegd waren. Men ging er nu eenmaal vanuit dat de afgevaardigden zulke dingen zelf moesten beslissen en liet hen daarin liefst vrij. Ook de gevraagde aanbeveling van een Europese modelvertaling werd niet gegeven. Hardeland zal dat wel hebben opgevat als

een goedkeuring van zijn eigen voorkeur. In zijn brief had hij nl. ook verteld dat hij bij zijn vertaling uit het Hebreeuws gebruik maakte van enige kerkelijke standaardvertalingen en vooral van die “van Meier te Frankfort (van dewelke ik bijzonder veel gebruik maak, en die mij ten voorbeeld ener goede vertaling strekt)”. Daarmee is vermoedelijk bedoeld *Die Heilige Schrift in berichtiger Uebersetzung mit kurzen Anmerkungen* (Frankfurt am Main, 1819) van de hand van J. F. von Meyer. Deze bewerking van de Luther-vertaling kan hem, vooral door zijn verklarende noten, inderdaad soms geholpen hebben om de tekst beter te verstaan en om voor Hebreeuwse zegswijzen een aanvaardbaar equivalent te vinden, maar meer als een kleine handreiking zal dat toch niet zijn geweest.

Als Hardeland vier jaar later, in 1855, bezig is aan de revisie van zijn concepten, zinspeelt hij nog eens op dit dilemma van “corresponsio” en “similaritas”: “Daar bij het vertalen nauwkeurigheid en zoveel mogelijk gelijkvormigheid aan de grondtekst mijn doel is geweest, zullen wij bij de revisie vooral op de eisen van de Dajakse stijl moeten letten”. Aan die eisen zal z.i. echter slechts voor een deel gevolg kunnen worden gegeven, want: “(. . .) in een in elk opzicht Dajaks gewaad gedost, zal de Bijbel wel nimmer kunnen verschijnen, als de vertaling niet in omschrijving zal ontwaarden. Inhoud, spreekwijze, vergelijkingen, enz., maken dat onmogelijk. Maar het schijnt mij toe dat de onze wel hier en daar nog wat meer Dajaks zou kunnen worden”.

Al zal de revisie van de taalkundige vorm z.i. dus niet erg ver in de richting van de “corresponsio” kunnen gaan, zij moet toch ondernomen worden. Voor dat werk wil hij niet alleen op zijn vaste medewerkers aangewezen zijn, want die zijn al sterk beïnvloed door het Dajaks van de zendelingen of door de literalismen van de vertaling-Leijdecker. “Daarom — zo vertelt hij in dezelfde brief — koesterde ik reeds lang de wens naar ene revisie der vertaling met behulp van een groter getal Dajakkers, en juist van dezulken die, niet op onze scholen geweest zijnde, zich ook niet aan onze wijze van spreken gewend hebben”. Die wens zal nu in vervulling gaan. “Ik heb een twaalfstal Dajakkers uit onderscheidene dorpen aangenomen, om elke week twee dagen tot mij te komen (. . .). Wij verdelen hen in twee afdelingen in twee verschillende kamers; aan elke afdeling wordt hetzelfde gedeelte der vertaling voorgelezen, en zij merken aan wat hun onduidelijk is, of ten minste geen goed Dajaks schijnt te zijn. De onderlinge wedijver en vooral het uitzicht op het geschenk maakt dat elke afdeling haar best doet om de eerste te zijn. (. . .) al zal ik ook maar een gedeelte van het Oude Testa-

ment op deze wijze kunnen doorgaan, de aanmerkingen, door hen gemaakt, zullen ons bij onze revisie in het volgende jaar tot leidraad kunnen strekken. Ik zal daarom met hen vooral moeilijke stukken, zowel uit de historische boeken, als uit de Psalmen en Profeten, nagaan".¹⁴

Dit is een nuttig en belangrijk experiment, al moet men van de resultaten niet te grote verwachtingen koesteren. De ervaring leert nl. dat ongeoefende beoordelaars meestal de bezwaren die ze tegen de taalkundige vorm van een vertaling hebben niet zo maar onder woorden kunnen brengen. Men poogt daarom tegenwoordig allerlei technieken te bedenken om de gevoelde bezwaren beter formuleerbaar voor hen te maken. Maar afgezien van de resultaten was het al van groot belang dat deze poging werd ondernomen. Hardeland zette daarmee een belangrijke stap vooruit in de methodiek van de bijbelvertaling; hij zag in dat een concept moet worden getoetst aan het inzicht en de gevoelens van gewone sprekers van de taal die belangstelling hebben voor de Bijbel, vermoedelijk meestal nieuwe leden van de Dajakse gemeenten. Hun reacties zijn het die de vertaler moet zoeken en ernstig dient te nemen. Gericke had zo iets niet gedaan. Hij liet zijn concepten alleen maar door zijn vaste medewerkers controleren, en die stonden niet onbevooroordeeld tegenover zijn persoon en zijn taalgebruik. Voorts waren ze merendeels geen Christen en maakten, als ze dat wèl waren, geen deel uit van een Christen-Javaanse gemeente.

Het is eigenlijk merkwaardig dat Hardeland aan eenvoudige Dajaks een beslissende rol op dit punt toekent. In het algemeen heeft hij weinig begrip en sympathie gehad voor de Dajakse cultuur; van het heidensgodsdienstig leven komen in zijn berichten meestal alleen de "gruwelen" aan bod, en van de niet-religieuze gewoonten en gebruiken, de materiële cultuur, de opvattingen en het begrip van de Dajaks heeft hij geen hoge dunk. Hij spreekt daarover doorgaans op een wat raillerende toon en is niet geheel vrij van Europees superioriteitsbesef. Maar dat heeft hem gelukkig niet ervan weerhouden aan de Dajaks een stem in het kapittel van de bijbelvertaling te geven.

Tot nu toe was er alleen sprake van de vertaalkundige theorie en methodiek. Maar hoe was nu de praktijk? Hoe oordeelt men thans over het Dajakse taalgebruik van Hardelands Bijbel?

Het schijnt dat de vertaling voor de huidige Dajaks nog goed leesbaar is, al zal de taal hun als enigszins ouderwets aandoen, wat niet te verwonderen is in een werk dat meer dan 115 jaar geleden werd vertaald. Het taalgebruik toont dat Hardeland goed op de hoogte was van trekken die karakteristiek zijn voor de Indonesische talen in het algemeen; en

er worden zinswendingen en idiomatische uitdrukkingen in gebezigd die de goede kenner van het Dajakse taaleigen verraden. Wel blijkt hij, evenals Jansz, de neiging te hebben om nauw met de cultuur en godsdienst van Israël samenhangende uitdrukkingen en beeldspraak woordelijk te vertalen, ook als dat gaat ten koste van de verstaanbaarheid. Maar over het geheel genomen is het taalgebruik van zijn Bijbel beter Dajaks dan men na zijn theoretische uitspraken in 1851 zou verwachten. De "exact observation" en "solid practical knowledge" die zijn taalkundige publicaties nog steeds waardevol maken hebben hem ook bij het vertaalwerk niet in de steek gelaten; zij deden hem in de praktijk meer naar de "corresponsio" overhellen dan naar de "similaritas" van zijn theorie. Met Marat en zijn andere medewerkers, alsook het genoemde twaalfstal uit verschillende dorpen, heeft hij een vertaling tot stand gebracht die, in enigszins herziene vorm, nog steeds de Bijbel is van de Gerédja Kalimantan Evangélis (Evangelische Kerk van Borneo).

VI. BATAKS

1. Het vertaalwerk van het Nederlands Bijbelgenootschap:

H. N. van der Tuuk (23 februari 1824 - 17 augustus 1894) ¹

De eerste stap tot bijbelvertaling in het Bataks is door de Baptisten gezet, evenals dat voor het Javaans het geval is geweest. In 1820 had de Baptist Missionary Society de zendelingen Richard Burton en Charles Evans uitgezonden naar Sumatra. Na enige tijd in het toen nog Engelse Benkoelen te hebben gewerkt, trok Burton in 1822 naar Sibolga (aan de Westkust van Midden-Sumatra op bijna 2° NB), waar hij zich op het Bataks toelegde en na ongeveer een jaar al tractaatjes ging schrijven. Toen hij in 1825 Sibolga weer moest verlaten, ten gevolge van de Padri-oorlog, schijnt hij een vertaling van het evangelie van Johannes gereed te hebben gehad, waarover echter, althans in Nederland, verder niets bekend is. Ruim 20 jaar later, op 29 juli 1847, besluit de Algemene Vergadering van het NBG de afgebroken draad weer op te nemen, en reeds op 8 december van dat jaar volgt de benoeming van de 23-jarige student Van der Tuuk tot afgevaardigde-ter-bijbelvertaling.

1.1. *Een geniale vrijbouter*

Herman Neubronner van der Tuuk was in 1824 te Malaka geboren, als zoon van een Friese vader en een Duits-Indische moeder. Het gezin bleef voorgoed in Indië gevestigd; Van der Tuuk was dus een "Indische jongen" die in Indonesië geworteld was. Dat zal wel iets te maken hebben gehad met het gemak waarmee hij zich later overal met Indonésische mensen van allerlei soort thuis voelt.

Na zijn kinderjaren in Soerabaja wordt hij naar Nederland gezonden, waar hij het gymnasium afloopt en naar de wens van zijn vader rechten gaat studeren te Groningen (1841). Hij is dan al de "geniale vrijbouter"² die hij altijd is gebleven en reeds spoedig na zijn juridisch kandidaats-examen (het enige universitaire examen dat hij ooit heeft gedaan) gaat hij, zijn eigen wensen volgende, zich toeleggen op taalstudie. Omdat zijn belangstelling vooral uitgaat naar de Oosterse Letteren, verhuist hij eind 1845 of begin 1846 naar Leiden, waar hij o.a. Sanskriet studeert

bij Prof. A. Rutgers en Arabisch en Perzisch bij Prof. Th. W. J. Juynboll. Beiden zijn zeer met hun begaafde leerling ingenomen die, zoals Rutgers later placht te vertellen, in enkele dagen een heel woordenboek uit zijn hoofd kon leren. Zij zijn het ook die hem aanraden om afgevaardigde van het NBG te worden, dat in die tijd de enige instantie was die taalonderzoek in andere Indonesische talen dan Javaans en Maleis wilde ondernemen. Juynbolls aanbevelingsbrief aan het HB luidt: "De Heer H. Neubronner v. d. Tuuk, die ik van 1843 tot 1847 onder mijne leerlingen mocht tellen, heeft (...) alleen uit liefde tot de beoefening der Oosterse Letteren, zich aan die studie toegewijd. Het Maleis, Javaans en Sanskrit eerst op zich zelve, en later met behulp van anderen beoefenende, heeft hij onder mijne leiding zich op het Arabisch en Perzisch toegelegd. Hij deed dit steeds met de grootste ijver en de beste uitslag. Daarbij heb ik in hem een buitengewone gemakkelijheid bemerkt in het aanleren van vreemde talen, en ene gelukkige vereniging van hoedanigheden, die voor een grondige en diepe taalstudie vereist worden. Bij een sterk geheugen paart hij een helder verstand en scherp oordeel, een uitstekende tact van behandeling dier studiën, en een onvermoeide vlijt, die zich door gene moeilijkheden immer laat afschrikken. Hoedanigheden voorwaar! die hem bijzonder aanbevelen voor het moeilijke werk van de beoefening ener taal als die der Bataks, die zo weinig bekend, ja eerst grondig onderzocht en wetenschappelijk beoefend moet worden".³ Een goede karakteristiek, en verwachtingen die V. d. Tuuk waar zou maken.

Het HB stuurt de candidaat echter ook nog naar Roorda in Delft, "voornamelijk om te onderzoeken, of hij wel goed besloten en de zwaarigheden aan die missie verbonden, overwogen had". Deze rapporteert dat V. d. Tuuk "vastbesloten en met de meeste lust voor de betrekking bezielde is. Zijn aanleg (...) is voortreffelijk en zijn zucht tot taalstudie in der daad hartstochtelijk".⁴

Om te beginnen zet hij zich tot de bestudering van een Bataks handschrift dat in Nederland is. Hij doet dat "door middel van een woordenlijst die ik door het uitlichten van de woorden die hier en daar in de onderscheidene ethnographische berichten voorkomen vervaardigd heb; zodat ik het nu zeer goed kan lezen en voor een gedeelte mij verbeeld het te verstaan". Het handschrift is gesteld in het dialect van Portibi, zoals hem bleek "na het vergelijken van de woorden bij Willer (de enigste der ethnografen die de taal kent)".⁵ Iets later zendt het NBG hem op zijn verzoek naar Londen, waar hij midden 1848 speurt naar Batakse handschriften, ze ontcijfert en beschrijft, en *en passant* ook een

aantal Maleise en Javaanse geschriften catalogiseert. De Batakse stukken handelen meest over magie en wichelarij en zijn geschreven in een eigenaardige taalsoort, die V. d. Tuuk "liturgische taal" noemt. Kronieken, waaruit hij een beter inzicht in de taal had gehoopt te zullen krijgen, vond hij niet.

Begin 1849 maakt V. d. Tuuk zich op om naar Indonesië terug te keren, waar hij zich zal ontwikkelen tot een groot kenner van de Indonesische talen. Ook zijn zeer uitzonderlijke persoonlijkheid zal daar verder uitgroeien. Daarvan heeft zijn biograaf R. Nieuwenhuys de volgende karakteristiek gegeven. "Bij zijn leven reeds was Van der Tuuk een legendarische figuur, om zijn fabelachtige kennis en eigenaardige levenswijze. Als mens was hij grof, rancuneus en respectloos, maar niettemin een 'honnête homme', een omgekeerde moralist. Voortdurend was hij bezig met het omgooien van heilige huisjes, met het choqueren van mensen en het bevechten van taboes (...). Hij was tegen het dilettantisme van zijn vakgenoten, tegen het cultuurstelsel en het regeringsbeleid, tegen machtsusurpatie en huichelarij, tegen de oratorische stijl en tegen de moraal van een — naar zijn overtuiging — zich overleefd hebbend christendom. Kind van zijn tijd is hij door de aard van zijn taboes, 'tijdgenoot' is hij voor ons om zijn levendige manier van schrijven, om 'zijn humor van een haai' en zijn stekende ironie, kortom om de directe en natuurlijke toon waarop hij zich tot ons richt en die om dezelfde reden 'modern' aandoet als bij Multatuli. Hij overtreft deze alleen nog enige malen in ongegeneerdheid. Had Multatuli naar zijn eigen zeggen, het overigens nog al ingewikkelde Europese *négligé* nodig (...), Van der Tuuk liep letterlijk en figuurlijk (...) met niets dan een sarong om de lendenen.

"Velen die Van der Tuuk gekend hebben, spreken over zijn 'eigenaardig optreden', vrijgevochten en ongemanierd, maar anderen — die hem het beste gekend hebben — prijzen zijn hulpvaardigheid en hartelijkheid, terwijl één van zijn vrienden op een onvermoede trek in hem wijst: zijn 'zachte en eenvoudige manieren tegenover oudere en jongere vrouwen'. (...) Maar aan de buitenwereld toonde hij zijn 'tweede gezicht', zoals op de (...) foto die we van hem kennen (...); de chagrijnigheid en ergernis zijn zo van het gelaat af te lezen". Nieuwenhuys' laatste opmerking slaat op een portret van de oude V. d. Tuuk. Maar de jonge was niet anders, getuige zijn eigen uitspraak uit 1849: "De mens (...), met al zijn pretenties van goddelijk, onsterfelijk, enz. enz. te wezen, blijft hij een kind dat aan de wormen lijdt en niemand heeft die hem wormkruid wil geven".⁶

(a) In de Bataklanden, 1849 - 1857

Het volgend jaar vertrekt hij naar Indië, arriveert in september 1849 te Batavia, en reist na een week door naar Soerabaja voor familiebezoek. Aan Millies schrijft hij: "Mijn familie vond ik in goede welstand. Mijn vader is er zeer opgesteld dat ik hier zal trouwen, en ik ben het met hem eens, dat niets raadzamer is, maar ik dien toch eerst te weten, waar mijn woning te zullen vestigen".⁷ Aangezien hij dat twee jaar lang niet weet en daarna leeft in plaatsen en huizen die voor een Indo-Europese of Europese vrouw niet aantrekkelijk moeten zijn geweest, is hij verder ongehuwd gebleven. Hij is dat waarschijnlijk niet voor zijn plezier geweest. Dat kan men opmaken uit verzuchtingen in zijn brieven, waarin hij nogal eens klaagt over de belemmeringen die de Indische maatschappij aan het trouwen van jonge mensen in de weg legt. Maar ook als die belemmeringen er niet waren geweest, zou hij in zijn tijd ooit een vrouw hebben kunnen vinden die on-Victoriaans genoeg was om in zijn stijl van leven te passen?

Van Soerabaja vertrekt hij na enige tijd naar Padang, maar op de reis daarheen komt hij te Batavia in het ziekenhuis terecht, ten gevolge van een huidziekte die hem zo aangrijpt dat zijn toestand soms aan krankzinnigheid grenst. Na zijn herstel blijft hij nog enige tijd in Batavia om weer helemaal op zijn verhaal te komen. Daardoor kan hij pas in begin 1851 naar Padang vertrekken, en vandaar gaat het naar Sibolga. In die streek was de invloed van het Maleis en de Islam sinds de tijd van Burton sterk toegenomen en het Bataks nogal verbasterd. Daarom wil hij naar Baroes (een kustplaats die een goede 50 KM ten N.W. van Sibolga ligt), waar hij zuiverder Bataks hoopt te horen spreken, en laat er een huis bouwen. Hem blijkt op den duur dat het daar gesproken Bataks weinig van het Tobase dialect verschilt. In het begin van het volgend jaar kan hij zich in Baroes vestigen, waar hij tot 1857 zal wonen en studeren, onderzoeken, vertalen, piekeren en kankeren, en vanwaar hij vele interessante brieven zal schrijven aan zijn opdrachtgevers in Amsterdam.

Baroes lag in gouvernementsgebied. V. d. Tuuk tracht er in zo nauw mogelijk contact te komen met de Bataks ter plaatse en met de handelaars en reizigers uit de onafhankelijke Bataklanden. Zijn huis is al gauw bekend als een goed gastverblijf. Tegen een kennis die met verbazing een paar Bataks in zijn voorkamer ziet liggen slapen zegt hij verklarend: "Die kerels kwamen gisterenavond nog laat uit Toba of andere streken; ze zetten hier hun vracht benzoin neer en deden precies of ze thuis waren; meest alle avonden komt er zo'n troepje hier en blijft hier maar

slapen. Ik neem de gelegenheid waar, om een praatje met hen te maken en kom dan achter veel wat ik nog niet wist".⁸

Zulke vertrouwelijkheid weet hij later ook te bewerkstelligen als hij in het binnenland is. In een verslag vertelt hij dan: "Ik was verwonderd bij dit volk zoveel gastvrijheid jegens mij op te merken; men was zo vertrouwelijk met mij, dat men mij met de vrouwen liet praten en de kinderen niet eens weglieden". Men uit zich tegen hem over zaken die gewoonlijk voor Europeanen worden verzwegen: Zij "komen er ruiterlijk voor uit dat zij menseneters zijn en zeggen dat er geen vlees boven mensenvlees gaat; de palmen der handen en de voetzolen zijn volgens hun gevoelen het lekkerste beetje". Hij vindt dat men de Bataks niet op grond van deze feiten "grote woest- en wreedheid moet toeschrijven; het is blotelijk een oeroud gebruik bij hen"⁹ — en heeft bij zulke woorden het plezierige gevoel dat hij de heren in Holland flink choqueert.

Al spoedig gaat hij op reis. Hij trekt door het gouvernementsgebied Zuid-Oostwaarts, tot aan Padangsidempoean, Silindoeng en Sipirok. Geheel vervuld van taalkundige en andere indrukken schrijft hij over de vele liedjes, anecdotes en verhalen welke hij liet optekenen. Die zijn grotendeels in de gewone omgangstaal, al wordt er ook het een en ander aan de taal van wichelboeken en weeklachten ontleend. En hij constateert, "dat de Bataks de zotheid nog niet hebben van de meeste natiën anders te schrijven dan zij spreken. Vandaar dan ook dat zij bij het terneer schrijven van hun gedachten niet die onzin verkopen waarop men bij ons (...) vergast wordt bij briefjes van mensen die geen opvoeding hebben gehad. Iedere Batak die zijn schrift kent, schrijft zijne gedachten duidelijk ter neder, want hij schrijft de bij hem in omloop zijnde taal".¹⁰

Het valt hem voorts op dat veel Bataks de *leeskunst* verstaan (in hun eigen schrift uiteraard), maar dat de *leeslust* gering is. Hij meent dat men die moet opwekken door het uitgeven van hun eigen verhalen. Alleen zo zal de bevolking later misschien ook de bijbelvertaling gaan lezen. Ook wil hij een proef nemen met het door hem in 1852 al vertaalde bijbelse scheppingsverhaal, dat op zijn verzoek in Holland wordt gelithografeerd. Als hij echter exemplaren daarvan onder de bevolking verspreidt, valt het resultaat onder de niet-Mohammedaanse Bataks tegen; zij die hem niet kennen durven het niet aan te nemen, die hem wel vertrouwen vinden het oninteressant.

Hij schrijft vele verhalen op of laat ze opschrijven (in 1854 al een 2000 à 2500 foliovel bij elkaar). Die verhalen leren hem veel over de taal, en over het land en volk. "Ze zijn gedetailleerd en verplaatsen u

geheel in de Batakse maatschappij, met al hare bijzonderheden, zodanig zelfs dat zij vertaald voor een Europeaan niet anders verstaanbaar zijn dan begeleid van een menigte aantekeningen, die zowel de woordspelingen als andere zaken moeten ophelderen". Een opgeschreven gedicht vindt hij moeilijk te verstaan, "daar het ding van allerlei planten bomenamen krioelt".¹¹ Zulke bijzonderheden kan men in Baroes niet leren; daarvoor is het nodig het binnenland in te trekken.

Eind februari 1853 onderneemt hij zijn grote tocht naar het Tobameer en bereikt als eerste westerling de zuidwestelijke oever daarvan. Alle eromheen gelegen landschappen te bezoeken was echter onmogelijk; de gebieden die hij wel bezocht leverden al gevaren genoeg op. Tweemaal loopt hij grote kans vermoord te worden. De eerste maal is dat tijdens zijn bezoek aan de heilig geachte vorst Si Singa Mangaradja. Hij vertelt: "In het ogenblik toen enige heren bezig waren over de lekkerste onzer met mondklikking te spreken, kreeg ik de heilzame raad (. . .) mij met mijn pistolen zo dicht mogelijk naast Z.H. te schuiven en hem bij de minste beweging van een zijner aanbidders bij de kraag te pakken en een vuurmond voor zijn heilige mond te zetten". Dat gaf het nodige respijt. De Singa Mangaradja was vooral wantrouwend, omdat het praatje ging dat V. d. Tuuk eigenlijk Radja Lamboeng was, de door de Padri's in gevangenschap weggevoerde rechtmatige troonopvolger.

In begin april 1853 is V. d. Tuuk weer in Baroes terug. Het laatste stuk van zijn tocht had meer op een vlucht geleken, waarbij hij met moeite zijn achtervolgers net een halfuur vóór was gebleven. Dat schrikt hem vooreerst van zulke tochten af. Verder schrijft hij: "Aan een verblijf temidden van van het N.I. gouvernement onafhankelijke Bataks, behoeft men nog niet te denken; overal waar ik zulks verzocht, is het mij geweigerd, daar de Bataks in mij niets anders zien dan een wolf in schapenvacht, die hen met zijn kakementen (de Compagnie) zal komen opknabbelen".¹²

Na zijn reis gaat hij weer hard aan de taalstudie. Hij stuurt soms een vertaling van een Bataks verhaal naar Holland of voorbeelden van liedjes of woordspelingen. Op die laatste zijn de Bataks even verzot als de meeste andere Indonesische volken. Hij speelt mee en stelt zich soms voor als Si Radja Toek ("Heer Welvoorzien"), gebruik makend van de klankovereenkomst tussen zijn naam en het Batakse *toek* ("van alles voorzien"). De Bataks noemden hem doorgaans Si pandor Toek of Balga Igoeng ("Groot-neus").

Naast zijn direkte taalstudie gaat hij in 1853 ook meer aandacht geven aan de vertaalarbeid. Als eerste voorbereiding daartoe begint hij

de *Biblische Historien* van F. L. Zahn te vertalen. Dat plan geeft hij echter na een aantal verhalen vertaald te hebben weer op; het boek lijkt hem niet geschikt, omdat het een kennis van de Bijbel vooronderstelt die de Bataks niet kunnen hebben. Even speelt hij nog met de gedachte of “het Duitse ding dat Gericke de Javanen wil ten geschenke geven (zie hiervóór p. 63) geschikter is dan Zahn”, maar ook dat bevat hem niet. Hij ziet dus af van bewerkingen van bijbelse stof, maar begint nu volop aan het vertalen van gedeelten van de bijbelse tekst zelf.

Zijn verblijf in Baroes is niet vrij van allerlei onaangenaamheden, zoals gebrek aan medewerking of plagerijen van het Europese Bestuur. Het was de tijd waarin men over niet-ambtenaren sprak als “*partikelir* (of *peréman*) *sadja*” (maar een particulier, of, burger, lett. vrijman), en dergelijke ervaringen had hij met andere particulieren gemeen. Maar door zijn nauw contact met de bevolking komen hem ook allerlei dingen ter ore welke aan die anderen ontgingen. Evenals Douwes Dekker in dezelfde tijd vindt hij dat het Bestuur de hoofden steeds steunt en allerlei knevelarijen van hen niet ontdekt of door de vingers ziet. Wanneer hij die knevelarijen signaleert of, zoals hij eens doet, het recht tracht te dienen door het vertalen van een in het Bataks gesteld verzoekschrift, nemen de ambtenaren hem dat niet in dank af.

Wat hem in het bijzonder opvalt is dat het optreden van het Bestuur de Islam in de hand werkt. Men steunt de hoofden die Moslims zijn, onderwijst Arabisch schrift op de scholen en stelt soms *hadji's* aan als onderwijzer, erkent Moslimse feesten en trekt zich niets aan van Batakse, verbiedt het houden van varkens uit hygiënische motieven (wat echter als een pro-Moslimse maatregel wordt uitgelegd) en stelt Moslimse vaccinateurs aan. Hij acht dat verkeerd, want de uitbreiding van de Islam onder de nog “heidense” Bataks moet z.i. op alle manieren worden tegengegaan.

In zijn brieven aan het HB tamboereert hij voortdurend op dit punt, soms met losse opmerkingen, eens, eind 1855, zeer uitvoerig. Hij noemt dan o.a. de volgende punten. “De vestiging van Mohammedaanse priesters moet ten enenmale worden verboden. Deze bedriegen het volk met de verkoop van amuletten”, wat met propaganda voor de Islam gepaard gaat. — “Om als inlands ambtenaar geplaatst te kunnen worden, zal de candidaat het Bataks moeten kunnen lezen en schrijven. Ook moet men op gouvernementsscholen de Batakse jeugd de zeer populaire *andungs* (weeklachten) tot lees oefening in de hand geven”. — “Een hoofd zal de Islam niet mogen aannemen, tenzij zijne onderdanen die Mohammedaan zijn de meerderheid hebben. Zo een hoofd reeds

Mohammedaan mocht zijn, zal hij naast zich een vertegenwoordiger van zijn Batakse (heidense) onderdanen moeten dulden". — "Geen Mohammedaan mag slaven of schuldenaren houden. De Mohammedaanse Bataks zijn de wreedste en afschuwelijkste meesters. Zij mishandelen de heidense slaaf deels uit minachting voor een heiden, deels ook om hun ijver in hun pas aangenomen geloof ten toon te spreiden". — "De woorden *Batak* en *Melajoe* moeten officieel niet gebezigd worden". Het eerste is door de onverdraagzaamheid van de Islam een scheldwoord geworden; men spreke van Mandailinger, Angkolanees, etc. En *Melajoe* is practisch synoniem met "Mohammedaan"; door het steeds te gebruiken stelt men de Islam als gevestigd voor.¹³

Het HB, onder de indruk van deze beschouwingen, stuurt een memorie aan de Minister van Koloniën, waarin veel uit V. d. Tuuks brieven is verwerkt in bijgeschaafde, officiële vorm. Deze zelf verwacht niets van deze stap: "Het resultaat zie ik vooruit: men zal een vroom gezicht trekken uit consideratie voor de vrome Heren, evenals een erg vloekende winkelier in Holland doet als de dominee bij hem komt koffiedrinken — en toch zijn gang gaan".¹⁴

In het hierboven genoemde tweede punt blijkt dat hij het stimuleren van de Batakse taal en letterkunde ook een belangrijk middel vindt om de Islam tegen te gaan. Daarover schrijft hij eens: "Zonder (...) van mening te zijn dat men de Batakse godsdienst moet opwekken, ben ik van plan de Batakse nationaliteit een steunpunt te geven, door haar een letterkunde te schenken die bij haar zelve wortel heeft geschoten. Men moet m.i. de Islam beletselen in de weg leggen in het gemoed van de Bataks, en dan heeft men zeer veel gedaan".¹⁵

In dat verband ook meent hij dat het N.B.G. er bij de zendingsgenootschappen op aan moet dringen zendelingen uit te sturen, die in de nog niet geïslamiseerde Bataklanden de Islam vóór kunnen zijn. Daarover schrijft hij herhaaldelijk in zijn brieven, al wil hij, naar hij zegt, niet komen met "de nogal frequente leugens (...) van 'de Bataks gevoelen behoefte aan een verlosser', 'zij dorsten naar het heilige woord' ". En sarcastisch voegt hij daaraan toe: "De inlanders onder het N.I. bestuur voelen aan niets meer behoefte dan aan verlichting der herendiensten".¹⁶ De komst van zendelingen zal z.i. betekenis hebben voor het gehele maatschappelijke bestel. Zij zullen "door de hoofden worden tegenwerkt, want de gemene man die in intieme aanraking met Europeanen komt, zal niet nalaten deze kennis te geven van de verregaande knevelarijen, waaraan hij blootgesteld is, die hij over het algemeen niet aan de ambtenaren ter kennis durft brengen". En: "Kon men een zendeling,

zodra hij de taal machtig is, opdragen de ambtenaren in de rechtsbedeling bij te staan, dan zoude zeer veel tot het geluk van de gemene man bijgedragen worden en daarbij ons bestuur een betere reputatie krijgen. (...) de verplichte arbeid wordt niet gelijkelijk verdeeld en de slecht bezoldigde hoofden genieten zeer vele stille winsten bij het passeren van de een of d'andere die zijn vrijlating met een douceurtje wil betalen. Ook het toezicht op de scholen zou men die zendelingen van het bestuur moeten laten geven".¹⁷

In het najaar van 1856 vat hij deze ideeën samen in achttien gedragsregels voor zendelingen.¹⁸ Enkele daarvan (die men soms ook kan lezen als een zelfportret van de onderzoeker V. d. Tuuk) luiden als volgt.

De zending moet getrouwd zijn, "want het is bij de Batak een schande niet getrouwd te zijn. Daarbij is de conversatie onder vrouwen veel intiemer en een brave Europese vrouw zal meer invloed uitoefenen dan de knapste zending". — Ergens anders schrijft hij dat het nog beter zou zijn de zendelingen met Batakse vrouwen te laten trouwen en door hen en hun kinderen het Christendom te laten verbreiden. Daartegen zullen in Holland wel bezwaren bestaan, maar hij "gelooft toch dat daarin eigenlijk geen kwaad steekt, zie o.a. I Kor. 7 : 12".¹⁹ (De bedoelde tekst luidt in de StV: "Indien enige broeder ene ongelovige vrouw heeft, en deze tevreden is bij hem te wonen, dat hij haar niet verlate".)

De zending moet niet onder Europeanen wonen, want omgang met hen "is een groot beletsel bij het leren der taal, daar de Europeanen niet gaarne Inlanders op een stoel zien zitten. Omdat ik mij weinig aan die vooroordelen heb gestoord en naast een Batak die ik ook op een stoel laat zitten, een sigaretje nu en dan rook, daarom ben ik een 'rare bliksem'.

"Hij moet zich in den beginne nergens anders mee bezig houden dan met praten en wandelen om dus doende de taal en het land te leren kennen; en zo hij de taal reeds min of meer kent, moet hij al diegenen les geven in het schrijven en lezen die er hem om verzoeken, want zo hij zoiets een Batak die hem er niet om verzoekt aanbiedt, zal deze hem wantrouwen en denken dat hij een geheim doel heeft. (...)

"Hij zal zich niet tegen de Islam uitlaten maar telkens tonen dat een heiden even goed is als een Mohammedaan. Ook moet hij niet tegen het bijgeloof spreken of het belachelijk pogen te maken. (...)

"Hij houde vooral varkens.

"Zo hij kinderen heeft, dan moet hij vooral zorgen dat deze niet op hoge toon tegen Inlanders spreken (...).

“Kan hij een winkeltje houden, dan zal hij door zijn eerlijkheid niet alleen veel geld verdienen, maar ook invloed uitoefenen. (...)” — Elders laat hij zich over dat punt nog wat uitvoeriger uit: Handel bevordert de aanraking met het volk; “onder het voorwendsel van handeldrijven zou men zelfs ’t gehele land kunnen doorreizen, daar de Batak (...) niet begrijpt wat een Europeaan in hun land uitvoert, zo hij niet werelds voordeel beoogt (...). Ik weet zulks bij ondervinding, en zie dat men niet begrijpt waarom ik mij op de taal toeleg, en wat ik als reden aanvoer voor praatjes houdt en Europese listen. Men kan het de Inlander niet ten kwade duiden dat hem belangeloosheid wantrouwen inboezemt, want hij ziet van ons wel niet anders dan belangzucht. (...) Zulk een wantrouwen neemt men ineens weg door de zendingen een kleine winkel te laten houden, waardoor de Batak in het denkbeeld zal komen, dat zij er op uit zijn om geld te verdienen. Bij zo iets zal de eerlijkheid van de Europeaan hem in het oog vallen, en hem voor ons winnen, daar hij dan eerst het onderscheid ziet tussen een Maleier en een mens”.²⁰

Of sommige goede ideeën die in deze gedragsregels zitten erg in de smaak vielen van de toenmalige zendingsleiding is aan twijfel onderhevig. Zeker is wel dat het optreden van sommige zendingen toen en later V. d. Tuuk vaak ergert. Wanneer bijv. de zending klakkeloos Europese vormen oplegt, spreekt hij van “de kleingeestigheid der zendingen die dadelijk zo’n gedoopt ventje een Christelijke, op *us* eindigende naam geven, en hem à la mode de Paris gekleed doen gaan. Moet het Protestantisme zich evenals de Islam en ’t Papisme aan de nationaliteit vergrijpen?” En later zal hij de draak steken met zendingen die twee Bataks de namen Jacobus en Simon Petrus hebben gegeven. De ene naam zal volgens hem in het Bataks tot Koboës worden, de andere zal gaan klinken als *si mompé toroes*, wat betekent “door en door een guit”!²¹

Onder dit alles door besteedt V. d. Tuuk het grootste deel van zijn tijd en aandacht aan de voorbereiding van woordenboek en spraakkunst. In een terugblik over deze periode beschrijft hij zijn werk aan het woordenboek (maar wat hij zegt geldt m.m. ook voor de spraakkunst): “’t Voornaamste voor mij zichtbare gebrek van mijn woordenboek is (...): mijn leven is hier te practisch geweest dan dat ’t mij mogelijk geweest zou zijn veel studie op mijn werk te besteden. In Holland zou ik uit mijne handschriften een menigte woorden nog in het woordenboek kunnen lassen, die ik hier misschien omdat ik de taal dagelijks hoor, heb overgeslagen; practisch een taal kennende zal iemand licht onachtzaam zijn in het opschrijven van dagelijkse woorden, en meer moeite doen

op uitdrukkingen die hij dagelijks niet hoort. Toen ik eenmaal het stelsel der Batakse spelling begreep, legde ik een woordenboek aan waarin ik 't dagelijks opgetekende 's nachts opschreef (*bedoeld is blijkbaar: uitwerkte*), terwijl ik zelden de tijd gehad heb woorden lezende te verzamelen, deels daar ik mijn tijd te veel nodig had voor 't afschrijven van op bamboe geschrevene stukken, en deels ook omdat ik te vermoeid was na een dag Batakse conversatie mij tot bepaalde lezing van 't een of 't ander werk te zetten". Hij kan ook niet door een ontwikkelde Batak zich allerlei taalkundige bijzonderheden laten uitleggen, "daar de Batak zelden zoveel Maleis kent, dat hij die taal sprekende de bijzonderheden van zijn godsdienst, taal en . . . (*onleesbaar*) begrijpelijk kan maken. Buitendien ontbreekt het hem aan gewendheid om met vreemdelingen om te gaan, zodat men eerst vrij goed Bataks moet kennen, om veel van hem te kunnen profiteren".²²

Elders noemt hij het maken van een woordenboek vooral moeilijk, omdat daarin "een geheel van de onze verschillende maatschappij a.h.w. moet worden vertegenwoordigd" en zegt over de Indonesische talen in het algemeen: "De moeilijkheid dezer talen is hun streven om algemene denkbeelden concreet uit te drukken, en dit maakt dat zij meer woorden van node hebben als de meer beschaafde talen; hoe is dit te rijmen met de armoede die men o.a. het Maleis ten laste legt? Men acht deze talen zonder declinatie of conjugatie makkelijk en ziet niet dat het op de woordschikking aankomt en op de woordkeus".²³ En een enkele maal bemerken we iets van de zelfbeheersing die omgang met de Bataks die voor hem werken van hem eist: "Twee mijner beste leermeesters hebben reeds hun ontslag genomen, omdat ik mij nijdig maakte over de menigte fouten die zij bij 't overschrijven (*van een extra moeilijk stuk van de bijbelvertaling*) wel moesten maken, want ofschoon ik had kunnen weten dat zo iets een onbeschaafd mens in de war brengt kon ik toch niet de nodige bedaardheid houden".²⁴ Maar dat belet hem niet om enige maanden later "in zes weken de talen der Filippijnse eilanden te leren, zodat ik nu althans gedeeltelijk een vergelijking tussen haar en het Bataks kan maken".²⁵

Al die activiteiten laten zijn gezondheid niet onaangetast. In september 1854 moet men hem per boot naar het militaire ziekenhuis te Sibolga laten brengen met een hevige dysenterie. Hoewel hij een jaar later schrijft geen "min of meer hevige aanvallen van leverpijn" meer te hebben is zijn algemene toestand tegen het eind van dat jaar toch verre van bevredigend. Het HB maakt zich ongerust en als de penningmeester een brief ontvangt "van vreemde inhoud, die aan de commissie

veel moeite veroorzaakt”, wordt hem per ommekeer geschreven dat hij met verlof moet komen. V. d. Tuuk neemt het aanbod aan; in april 1857 vertrekt hij te voet naar Padang en in oktober d.a.v. arriveert hij in Holland.

(b) In Nederland, de Lampongs, Java en Bali, 1857 - 1873

In de nu volgende Nederlandse periode van ruim tien jaar geeft V. d. Tuuk zijn vertalingen uit, eerst Genesis, Exodus en de Evangelien van Lukas en Johannes, tegen het eind van zijn verlof die van Mattheüs en Markus en de Handelingen der Apostelen. Deze waren merendeels al in concept gereed geweest, toen hij uit Baroes vertrok.

In de periode 1862-64 geeft hij les aan de alumnus Dr. W. H. Engelmann (zie hierna, IX.1). Dat leidt tot een hechte vriendschap. V. d. Tuuk doet zijn jongere collega uitgeleide tot Marseille, als deze naar Java vertrekt, en blijft met hem corresponderen.

Verder verschijnt in deze periode een hele reeks taalwetenschappelijke publicaties van zijn hand. In de eerste plaats bewerkt hij zijn rijke Batakse materiaal voor de druk. Een keus uit de opgeschreven en verzamelde verhalen en teksten verschijnt in het *Bataks Leesboek* (1860-62), dat Tobase, Mandailingse en Dairise teksten bevat, en, als vierde deel, aantekeningen, vertalingen en bladwijzer. Het *Bataksch-Nederduitsch Woordenboek* verschijnt in 1861 en de *Tobasche Spraakkunst* enige jaren later, in twee stukken: *Klankstelsel* (1864) en *De woorden als zinsdelen* (1867). Die uitgaven betekenen voor het NBG, dat er in die jaren financieel niet goed voorstaat, een zware belasting. V. d. Tuuk schrijft aan Engelmann, dat men hem gevraagd heeft of het niet beter was het tweede stuk van de spraakkunst niet uit te geven. “Ik heb toen (...) gezegd dat dan al hun geld bij de zending naar de Bataks weggesmeten zou zijn”. Daarvoor is het HB — gelukkig — gewicht. Overwogen is ook, waarschijnlijk om betere afzetmogelijkheden te hebben, om het boek in het Engels uit te geven. De auteur zou dat graag gedaan hebben, als het eerste deel niet al in het Nederlands was verschenen.²⁶ (Pas een dikke 100 jaar later zou een Engelse vertaling van het boek uitkomen in the *Translation Series* van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde.)

Op de Algemene Vergadering van 1861 deelt het HB met gepaste voldoening mede: “De grote verdienste, die onze afgevaardigde zich (...) omtrent de taal- en letterkunde van onze Oost-Indische archipel verwerft, is (...) openlijk erkend door de Utrechtse Hogeschool, die hem bij gelegenheid van haar jongste gedachtenisfeest de eretitel ver-

leende van Doctor in de Letteren".²⁷ Hoe V. d. Tuuk op dit eerbewijs van de officiële wetenschap heeft gereageerd is helaas nergens overgeleverd.

Met één invloedrijk vertegenwoordiger daarvan heeft hij het in de volgende jaren hevig aan de stok gehad. In 1864-65 voert hij nl. een felle pennestrijd met en over Roorda. Zijn eerste brochure zet als volgt in: "Tot mijn leedwezen ben ik, voor ik mijne Batakse spraakkunst in 't licht geef, genoodzaakt, eerst de fouten aan te wijzen, die Taco Roorda door van 't Javaans, als van een grondtaal, uit te gaan, heeft moeten begaan; zodat hij, zonder naar een verwante taal om te zien, en alles uit 't Jav. zoekende te verklaren, van de Jav. spraakkunst een onduidelijke voorstelling geeft. De laffe vleierij van zijn aanbidders wil ons de *Jav. Grammatica* als een model opdringen, waarnaar ieder zich voortaan bij de beoefening der O.I. talen te regelen heeft". Hij stelt daartegenover dat het Javaans moet worden bestudeerd in verband met de Indonesische zustertalen en brengt daarbij hoogst interessante taalvergelijkende gegevens te berde.

Voor Roorda waren de taalvergelijkende en historische opmerkingen in zijn boek echter slechts van secundair belang; primair ging het hem om een zorgvuldige en nauwkeurige beschrijving van de Javaanse taalfeiten. Als zodanig is zijn boek waardevol. Dat erkent V. d. Tuuk ook wel; hij schrijft althans te wenschen "dat de spraakkunst van iedere O.I. taal met zoveel zorg bewerkt ware geworden als de Jav. Gr. van Roorda", maar kan niet nalaten daar sarcastisch aan toe te voegen, "dat R. (...) de studie der O.I. talen heeft bevorderd, door ons gelegenheid te geven de klippen te zien, waarop hij gestrand is; iets waarvoor we hem van harte danken".²⁸ En zijn betoog bevat telkens zoveel persoonlijke hatelijkheden en schimpscheuten dat deze en zijn volgende brochures het karakter van schotschriften hebben. Men kan daaraan ondeugend plezier beleven, maar toch menen dat zo'n toon de kracht van het betoog eigenlijk verzwakt. Dat was blijkbaar ook de opinie van Prof. F. J. Domela Nieuwenhuis, de toenmalige onder-voorzitter van het NBG. Deze schijnt officieus aan "V. d. Tuuk de goede raad gegeven te hebben om in zijn schrijven tegen Taco Roorda vooral niet personeel te worden" — zoals een collega-bijbelvertaler uit Indonesië schreef. Maar deze constateerde ook dat de raadgeving weinig succes had gehad: "En daar ontvang ik nu gemelde brochure. Maar hoe is het, Amice! noemt men zùlk een stuk in Holland niet meer personeel?!"²⁹ Officieel heeft het HB echter niet ingegrepen in de polemiek van zijn afgevaardigde met Roorda, hoewel deze nog steeds een gewaardeerd adviseur van het NBG was.

Ingrijpen zou ook niet anders dan olie op het vuur hebben kunnen zijn. V. d. Tuuk is door de op zijn eerste brochure volgende pennestrijd met Roorda en diens aanhangers geheel bezeten. Dat blijkt niet alleen uit zijn volgende schotschriften, maar ook uit brieven die hij in die tijd aan Engelmann schrijft. Daarin komt hij telkens weer op Roorda en "de Roordaieten" te spreken; hij schrijft o.a.: "(...) ik heb zo enige dwaasheden verzameld van Roorda, die hem finishen kunnen. De vent zal last van me hebben, want ik heb een lijst bij de hand, waarin ik invallende gedachten tegen hem onmiddellijk opteken, om hem ferm te knoeien"; en elders: "Wij moeten een anti-Roordaas eedgenootschap oprichten".³⁰

In deze hele periode werkt hij hard en leeft, als steeds, ongeregeld. Dat breekt hem op. Omstreeks 1863 heeft hij een aandoening van de stembanden, waardoor hij enige maanden lang niet hardop kan spreken. De spanningen van zijn gevecht met Roorda en de Roordaieten hebben daar vermoedelijk ook geen goed aan gedaan. In 1865 zoekt hij herstel in Karlsbad, waar een dokter hem onderzoekt, maar alleen "locale verslapping van de stembanden" constateert, oordeelt dat "die langzamerhand zullen versterkt worden door de lucht", en hem aanraadt naar Weilbad te gaan. De dokter daar schrijft hem echter een streng regiem voor, waar hij geen trek in heeft. Hij verwacht meer van de komende zeereis naar Java.³¹

In de laatste jaren van zijn verlof beschrijft hij de Maleise handschriften te Londen, toebehorende aan de Royal Asiatic Society; kritiseert enkele Maleise woordenboeken; verzorgt de uitgave van materiaal over het Bataviaas Maleis, verzameld door J. D. Homan; verdiept zich in het Malagasy (de tot de Indonesische taalfamilie behorende taal van Madagascar), wat resulteert in een grammaticale schets daarvan; en bestudeert de verhouding van het Kawi (of Oudjavaans) tot het modern Javaans.

Het onderwerp van het laatste artikel zal wel samenhangen met het feit dat hij al sinds 1862 voor Bali bestemd is. In dat jaar heeft de Algemene Vergadering n.l. besloten "de arbeid van de Heer Dr. H. Neubronner v. d. Tuuk ten behoeve der Batak-landen (...) vooreerst te doen staken, (...) en van de bekwaamheden van die Afgevaardigde een nog nuttiger gebruik, ten behoeve van Bali, te maken"; zulks omdat "de beschaving, die daar wordt aangetroffen, nog altijd de Hindoese is (...). Om zich (...) met vrucht op Balinese studiën toe te leggen, wordt derhalve kennis vereist zowel van de Hindoese letterkunde als van de oude geschiedenis van de Archipel. En hier zal de veelzijdige

kunde en ondervinding van Dr. v. d. Tuuk (...) ons in staat stellen om spoedig zodanige uitkomsten te verkrijgen, zonder welke ene vertaling des Bijbels, bovenal in de taal van een volk dat ene aloude beschaving bezit, niet kan begonnen worden”.³²

Een jaar na de verschijning van het tweede en grootste stuk van zijn *Tobasche Spraakkunst* gaat V. d. Tuuk voor de tweede maal naar Indië, waar hij tot zijn dood in 1894 zal blijven. In augustus 1868 in Batavia aankomende kan hij niet doorreizen naar Bali, wegens onlusten op dat eiland. Hij begrijpt voorlopig niet veel aan het Balisch te kunnen doen en aanvaardt daarom een tijdelijke opdracht van het gouvernement tot taalonderzoek in de Lampongs, waar hij van augustus 1868 tot september 1869 rondzwerft en baanbrekend werk doet. Hij wordt gepolst of hij definitief in de dienst van het gouvernement wil overgaan maar reageert terughoudend. Hij blijft liever bij het NBG, zo schrijft hij aan het HB, want “men heeft in dienst van ’t Bijbelgenootschap in alle geval vrijheid, en met verstandige chefs te maken. Dit, vrees ik, zal met de regering niet het geval zijn, (...)”.³³

Eind 1869 vertoeft hij enige tijd in Bogor om het Soendanees te beoefenen. Hij heeft daar veel contact met zendeling S. Coolsma en toont zich van zijn innemendste kant. “Wij hebben hem leren hoogachten om zijn grote kennis en beschaafdheid”, schrijft Coolsma later. “Ware hij een gelovig christen, welk een groot nut zou hij voor het Rijk Gods kunnen stichten. Hij is geen ongelovige, wat hij is zou ik niet kunnen zeggen, maar wel dit, dat hij een groot voorstander der zending is”.³⁴ Opvallend is bij de laatste opmerking dat Coolsma, die meestal nogal snel klaar is met zijn oordeel omtrent de godsdienstige overtuiging van anderen, in het geval van V. d. Tuuk zich zo voorzichtig en bescheiden uitlaat.

In het voorjaar van 1870 kan hij eindelijk naar Bali gaan, waar hij zich in Boelèlèng (N. Bali) vestigt en eerst enige tijd logeert bij de zendeling R. v. Eck, die daar sinds 1866 woont en meer van het Balinees weet dan hij had verwacht. Hij begint dadelijk met zijn gewone ijver aan de studie, verdiept zich in het Balisch en Oudjavaans (waarin een groot deel van de Balische literatuur is geschreven) tot in de finesses en in het Balische leven tot in zijn intimiteiten, en geeft daarvan weer herhaaldelijk in zijn brieven naar Holland blijk. In een daarvan vertelt hij dat de Baliërs zelf niet veel meer van dat Oudjavaans begrijpen, al denken ze van wel. “Hunne verklaringen raken soms kant noch wal, en van de spraakkunst (...) weten ze nog minder dan ik. Door vele handschriften te lezen en herhaaldelijk een tekst te overpeinzen, geduldig

tevens woorden vergelijkende, kan men er meer van weten dan de geleerdste Brahmaan". En de Hindoe-Balische zedelijkheid laat volgens hem "vrij veel te wensen over. Onanie en pederastie zijn hier algemener *misschien* dan in Europa. Ik zeg *misschien*, want men spreekt hier over zo iets zonder enige terughouding".³⁵

V. d. Tuuks brieven tonen dat de kloof tussen taalstudie en bijbelvertaling steeds wijder voor hem wordt. Als het gouvernementsaanbod niet definitief van de baan blijkt te zijn, gaat hij er dan ook na lang heen en weer schrijven op in. Voorjaar 1873 wordt hij benoemd als rijksambtenaar tot beoefening van de Indische talen, en verleent het HB hem eervol ontslag. De laatste 20 jaar van zijn leven heeft hij gewerkt aan een Kawi en Balisch woordenboek, dat pas na zijn dood verschenen is.³⁶ Hij heeft daarmee de basis gelegd voor de wetenschappelijke studie van het Oudjavaans en Balisch, zoals hij dat eerder had gedaan voor het Bataks en Lampongs.

V. d. Tuuks zwanezang in het NBG is eerlijk, waarderend, en — dat *kàn* bij hem niet anders — raillerend geweest: "Zoals ik reeds vroeger schreef (...) heb ik de vertaling van de Bijbel altijd verfoeid, daar zij leidt tot het leveren van voddën. (...)". Intussen dank ik U "voor 't vertrouwen mij zo lang geschonken (...). Het blijft altijd een verdienste van het Bijbelgenootschap dat het (...) de dwaasheid niet had van mij aan kant te zetten, omdat ik niet tot de heilige vaten behoer. Het handelde als een goede calvinist: mijn onheiligheid toch was gepraedestineerd". De tegezang van het NBG heeft een wat andere toonzetting: "De brieven die nog nu en dan van hem ontvangen worden, getuigen dat hij het Genootschap in liefde blijft gedenken, gelijk het Genootschap wederkerig hem niet licht zal vergeten".³⁷

1.2. *Een vreemde eend in de bijt*

Wanneer men met V. d. Tuuk kennis maakt, zoals hij zich in zijn brieven en geschriften voordoet, kan men niet nalaten te denken dat hij en het NBG met elkaar een raar span hebben gevormd. Toch hebben ze het een kwart eeuw met elkaar uitgehouden. Er is reden om deze combinatie iets nader te bezien.

Omstreeks de tijd dat V. d. Tuuk met het NBG in aanraking kwam kon zijn houding tegenover het christendom, zoals die blijkt uit brieven aan vrienden uit zijn studententijd, moeilijk positief genoemd worden. Ook al moet men wellicht sommige raillerende opmerkingen afdoen als studentikoze stoutigheden, er blijven de nodige andere over waarin hij in volle ernst spreekt en zich over het christelijk geloof en de Bijbel

uitlaat op een manier die niet bepaald van belangstelling en liefde getuigt.

Van dergelijke uitlatingen was het NBG uiteraard niet op de hoogte. Maar wat wist het eigenlijk wèl van de geloofsovertuiging van zijn a.s. afgevaardigde? Vermoedelijk weinig of niets. Het valt op dat de aanbevelingsbrief van Juynboll daarover evenmin rept als de notulen van de HB-vergaderingen. En Roorda waarschuwt wel dat V. d. Tuuk "geen theologant" is, maar dat slaat blijkbaar op een tekort aan exegetische kennis, want hij gaat verder: "Maar dit houd ik voor geen onoverkomelijk bezwaar. Iemand van die aanleg kan zich gemakkelijk op de hoogte brengen, om zo goed als iemand anders die theologant heet, een goede vertaling van de bijbel te leveren".³⁸ Ook hier blijft de godsdienstige overtuiging van V. d. Tuuk dus buiten beschouwing. Het lijkt of men als vanzelfsprekend aannam dat de candidaat-afgevaardigde wel net zo zou denken als de HB-leden zelf en als zijn collega's Gericke en Matthes. Zo kon V. d. Tuuk zich te goeder trouw wijsmaken dat het 't HB alleen om zijn wetenschappelijke kwaliteiten ging, zoals hij omgekeerd het NBG alleen beschouwde als een genootschap dat, gelukkig, aan taalonderzoek in Indonesië deed op plaatsen waar de Regering dat niet deed. De beide partijen hebben dus vermoedelijk een verkeerd beeld van elkaar gehad toen V. d. Tuuk werd benoemd, en die toestand is nog zo als hij anderhalf jaar later de reis naar Indonesië aanvaardt.

In Soerabaja vindt zijn familie het onbegrijpelijk dat hij een functie bij het NBG heeft aanvaard. Bovendien gaat hij de zwaarte van de taak die voor hem ligt beter beseffen. Zo ontstaat een gevoel van onbehagen dat tot uitbarsting komt tijdens de ernstige ziekte die hij in 1850 heeft. In één van de opgewonden en onevenwichtige brieven die hij dan schrijft vraagt hij het HB om hem te ontheffen van de taak de Bijbel te vertalen. In Amsterdam deelt de secretaris wel in de HB-vergadering mee dat hij deze brief ontvangen heeft maar leest hem, met goedkeuring van de HB-leden, niet voor, "omdat de schrijver in zijn verstandelijke vermogens enigszins gekrenkt" lijkt te zijn. Men wilde niet dat deze in overspanning geschreven brief in ruimer kring bekend zou worden en weigerde om op grond van de uitlatingen die V. d. Tuuk daarin gedaan had verstrekkende beslissingen te nemen. Dat was in de gegeven omstandigheden een juiste beslissing. Maar niet juist was het dat (voorzover na te gaan is) de zaak hiermee in de doofpot verdween. Het zou beter geweest zijn als de secretaris na V. d. Tuuks herstel had pogen na te gaan of zijn ontboezemingen uiting gaven aan bezwaren die wezenlijk en fundamenteel waren en au sérieux genomen moesten wor-

den. Door die bezwaren dood te zwijgen verzuimde het HB de kans om zijn afgevaardigde de helpende hand te reiken in een probleem dat deze evenzeer raakte als het NBG.

Van der Tuuk zelf kwam later niet meer op zijn verzoek terug. Hij gaf in zijn Batakse jaren volop tijd en kracht aan de bijbelvertaling maar liet in zijn brieven aan het HB ook duidelijk blijken dat hij tegen de combinatie van bijbelvertaling met wetenschappelijke taalstudie grote bezwaren had. Van een werkelijk ingaan op die opmerkingen blijkt in de notulen van het HB wederom nergens. Waarbij wel moet worden opgemerkt dat het niet altijd gemakkelijk is in V. d. Tuuks brieven te weten welke opmerkingen alleen maar spotten en stoomafblazen zijn en welke een diepere grond hebben. Hoe dat zij, het latente conflict wordt gedurende V. d. Tuuks gehele periode in de Bataklanden niet aangepakt, laat staan opgelost.

Gedurende de eerste jaren van V. d. Tuuks verlofperiode lijkt in die toestand geen verandering te zijn gekomen. De weinige brieven uit die tijd en de notulen van de HB-vergaderingen handelen slechts over zakelijke kwesties. Als in 1862 besloten wordt om hem opnieuw uit te zenden, blijft de opdracht ongewijzigd: taalstudie en bijbelvertaling, en uit niets blijkt dat V. d. Tuuks bezwaren daartegen en zijn steeds negatiever houding tegenover de Bijbel en het Christelijk geloof ter sprake gekomen zijn.

Pas vier jaar later komt het latente verschil van opvatting aan de oppervlakte. Eind 1865, tijdens het voorzitterschap van Mr. J. Messchaert van Vollenhoven, burgemeester van Amsterdam, ontvangt het HB een brief van de reeds eerder genoemde I. Esser, waarin deze spreekt van een gerucht aangaande V. d. Tuuks ongodsdienstigheid. Het HB besluit "na een zeer uitvoerige beraadslaging" voorshands te antwoorden dat zo'n gerucht "aan het bestuur niet bekend is, maar dat het bestuur wel kent en hoog waardeert de werkzaamheid van deze afgevaardigde in dienst van het genootschap". Het dekt dus zijn afgevaardigde tegenover kritiek van de buitenwereld. Maar het aarzelt of het, ook intern, het hierbij mag laten. Daarom wordt tevens besloten dat de Eerste Commissie, die de Indische zaken had te behartigen, preadvies zal uitbrengen "over de vraag: of het HB (...) zich geroepen moet achten, een onderzoek in te stellen naar het religieuze standpunt van de heer V. d. Tuuk, en zo ja, op welke wijze zodanig onderzoek zou behoren te geschieden".³⁹ V. d. Tuuk is hier een week later al van op de hoogte. Aan een vriend uit zijn studententijd schrijft hij: "Men heeft in de laatste vergadering van 't bijbelgenootschap twee uren lang gedelibereerd, of het niet goed

zoude zijn, om mij officiëel de vraag te stellen, of ik wel Christen was, maar men is tot geen besluit kunnen komen, denkelijk omdat men wel weet, dat men 't recht *niet* heeft, op mij een soort van Inquisitie toe te passen. De president van 't Bijbelgenootschap is de Amsterdamse burgervader, die, opgezet door een geestdrijver, wiens neef zijn zuster heeft gehuwd (zekere Esser, vroeger postdirecteur te Sneek; misschien kent ge hem), niet begrijpt, dat hij als burgemeester geen geloofsvervolging mag instellen. Hoe het ook aflope, ik zal mij dapper tegen die Droogstoppels verweren, daar ik niet om hunne gunsten verlegen ben, en in Engeland wel aan de kost kan komen".⁴⁰ Over het feit dat het HB het tegenover de buitenwereld voor hem had opgenomen zwijgt hij in deze brief.

De Commissie brengt de volgende maand haar preadvies uit. Zij meent de haar voorgelegde vraag "ontkennend te moeten beantwoorden, in aanmerking nemende, dat de Instructie van V. d. Tuuk volstrekt geen termen aanbiedt om zodanig onderzoek in te stellen; — dat zijne adviezen, strekkende om de voortplanting van de Islam tegen te gaan, en de uitbreiding des Christendoms te bevorderen, meermalen hebben getoond, dat hij het Christendom waardeert; — dat hij zich met name in een zijner geschriften over het Mozaïsche Scheppingsverhaal heeft uitgelaten op een wijze, die van ingenomenheid met de Bijbel getuigt; — dat het tegendeel uit zijne geschriften nooit is gebleken; — en dat door de heer Esser geen feiten tot staving van zijn ongunstige beoordeling zijn aangetoond".⁴¹ Conform aan dit advies besluit het HB geen stappen te nemen. En daar deed het goed aan: nadat het vroegere gelegenheden niet had aangegrepen om met V. d. Tuuk op pastorale wijze over zijn opdracht en zijn godsdienstige overtuiging te spreken, zou het onjuist zijn geweest dat nu op een wijze te doen die in de gegeven omstandigheden door V. d. Tuuk zeker als inquisitoriaal zou zijn beschouwd. Maar of de heren ook in hun hart overtuigd waren dat de aangevoerde bewijzen van V. d. Tuuks waardering voor het Christendom en ingenomenheid met de Bijbel werkelijke overtuigingskracht hadden, is een vraag waaraan gerechtvaardigde twijfel kan bestaan.

V. d. Tuuk heeft ondertussen Esser onder handen genomen in *De Nederlandse Spectator*, waarin hij op denigrerende toon en met persoonlijke schimpscheuten tegen hem van leer trekt. Dat wordt het HB te erg. Op voorstel van de voorzitter besluit het in maart 1867 "in een officiëel schrijven de heer V. d. Tuuk aan te manen zich te onthouden van zodanig polemisch geschrijf, als geschikt is om het Genootschap, dat hij dient, in discrediet te brengen". Een vermaning die V. d. Tuuk

schijnt te hebben geaccepteerd: op de volgende vergadering kan de secretaris meedelen dat hij “de juistheid der observaties die hem namens het HB waren gemaakt, erkend en zich verbonden heeft om zijn strijd tegen ‘De Heraut’ (*het blad waarin Esser schreef*) te staken”.⁴²

Of die erkenning zo glad is gegaan als deze notulen suggereren, is verre van zeker. Aan Veth schrijft V. d. Tuuk iets later: “Mijn laatste stuk tegen de dilettant-zending Esser (. . .) heeft mij de verbolgenheid op de hals gehaald van de Mandarijn met de zeven pauwstaarten, die president is van het Bijbelgenootschap. Hij heeft mij nl. een brief geschreven, waarin de Spectator genoemd wordt een ‘cynisch atheïstisch blad’ en mij voorgehouden dat ik als heilig personage daarin niet mocht schrijven. Gij kunt begrijpen dat zulke bekrompenheid mij alles behalve sticht en dat ik mij thans wapen voor een eventuele breuk met de sante kraam, die niet lang zal uitblijven en mij een overschone gelegenheid zal geven de heiligen met bewijsstukken in mijn hand uit de nis te drijven”.⁴³ Het is niet zeker of Veth de inhoud van deze brief aan het HB heeft doorgegeven, al is dat heel wel mogelijk gezien de nauwe relaties die hij ermee had. Wèl zeker is dat het HB niets gedaan heeft om te voorkomen dat V. d. Tuuk weer als afgevaardigde-ter-bijbelvertaling naar Indonesië gaat. Alsof er niets gebeurd is komt deze een jaar later afscheid nemen van het HB; bij die gelegenheid vertolkt de voorzitter (de Mandarijn voornoemd!) “de wensen en beden des Hoofdbestuurs voor zijn voorspoedige reis naar Bali en voor het welslagen van de arbeid, die hem daar te wachten staat”.⁴⁴

Het is duidelijk dat het NBG zeer bepaald geen neigingen tot “geloofsvervolgning” had; V. d. Tuuk heeft dat, blijkens latere uitlatingen (zie VI.1.1, slot) ook wel erkend, en gewaardeerd. Maar hoe het ertoe heeft kunnen komen hem zonder de zaak te hebben uitgepraat weer af te vaardigen blijft een raadsel. Misschien meende men een pijnlijke gedachtenwisseling achterwege te kunnen laten, omdat V. d. Tuuk zich wel tot het maken van een Balische spraakkunst en woordenboek zou beperken en de bijbelvertaling daarna aan een zending zou kunnen worden opgedragen. Hoe dat ook zij, de bewuste vraag lijkt ook in de laatste periode van V. d. Tuuks verband met het NBG niet een punt van overleg tussen het HB en zijn afgevaardigde meer te zijn geweest.

Zo heeft dus dit wonderlijke paar nog enige jaren in een sfeer van welwillendheid samen geleefd en is tenslotte in 1873 met onderling goedvinden van elkaar gescheiden. Over dat feit spreekt het Jaarverslag in bewoordingen waaruit — terecht! — grote waardering blijkt, maar die het in deze paragraaf behandelde punt wel wat verdoezelen. Het

HB besluit zijn mededeling over V. d. Tuuks eervol ontslag nl. met de opmerking: "Wij (...) verheugen ons, hoezeer ook zijn gemis betreurende, dat hem een betrekking is te beurt gevallen, die met zijn aanleg en met de richting van zijn geest *nog meer* in overeenstemming is dan die welke hij onder ons gedurende 25 jaren met ere heeft vervuld". De oningewijde lezer moet hieruit toch wel de indruk gekregen hebben dat ook het werk aan de bijbelvertaling met V. d. Tuuks geest in overeenstemming was geweest.

Pas ruim 20 jaar later wordt er een meer waarheidsgetrouw beeld gegeven van de abnormale verbintenis tussen V. d. Tuuk en het NBG, en wel in het Jaarverslag van 1895. Als de verslaggever de ex-afgevaardigde herdenkt, brengt hij "ongeveinsde hulde aan zijn grote verdiensten op taalkundig gebied", geeft een kort overzicht van zijn werk voor het NBG tot aan zijn overgang in gouvernementsdienst, en vervolgt dan, het Jaarverslag van 1873 citerend en (zonder het erbij te zeggen) amenderend: "Het hoofdbestuur verheugde zich, zoals wij in het Verslag van 1873 lezen, dat hem een betrekking te beurt was gevallen, die met zijn aanleg en de richting van zijn geest *meer* in overeenstemming was dan die van Bijbelvertaler. Immers dit is hij nooit met hart en ziel geweest, daartoe was hij te veel enkel taalkundige".⁴⁵

1.3. Een bijbelvertaler tegen heug en meug

V. d. Tuuk had dus ernstige bedenkingen tegen het vertalen van de Bijbel, en heeft die niet onder stoelen of banken gestoken. Toch heeft hij zich in zijn Batakse jaren geenszins onttrokken aan dit deel van zijn taak. Zijn brieven aan het NBG staan vol met opmerkingen, beschouwingen en uitvallen over dat werk, zijn visie erop en de wijze waarop hij tracht het aan te pakken. Het is de moeite waard om te horen wat hij al zo aan zijn opdrachtgevers heeft meegedeeld.

Hij ging er van uit dat de vertaler a.h.w. verzadigd moet zijn van de taal waarin hij wil vertalen, opdat hij al de mogelijkheden en beperkingen en al de fijnste onderscheidingen ervan kan leren kennen. Alleen zo zal hij in staat zijn de te vertalen tekst met taal- en stijlmiddelen van de andere taal uit te drukken. Hij schrijft eens: "De dag breng ik door met Bataks spreken of lezen, en vol van herinneringen van de dag ga ik des avonds van 9-12 een hoofdstuk vertalen. Des anderen daags lees ik het vertaalde voor en verbeter dan hetgeen hun krom toeklinkt". Bij zo'n controle van zijn vertaling vraagt hij de Bataks, "niet anders dan hoe zij het een of 't ander dat hun vreemd toeklinkt in het bij hen gebruikelijke dialect zouden uitdrukken". Hij neemt daarbij voorzorgen

dat zij hun kritiek zo ongeremd mogelijk kunnen uiten: "Ik dis mijn vertalingen op als bij de hun onbekende Bataks der Oostkust populaire geschriften, omdat ik mij zelve als vervaardiger opgevende bang ben met verschoning behandeld te zullen worden".

Men dient uitheemse verhalen te "verbatakiseren" om verstaanbaar te zijn. Dat bleek hem eens — zo schrijft hij — bij de lezing "van een paar navolgingen van het Perzische 'Papagaaienboek' (...)". Hij zag hoe daarin "alles bij hen een Batakse kleur aanneemt, zozeer zelfs dat ik de oorsprong van 't werk niet had vermoed, zo niet de wijze van aaneenschakeling van de daarin voorkomende vertellingen, en de titel (...) mij op 't spoor hadden gebracht".⁴⁶

Zo is hij tot de overtuiging gekomen Zahn's verhalen zeer vrij te moeten vertalen. In begin 1854 heet het: "Ik heb mij in de nieuwe redactie vrijheden veroorloofd, zowel door hier omslachtiger als daar weer korter te zijn, omdat ik 't vrolijke uitzicht vermijden wil, mijne vertalingen als duit-omwikkelsels te zien bezigen". Maar hij is zich de bezwaren van zijn methode bewust; zó vrij vertalen als de Bataks willen kan men niet als men "ene *vertaling* moet leveren en niet een *travestie*, zoals een voor Bataks verstaanbare vertaling bij iedere Europeaan zou genaamd worden. Want wat is het anders dan *travestie* als men bij het vertalen van des schenkers droom in plaats van 'drie bekers wijn', 'drie bamboekokers *tuak* (sagueer)' moet plaatsen".⁴⁷

Dit voorbeeld is ontleend aan het verhaal van Pharaos schenker en bakker in Genesis 40. Zijn Batakse bewerking daarvan heeft hij in een van zijn brieven in het Nederlands terug-vertaald, om het HB een indruk te geven van wat hij doet. Daarin vermeldt hij enkele andere voorbeelden van die zg. *travestie*: voor "gevangenis" moet hij zeggen: "het hof", want "een gevangenis kent de Batak niet; bij hem heeft deze functie een hof onder 't huis waar men de arme duivels geblokt in zet"; voor "bakker": "rijstkoker"; voor "wijnstok": "sagueerboom"; voor "drie trossen druiven uitpersen": "vocht tappen in 3 *taguks* (grote bamboekokers)"; voor "beker": "*pattung* (kleine bamboekoker)"; en voor "Pharao zal u aan een hout hangen": "op bevel van onze Koning Pharao zult ge gehangen worden om geworgd te sterven" — want: "van 't hangen van mensen 'zodat er de dood op volgt' weet de Batak niet. Ik moest dus om verstaanbaar te zijn 't bevallige denkbeeld van 'worgen' erbij uitdrukken".⁴⁸

Hij geeft ook andere voorbeelden van culturele aanpassingen. Vóór de bijbelse verhalen plaatst hij naar Batakse gewoonte een aanprijzende introductie: "Dit zijn verhalen beroemd naar 't Oosten en naar 't Wes-

ten, bekend bij Joden, Arabieren, Maleiers, Atjinezen, Hollanders en Engelsens. Wat verhaald wordt is de levensloop van mensen die God heeft bevolen ons mensekinderen te onderwijzen. Wat betreft die ze tot u laat doordringen, Toba's nageslacht! hij heet Van der Tuuk". En van het verhaal van Eliëzer (Genesis 24) heeft hij — zo schrijft hij — “de hoofdinhoud alleen vertaald, omdat het toneel aldaar beschreven geheel on-Bataks is; ik laat Eliëzer een vrouw halen voor Izak geheel naar Batakse trant, en heb zijn eed, kamelen, enz. weggelaten, omdat dat alles onbegrijpelijk zou zijn”.⁴⁹

Naast zulke voorbeelden gaat V. d. Tuuk in zijn brieven ook herhaaldelijk op specifieke vertaalproblemen in, zoals het vertalen van aan de Bataks onbekende begrippen. “Dan heb ik — schrijft hij — steeds Tobase woorden gebezigd, die wel het bedoelde woord niet juist uitdrukken, maar door het verband van de zin waarin zij voorkomen in de gewenste betekenis zullen verstaan worden, omdat zij een niet noemenswaardig verschil in betekenis aanbieden”.⁵⁰ Soms ziet hij zich genoodzaakt om nieuwe woorden naar analogie van bestaande vormen te fabriceren; die kunnen volgens hem algemeen verstaanbaar zijn, als de afleiding doorzichtig en het verband waarin ze voorkomen duidelijk is.

V. d. Tuuk vond dus dat, wilde men de Bijbel verstaanbaar vertalen, zulke vrijheid, aanpassing en “travestie” noodzakelijk waren. Maar vaak draait hij de zaak om en noemt dat alles als argument om de Bijbel *niet* te vertalen, althans voorlopig en in de voor de Batak-landen gegeven omstandigheden niet. Hij weet echter dat er in Holland, en ook bij het NBG, velen zijn die menen dat de Bijbel wèl vertaald moet worden, maar vooral niét op de manier welke hij als de enig mogelijke beschouwt. Daarom vraagt hij het HB om hem te laten weten of het al dan niet accoord gaat met zijn wijze van vertalen, en dat liefst gauw, want binnenkort gaat hij aan de eigenlijke bijbelvertaling beginnen, hoewel “die voor als nog bij de Bataks een chimère is”. Veel weerwerk krijgt hij op die vraag niet, maar het HB blijkt toch geen ernstige bezwaren gehad te hebben; het verklaart enige maanden later in de Algemene Vergadering dat uit V. d. Tuuks mededelingen “ons van de ene kant bleek het bezwaarlijke om in een zo geheel vreemde taal en voor een volk van zo geheel andere voorstellingen en begrippen de geschiedenissen des Bijbels duidelijk over te brengen, aan de andere kant de goede takt van deze bekwame en ijverige afgevaardigde om al die bezwaren te boven te komen”.⁵¹

Omstreeks 1855 gaat V. d. Tuuk over tot het vertalen van het boek Genesis. Hij is zich bewust dat hij nu niet die vrijheid van beweging

heeft welke hij bij het bewerken van Zahns bijbelse verhalen had, maar de inhoud van de bijbeltekst op de voet moet volgen. Maar aan de taalkundige vorm van het origineel acht hij zich niet gebonden. Hij kiest voor zijn vertaling die vorm welke uit het oogpunt van Bataks taaleigen en stijl gelijkwaardig is aan het origineel.

Het is interessant een vergelijking te maken tussen wat hij over zijn vrije bewerking van Zahns verhalen van Genesis 24 en 40 heeft verteld en de overeenkomstige stukken van zijn bijbelvertaling.

In Gen. 40 past hij minder "travestie" toe. Voor "wijn" gebruikt hij een algemene term "drank"; "schenker" wordt een "drank-schepper"; "druiven" en "wijnstok" geeft hij weer door samenstellingen met een uit het Maleis bekend leenwoord (*anggur*). Voor "gevangenis" vindt men nu een woord dat "plaats-van-opsluiting" betekent (*hurungan*); het is gekozen onder invloed van een verwant Maleis woord dat in dezelfde betekenis wordt gebruikt. De "bakker" is nu een "sagokoek-bereider"; de "beker": "iets-om-uit-te-drinken"; en het "aan een hout hangen" wordt vrij letterlijk vertaald met "aan een houten paal hangen", hoewel een dergelijke doodstraf onbekend is aan de Bataks. De vertaler "verbatakiseert" dus minder en accepteert, waar nodig, ongewone en minder gemakkelijk verstaanbare woorden en uitdrukkingen. Maar de gebruikte vormen en constructies en de stijl zijn zo als men ze in ieder oorspronkelijk Bataks verhaal kan aantreffen.

Hetzelfde geldt van de vertaling van Gen. 24. Daarin zijn de eed, kamelen, enz. nu niét weggelaten en on-Batakse tonelen niét omzeild maar zo goed mogelijk weergegeven. Maar hier blijkt eerst recht hoezeer V. d. Tuuk het Batakse taaleigen beheerst en zich de Batakse stijl van vertellen heeft eigen gemaakt. Daardoor zal het verhaal de lezers of hoorders vertrouwd in de oren geklonken hebben, ook al waren sommige van de erin besproken gebruiken of zaken hun niet vertrouwd.

Aan wie geen Bataks kent is dit alles moeilijk volledig te demonstreren, maar enkele bijzonderheden kunnen er misschien enigszins een indruk van geven.

De Batakse verhaaltrant vereist een duidelijke maar gevarieerde aanduiding van de sprekende en handelende personen. Daarom is "zij" of "het meisje" vaak onvoldoende als aanduiding van Rebekka. Men ziet dan ook dat V. d. Tuuk vaak in plaats daarvan de eigennaam gebruikt. Nog sterker valt dat op bij de aanduidingen van Eliëzer; "de man", "de knecht" en "hij" worden vaak gespecificeerd; zo is "hem" (vs. 19, 25) weergegeven met "Abrahams knecht" en "hij" (vs. 57) met "die-het-meisje-haalde"; "de knecht" in vs. 65 met "hij-die-haar-begeleidde"

maar in vs. 66 weer met “hij-die-het-meisje-haalde”. Zulke omschrijvingen dienen tevens om de draad van het verhaal telkens a.h.w. aan te halen. — Het Batakse schrift kent weinig leestekens en geen aanhalingstekens. Daarom pleegt men stukken in direkte rede vaak nog eens extra af te sluiten met een apart zinnetje. Zo ook V. d. Tuuk, die na vs. 14 invoegt: “Zo sprak Abrahams knecht biddende tot God”, na vs. 27: “Zo sprak hij”, en na vs. 46: “Zo sprak Abrahams knecht tot Laban”. — Soms moet men een persoon expliciet vermelden die het origineel ongenoemd laat; vandaar voor “en hij zeide” (vs. 54): “Abrahams knecht zei tot zijn gastheer”.

Enige andere voorbeelden. In vs. 2 is “de God des hemels en de God der aarde” vertaald met “de God die hemel en aarde regeert”, een vertaling die de relatie aangeduid door “van” goed omschrijft, en die voorkomt dat de lezers menen met twee goden te maken te hebben, een misvatting die gemakkelijk ontstaat bij een letterlijke vertaling. De woorden “de Here voor wiens aangezicht ik gewandeld heb” (vs. 40) wordt “de Heer wiens bevelen ik opgevolgd heb”, een verstaanbare weergave van de bedoeling van een in vele talen onbegrijpelijke overdrachtelijke uitdrukking. In vs. 41-44 richt Eliëzer zich tot God en besluit met de bede, dat Rebekka “de vrouw zij die de Here mijns heren zoon heeft toegewezen” (StV). De aangesprokene wordt hier dus in de derde persoon genoemd, wat in vele talen uiterst verwarrend werkt en de tekst onverstaaenbaar maakt. V. d. Tuuk zet daarom “die gij (. . .) hebt toebedeeld”. Vs. 52 heeft “hij boog zich ter aarde”; dat wordt weergegeven met “hij maakte de *sembah* (een gebaar waarbij men op de grond zit met het lichaam rechtop en de toppen van de tegen elkaar gelegde vingers naar het gebogen hoofd brengt)”; de Batakse term duidt dus een geheel andere houding aan, maar een die dient tot hetzelfde doel, het betuigen van eerbied.

Deze en vele andere vertalingen kan men naar de vorm vrij noemen, maar ze geven de bedoeling van de tekst raak weer en zijn naar de inhoud gezien dus getrouwe vertalingen. Voor wie deze hoofdstukken gelezen heeft in vertalingen als die van Leijdecker of Gericke, is V. d. Tuuks werk een verademing.

Dat neemt niet weg dat hij ook wel eens een steek laat vallen. Hij haalt bijv. de termen voor “de Heer” en voor “God” vaak door elkaar; verwaarloost in de Batakse weergave het onderscheid tussen “halve sikkal” en “tien sikkalen” (vs. 22); en vertaalt “de hand onder de heup leggen om te zweren” wel in vs. 9, maar niet in vs. 2. Dit zijn “slips of the pen” die iedere vertaler overkomen, wanneer hij een stuk, nadat

hij het vertaald en met zijn informanten besproken heeft, niet nog eens zorgvuldig vergeleken heeft met het origineel. Zo'n laatste controle heeft V. d. Tuuk hier blijkbaar nagelaten. Men kan zich voorstellen hoe hij na gedane arbeid zo'n vertaling, die hem toch niet bevredigde, met een grol en een grauw in de hoek gooide en er niet meer naar omkeek.

V. d. Tuuk kan aan zijn vertaling alleen zo'n echt-Batakse vorm geven, omdat hij zich geheel met de sprekers van de taal identificeert. Daardoor heeft hij een fijn gevoel ontwikkeld voor wat zij moeilijk vinden in de Bijbel. Hij luistert a.h.w. steeds mee met de mensen die zijn vertaling moeten horen en verstaan, en vraagt zich af hoe wat hij neerschrijft bij hen zal overkomen. Zo doende neemt hij hun aandeel in het communicatieproces meer au sérieux dan bijbelvertalers voor en na hem vaak gedaan hebben.

Dat is ook de oorzaak van de twijfel die hij telkens uitspreekt aan de bestaanbaarheid van een verstaanbare vertaling van de Bijbel in het algemeen en van de bijbelse kernbegrippen in het bijzonder. Merkwaardig is daarbij dat hij, die aan de Bataks zo'n grote rol toekent voor zijn bestudering van hun taal, van mening is dat ze hem *niet* kunnen helpen bij de oplossing van zulke speciale vertaalproblemen. Zij kunnen hem wel wijzen op verkeerde taalwendingen en op uitdrukkingen die hun krom toeklinken, maar verder kan hun hulp niet gaan volgens hem: "Dat men bij het vertalen van woorden als 'bidden', 'geest', 'godsdienst' aan een consult met Bataks niets heeft, laat zich wel begrijpen, want de geconsulteerde heeft nimmer nog aan diergelijke dingen gedacht, en brengt u in de war door een menigte van woorden te zeggen waarvan de keus zeer gevaarlijk is".⁵²

Dat er ook een ander standpunt en een andere aanpak mogelijk is, is duidelijk getoond door Adriani, een man die overigens in zijn kijk op taal- en vertaalwerk veel met V. d. Tuuk gemeen heeft. Hij meende dat de Toradja's, vanaf schoolkinderen tot aan ouden van dagen, hem konden helpen om de juiste vertaling te vinden. Maar hij stond dan ook anders tegenover de Bijbel: levend met de Bijbel was hij ervan overtuigd dat die ook voor anderen van waarde kon worden. Daarom begon hij al spoedig om zo goed en kwaad als 't ging uit de Bijbel te vertellen en probeerde dan samen met zijn hoorders een juistere vertolking van de ook hun onbekende bijbelse begrippen te vinden. Hij was vertaler en zendeling.

V. d. Tuuk daarentegen voelde er niets voor om zendeling te zijn. Maar hij was verstandig genoeg om in te zien dat hij op die manier te kort moest schieten. Ter aanvulling van dat tekort acht hij de mede-

werking noodzakelijk van zendelingen, die “beschaafd” en “intelligent” zijn, d.w.z. die een ruime blik hebben en daardoor in staat zijn om andersoortige religies en culturen met sympathie tegemoet te treden en te begrijpen. Zo schrijft hij bijv.: “(. . .) te vrij vertaalde passages zullen eerst naderhand door een intelligent zending kunnen verbeterd worden”. En: “(. . .) de zendelingen zijn juist de lieden om datgene in de vertaling aan te wijzen wat moeilijker te verstaan is. Voor de Bataks zal een vertaling die op die wijze tot stand gebracht wordt oneindig meer vruchten opleveren dan een vertaling die zonder de aanmerkingen van de zendelingen eerst gehoord te hebben, zo maar vervaardigd wordt zonder te weten wat er een Batak ook na bekend geworden te zijn met Christelijke denkbeelden niet van verstaat”.⁵³ Zo wil V. d. Tuuk het dus eigenlijk als zijn taak zien om slechts het voorbereidende werk te doen voor de zendelingen, zowel door zijn taalkundige publicaties als door zijn vertalingen van enkele bijbelboeken, die hij alleen als voorlopige proeven beschouwt.

Het HB was dan ook geheel in de geest van zijn afgevaardigde toen het in 1862 verklaarde dat het NBG het werk in de Bataklanden voorlopig zou staken, omdat er nu zendelingen onder de Bataks werken, die hen “met het Christendom eerst langzamerhand kunnen bekend maken”. Die moeten nu de puntjes op de i gaan zetten in de stukken bijbelvertaling welke er zijn. En het is “niet te denken dat zij in de eerste tientallen van jaren iets anders van onzentwege zullen nodig hebben dan de boeken Genesis en Exodus, de vier Evangelien en de Handelingen, benevens, tot hunne eigene voorbereiding, de taalkundige werken”.⁵⁴

Tot nu toe was slechts sprake van wat V. d. Tuuk omtrent de bijbelvertaling in het Bataks dacht en deed. Zijn belangstelling voor vertaalzaken was echter niet daartoe beperkt. Hij houdt zich o.a. diepgaand en herhaaldelijk met de vertaling-Leijdecker bezig, en acht de taal daarvan even slecht als het brabbelmaleis dat Hollanders in Indië spreken. Hij vestigt de aandacht van het HB op Coolsma voor de Soendanese vertaling en beoordeelt later diens eerste proeve van vertaling (zie IX.2.1). Hij doet dat op een opmerkelijk rustige en lankmoedige manier, als men zijn uitspraken vergelijkt met de schotschriften tegen Roorda. Hij kon met welwillend begrip kritiseren, wanneer hij niet meende wetenschappelijke waandenkbeelden te moeten bestrijden. Ook de eerste proeve van de Maleise vertaling door Klinkert (zie VIII.3.1c) heeft zijn belangstelling; en de bezwaren die hij uit, vergoelijkt hij terzelfder tijd: “Men moet een bijbelvertaler niet te hard vallen,

want hij is bij de vertaling te zeer gebonden om een goede vertaling te kunnen leveren".⁵⁵ Zo trad hij, ook nog na zijn ontslag, inzake het vertaalwerk op als algemeen adviseur van het HB en zijn advies woog daar zwaar.

Onder al die bedrijven door wordt echter zijn persoonlijk oordeel over het vertalen van de Bijbel in het algemeen steeds meer beheerst door de gedachte dat wetenschappelijk taalonderzoek en bijbelvertaling niet met elkaar te verenigen zijn. In 1856 schrijft hij, overtuigd te zijn, "dat een Batakse bijbelvertaling knoeiwerk is: vertaalt men zó dat de Batak het kan begrijpen, dan is de bijbel verknoeid, en wil men de bijbel teruggeven, dan is de Batakse taal verknoeid". In zijn afscheidsbrief aan het NBG verzucht hij: "De taal zó te beoefenen dat men redelijk werk kan leveren, kost teveel tijd, dan dat men bij het vertalen van de bijbel de nodige ijver kan hebben. Meestal levert men broddelwerk, daargelaten nog, dat men het niemand naar de zin kan maken." En enige jaren eerder had hij zijn mening al kort en krachtig samengevat in de woorden: "bijbelvertalingen, die godvruchtige verkrachtingen van de taal".⁵⁶

1.4. *Een vorst onder de taalgeleerden*

Van der Tuuks taalwetenschappelijke verdiensten zijn groot geweest. Hij legde, zoals reeds bleek, de grondslag voor de wetenschappelijke beoefening van vier Indonesische talen, Bataks, Lampongs, Oudjavaans en Balisch. Daarnaast bewoog hij zich op het gebied van de studie van het Javaans, Maleis en Malagasy, en vermeerde onze kennis van de Maleise en Oudjavaanse literatuur. Het Batakse materiaal verzamelde, bestudeerde en publiceerde hij geheel in de periode dat hij in dienst was van het NBG, zijn andere werk verrichtte hij grotendeels in gouvernementdienst.

Het Bataks is de enige der bovengenoemde talen waarvan hij een volledige en afgeronde beschrijving heeft kunnen geven. In het woordenboek (waarin het Batakse deel geheel in Bataks schrift is) behandelt hij de Toba-Batakse woordenschat en neemt ook veel materiaal op uit het Dairi- en het Mandailing-Bataks. Hetzelfde geldt van zijn spraak-kunst, die gemakkelijker toegankelijk is dan het woordenboek omdat de Batakse woorden en zinnen er alle in Latijns letterschrift zijn weergegeven. In de drie delen van het Bataks Leesboek, Toba-, Mandailing- en Dairi-Bataks ieder één, publiceert hij grote stukken zowel van de geschreven als van de voordien ongeschreven maar door en voor hem nu opgeschreven letterkunde. Zo maakt hij de bronnen toegankelijk

waarop zijn woordenboek en spraakkunst berusten. Het een is volgens hem een noodzakelijk complement van het ander. Hij verwijt Hardeland ergens dat hij geen Dajakse verhalen heeft uitgegeven en zich zo heeft onttrokken aan de wetenschappelijke kritiek op zijn Dajakse spraakkunst, woordenboek en bijbelvertaling.

V. d. Tuuks zorgvuldige, veelomvattende en met gevoel voor het eigen karakter van de taal gemaakte beschrijving van het Bataks is tot op de huidige dag onovertroffen. Zijn behandeling van de spraakkunst is een grote vooruitgang op wat vóór hem over de Indonesische talen gepubliceerd was. Dat geldt o.m. van de vier volgende punten.

(1) Het eerste stuk van het boek geeft een nauwkeurige en gedetailleerde beschrijving van het klankstelsel van het Tobaas en de twee andere dialecten. V. d. Tuuk was zich beter dan zijn voorgangers en vele van zijn tijdgenoten bewust dat de taalbeschrijver zich niet tot de geschreven taal mag beperken maar zijn uitspraken steeds moet toetsen aan de gesproken taal. Vele zijn dan ook zijn uitvallen tegen collega's die niet naar dat beginsel hebben gehandeld. Zo verwijt hij R. v. Eck dat hij een *h* schrijft waar men hem in het Balisch niet hoort, en de makers van Maleise woordenboeken dat zij uit onbetrouwbare bronnen woorden opnemen die ze nooit hebben horen uitspreken door sprekers van de taal.

(2) In de Tobase spraakkunst wordt niet meer gewerkt met grammaticale categorieën die ontleend zijn aan de westerse talen. Het systeem dat V. d. Tuuk beschrijft is afgeleid uit het Bataks zelf; wat daarin geen taalkundige categorie is komt niet als zodanig ter sprake, hoe normaal die categorie ook moge zijn in westerse talen. Men vindt er bijv. geen hoofdstuk gewijd aan "getal" en "geslacht". Wel wordt er bij de behandeling van het substantief op gewezen dat hoeveelheid en kunne niet door een uitgang of verandering van het woord worden aangeduid maar doorgaans uit het verband moeten worden opgemaakt, en dat alleen waar misverstand kan ontstaan die categorieën speciaal worden uitgedrukt, en wel door de toevoeging van een zelfstandig woord. Evenzo ontbreekt een apart hoofdstuk over het bijvoeglijk naamwoord, omdat wat in westerse talen zo wordt genoemd in het Bataks wordt uitgedrukt door woorden die zich gedragen als werkwoorden.

(3) Hij schenkt grote aandacht aan de beschrijving van grammaticale woorden die kleine wijzigingen in de betekenisnuance van de zin aanbrengen. Een taalonderzoeker moet daaraan z.i. veel aandacht besteden; immers — zo schrijft hij eens — allerlei "fijne onderscheidingen worden in gindse talen even goed uitgedrukt als in de onze. Ik heb nooit anders

bij mijn studie van het Bataks gedaan dan nauwkeurig dergelijke wijzigingen van zin na te gaan (...).⁵⁷

(4) Ten slotte valt in deze spraakkunst op, dat de schrijver herhaaldelijk vergelijkingen tussen het Bataks en de zuster talen maakt, vooral in de vele en vaak uitvoerige aantekeningen die hij aan de paragrafen toevoegt. Op deze wijze geeft hij uiting aan zijn overtuiging dat men om een taal goed te beschrijven ook gebruik moet maken van de gegevens die de verwante talen kunnen verschaffen. Dat is een eis die z.i. iedere taalbeschrijver zich moet stellen.

Naast zijn Batakse studiën moet worden gewezen op de betekenis die V. d. Tuuk heeft gehad voor de vergelijkende taalwetenschap van de Indonesische talen en, in wijdere zin, van de Maleis-Polynesische taalfamilie, waarvan de Indonesische een onderdeel vormt. Hierdoor is hij waarschijnlijk het meest bekend gebleven, al bestaat er over dit onderwerp geen speciale studie van zijn hand. Wel heeft hij het plan gehad zo'n studie te schrijven. In 1862 verklaart hij althans: "Over het klankstelsel der Malajo-Polyn. talen hoop ik een bijzonder werk uit te geven, dat aan de etymologie meer zekerheid kan geven dan wij (...) tot nog toe hebben". En spottend voegt hij daaraan toe: "Als afgevaardigde van 't Bijbelgenootschap, moet ik de wetenschap een weinig geduld doen hebben; wat haar niet zwaar kan vallen, daar zij door 't gouvernement daaraan gewoon is geraakt".⁵⁸ Men moet dus uit allerlei in zijn geschriften verspreide opmerkingen opmaken hoe hij denkt over de correspondenties in dat klankstelsel. Dat geldt met name van zijn twee "regelen der klankwisseling", die wel de "Van der Tuukse klankwetten" zijn genoemd. De eerste stelt: een *r* in 't Javaans tussen klinkers is, zo hij in het Maleis of Balinees door een *d* wordt vertegenwoordigd, in het Tagalog en Bisaya een *l*. De andere constateert dat het Javaans geen medeklinker heeft, waar het Tagalog een *g* en het Maleis of Bataks een *r* hebben.

Deze reeksen van klank-correspondenties zijn voor uitbreiding vatbaar; bij de vergelijking kunnen andere talen worden betrokken, die nog andere correspondenties opleveren. Dat is door V. d. Tuuk zelf en door zijn navolgers gedaan. Maar belangrijker is geweest dat door zijn opmerkingen de verwantschap van de Indonesische talen alle onderzoekers duidelijk voor ogen is komen te staan. Ook wie zich niet speciaal op taalvergelijking toelegde werd zich bewust dat hij op de taal van zijn studie een betere kijk kon krijgen, wanneer hij "de beleefdheid had de naaste bureu met een bezoek te verwaardigen", zoals V. d. Tuuk het eens uitdrukte.⁵⁹

Maar waarschijnlijk is V. d. Tuuks belangrijkste bijdrage tot de taalwetenschap toch geweest dat hij voortdurend hamerde op de gedachte dat een taal zijn geheimen alleen prijsgeeft aan de onderzoeker die in nauw contact en familiere omgang met de bevolking leeft. Die stelling heeft hij in de Bataklanden, in de Lampongs en op Bali in praktijk gebracht, en in zijn brieven en geschriften bespreekt hij herhaaldelijk de noodzaak van deze houding, de eisen die zij stelt, en de vruchten die ze oplevert. "Mijn huis — zo schrijft hij — heb ik op een afgezonderde plaats laten zetten en ik heb mij bepaald voorgenomen zo weinig mogelijk met 't Europees personeel in aanraking te komen, want anders zie ik geen kans de taal grondig te leren".⁶⁰ Zó en niet anders vindt men, bijv. in het Maleis, "de gemeenzame toon die een taalkundige zozeer behoeft, om (. . .) zulke woorden als *gerangan* (*dat een bepaalde nuance geeft aan vraagzinnen*) te begrijpen". Maar dit is méér dan alleen een kwestie van wonen. "Ik begreep — zegt hij in dezelfde brief — dat hier niets anders op was dan mij te denationaliseren, maar toen ik aan Prof. Millies, een orakel van het Bijbelgenootschap destijds, dat dorst proporen, beginnende met hem te zeggen dat ik een Bataks huwelijk wilde ondernemen, toen kreeg ik de wind van voren, en het antwoord 'maar dan moet dat meisje eerst gedoopt worden' overtuigde mij, dat ik met de beste wil van de wereld niets kon uitrichten". En ook zo'n huwelijk vindt hij eigenlijk nog niet genoeg voor die denationalisatie. Immers, "om een taal goed te leren moet men met het volk familiaar omgaan, en dit is bij sommige natiëen niet anders mogelijk dan door hun godsdienst aan te nemen".⁶¹ Maar ook dát kon hij als afgevaardigde van het NBG niet doen, concludeert hij spijtig. Zo is voor zijn gevoel de band met het NBG zelfs een belemmering gaan vormen voor alles wat hij als een voorwaarde voor goede taalstudie beschouwde.

2. De zendeling-vertalers en hun werk ⁶²

In het begin van 1857, het jaar waarin V. d. Tuuk de Bataklanden voorgoed verliet, kwam de eerste zendeling daar aan, G. van Asselt, uitgezonden door Ds. H. W. Witteveens "Ermelose Zendingsgemeente". Deze vestigt zich in de zuidelijke Bataklanden, die al in belangrijke mate geïslamiseerd zijn; het daar gesproken dialect is het Angkolaas of Noord-Mandailings. De Regering had aan Van Asselt geen toestemming gegeven om — conform V. d. Tuuks adviezen — in de noordelijke, Toba-Batakse gebieden te gaan werken, waar de bevolking nog de stamgodsdienst was toegedaan. Twee jaar later voegden zich drie collega's bij hem, o.a. J. Dammerboer.

In 1860 besloot de "Rheinische Missionsgesellschaft" te Barmen de Bataklanden als werkterrein te kiezen. De directe aanleiding tot dit besluit was dat in 1859 de RMG in Zuid-Borneo alle zendingsposten in het binnenland voorlopig had moeten opheffen, ten gevolge van een opstand tegen het koloniaal regiem die ook onder de zendelingen en hun gezinnen slachtoffers had gemaakt. Verscheidene zendelingen moesten daarom naar andere gebieden worden gedirigeerd.

Een overweging bij de keus voor de Bataklanden was dat hier door V. d. Tuuk reeds voorbereidend werk was gedaan op taalkundig terrein. De eerste voor het nieuwe werkterrein bestemde zending-in-opleiding, Ludwig Ingwer Nommensen (6 febr. 1834-23 mei 1918), gaat dan ook dadelijk twee maanden naar Amsterdam om door V. d. Tuuk in de geheimen van het Bataks te worden ingeleid. Hij maakt in die tijd goede vorderingen, zodat hij op zijn uitreis aan boord de taal verder kan bestuderen aan de hand van door V. d. Tuuk verstrekt materiaal. In Sumatra aangekomen (1861) vestigt hij zich in Praoe Sorat bij Sipirok, waar al enige collega's uit Borneo aan het werk zijn gegaan. Maar zijn eigenlijke doel is het noordelijke, heidense gebied. In 1862 lukt het hem daarheen te komen; hij vestigt zich in het Silindung-dal tussen Sibolga en het Toba-meer. Deze stap van de "Apostel der Bataks" luidt de kerstening van het Toba-Batakse gebied in; zo is V. d. Tuuks wens vervuld geworden: er staan nu wel kerken om het Toba-meer, maar geen moskeeën.

In 1866 voegt zending Peter Hinrich Johannsen (10 nov. 1839-11 jan. 1898) zich bij Nommensen; hij krijgt in 1879 de opleiding van Batakse "hulpkrachten" onder zijn hoede. Beiden hadden een grote praktische kennis van de taal. Van Nommensen werd o.a. verteld dat hij zeer veel tijd gaf aan de eindeloze palavers ter beslechting van de vele ruzies en processen welke in het gebied aan de orde van de dag waren. En van Johannsen zei men bij zijn dood: "Hij was zo met het volk samengegroeid, en kende het Bataks en de Bataks grondig, zoals behalve Br. Nommensen nu niemand meer".⁶³

Tegelijk met Johannsen was door de RMG zending A. Schreiber naar de Bataklanden afgevaardigd. Deze had in 1865, evenals Nommensen vroeger, enige tijd bij V. d. Tuuk Bataks gestudeerd. Van diens spraakkunst was toen nog niet het tweede stuk verschenen; Schreiber moest het dus met een dictaat doen. Hij heeft dat ten behoeve van zijn collega's in het Duits uitgegeven in 1866.

Ook Schreiber vestigt zich in Praoe Sorat. Al vrij snel blijkt hij zich met vertaalwerk bezig te houden; in 1869 informeert de RMG bij het

NBG of het een vertaling wil uitgeven in het Angkolaas. Het HB reageert met de opmerking dat het nog nooit van dat dialect heeft gehoord (omdat V. d. Tuuk meestal over Mandailings had gesproken). Men vraagt V. d. Tuuk om advies, die de heren uit de brand helpt. Naar aanleiding van Schreibers poging schrijft hij: "Dat de heer Schreiber een vertaling wil geven in een tongval, die hij dagelijks hoort, vind ik zeer goed, (. . .). Hij heeft een voordeel op mij doordat er reeds een gemeente is, die aan nieuwe begrippen gewoon geraakt de vertaler in staat stelt te beproeven, in hoeverre nieuwe woorden verstaanbaar zullen zijn. Het zal mij benieuwen of Schreiber in staat is geweest, zonder invoering van Maleise woorden, woorden te maken voor 'Heilige Geest', 'altaar', 'profeet' enz.". Maar hij voegt eraan toe: "Naar mijn oordeel begint hij te vroeg met de vertaling, maar ik moet zijn werk eerst zien voor ik durf te zeggen of het bruikbaar is. Ik vrees dat hij de taal geweld zal aandoen, want juist 'die geistliche Dinge' zijn een struikelblok".⁶⁴ Het NBG wil graag dat hij Schreibers manuscript ter inzage krijgt, maar dat is vermoedelijk nooit gebeurd, want in 1873 informeert het HB nog eens of V. d. Tuuk het al toegezonden heeft gekregen.

Dat kan de reden geweest zijn waarom men in Amsterdam ten slotte besluit Schreibers vertaling van het Lukas-evangelie niet te adopteren. Deze heeft echter inmiddels een andere manier gevonden om zijn werk te laten drukken. In Djatinegara (het toenmalige Meester-Cornelis, even ten Zuiden van Djakarta) was sinds 1861 een in Schotland opgeleide predikant werkzaam, Ds. E. W. King, die daar de zg. Rehoboth-gemeente stichtte. Hij deed ook veel aan lectuurwerk, waarvoor hij een drukpers ter beschikking had weten te krijgen. King was in contact gekomen met een rijke Engelsman, Robert Arthington te Leeds, die zich ten doel stelde in liefst alle talen van Indonesië een evangelie te laten drukken. Dit tweetal trok zich Schreibers eerste vertaling aan, die in 1873 te Meester Cornelis wordt gedrukt op de Rehoboth-Zending-Pers.

In de tweede helft van dat jaar moet Schreiber wegens ziekte van zijn vrouw naar Duitsland terugkeren. Zendeling Chr. Leipoldt, die in 1871 te Praoe Sorat was gekomen, neemt de verantwoordelijkheid voor het zendingswerk van hem over. In samenwerking met hem zet Schreiber in Duitsland de vertaalarbeid voort. In 1878 komt het Mattheüs-evangelie uit en in 1879 het hele Nieuwe Testament, beide gedrukt te Elberfeld op kosten van het BBBG.

Nommensen zal in het Toba-Batakse taalgebied aanvankelijk wel met V. d. Tuuks vertalingen hebben gewerkt, maar al vrij gauw heeft hij

daar bezwaren tegen gekregen. In 1873 schrijft V. d. Tuuk althans: "Vertaalt ge naar de eisen der taal, een zendeling beschuldigt u licht van verkrachting van Gods woord, offert ge de taal aan de bijbel op, een taalkundige maakt er zich dik over. De zendingen in de Bataklanden vinden mijn laatste vertalingen, die ik voor de beste houd (ce n'est pas jurer gros), zeer onverstaanbaar".⁶⁵ Nommensen gaat dan zelf vertalen. De RMG vraagt in 1875 aan het NBG subsidie voor zijn werk. V. d. Tuuks advies ter zake luidt niet ongunstig en de subsidie wordt anderhalf jaar later toegezegd, maar dan heeft de RMG zich al tot het BBBG gewend. In 1877 verschijnen Nommensens vertalingen van het Mattheüs- en het Johannes-evangelie in het Toba-Bataks, in 1878 het Nieuwe Testament, alle in Bataks schrift. In 1885 volgt van het Nieuwe Testament een herdruk, nu in Latijns karakter. En in 1894 heeft Johannsen zijn vertaling van het Oude Testament klaar en wordt die ook gedrukt. Al deze uitgaven verschijnen te Elberfeld op kosten van het BBBG. In ruim 20 jaar was het dus de zending gelukt om een vertaling van de gehele Bijbel in het Toba-Bataks tot stand te brengen.

Het Tobase Mattheüs-evangelie is blijkbaar aan V. d. Tuuk ter beoordeling toegezonden, die het nu echter fel bekritiseert. Hij schrijft omstreeks 1880 aan het NBG: "Hier nevens 't antwoord op de vraag n.a.v. Nommensens vertaling van Mattheüs. Ik heb vierkant de waarheid gezegd, omdat het mijn overtuiging is, dat het hoog tijd is die christelijke bedriegerijen ten toon te stellen. De zending dient nergens anders voor dan om enige ploerten gemakkelijk aan de kost te helpen".⁶⁶ Deze brief is kennelijk niet in een van V. d. Tuuks meest vredelievende buien geschreven. Ook al moge hij gerechtvaardigde taal- en vertaalkundige bezwaren hebben gehad tegen Nommensens werk, uit eigen ervaring kon hij op zijn minst weten dat deze in Silindung niet gemakkelijk de kost zat te verdienen. Het "hiernevens gaande antwoord" is, helaas, niet meer te vinden bij NBG of RMG.

Wie nu Nommensens Nieuwe Testament van 1885 en Johannsens Oude Testament van 1894 doorleest ziet dat ze over het algemeen redelijk Bataks schrijven; echte taalfouten vindt men er zelden in. Ook kan de vertaling accuraat worden genoemd; "slips of the pen", werden in steekproeven niet aangetroffen. Van de zeven bijbelboeken die ook V. d. Tuuk vertaald heeft is door de twee zending-vertalers niet een revisie maar een geheel nieuwe vertaling gemaakt. Al namen ze uit de oudere vertaling wel goede vondsten over, wanneer die zich nogal ver verwijderden van de vorm van de grondtekst durfden zij dat meestal niet aan. In de aanduiding van de handelende of sprekende personen waren

ze angstvalliger dan hun voorganger. En van toevoegingen om stilistische redenen, zoals bij V. d. Tuuk werden geconstateerd (bijv. om het einde van een stuk in directe rede te markeren), was bij hen helemaal geen sprake. Hun vertaling maakt daarom vaak een wat stroeve indruk en heeft een on-Batakse klank.

Misschien zouden de twee vertalers zich wel wat meer hebben gericht naar het voorbeeld dat V. d. Tuuk had gegeven, als zij op zijn houding tegenover de Bijbel gerust waren geweest. Het zal echter niemand verwonderen dat zij dat niet waren, en hun opdrachtgevers evenmin. Hoe die over V. d. Tuuk dachten blijkt uit een correspondentie met het NGB in 1895, waarover de notulen 't een en ander meedelen. Schreiber, "Missionsinspektor" in Barmen geworden, schrijft waarom de zendingen V. d. Tuuks vertalingen niet kunnen gebruiken. Dat is (1) omdat hij "een ongelovige was en bij een bijbelvertaler innerlijke overeenstemming met Gods Woord een vereiste is"; en (2) omdat "een goede vertaling niet geleverd kan worden, wanneer er niet eerst kleine gemeenten uit de Heidenen zijn toegebracht, en derhalve voor de specifieke christelijke begrippen een nieuw taaleigen is ontstaan". Het laatste is, zoals hiervoor al bleek, geheel in V. d. Tuuks lijn. Wat het eerste betreft, het HB beaamt dat "de vertaling der Heilige Schrift niet aan een ongelovige had moeten worden opgedragen". Maar het is de nuchtere mening toegedaan dat dit principiële tekort nog niet de hele vertaling in de praktijk onbruikbaar hoeft te maken en vraagt daarom "bewijzen" dat V. d. Tuuks vertaalwerk "niet alleen waarschijnlijk niet deugde maar inderdaad niet goed was". De in antwoord daarop ontvangen bezwaren acht de vergadering "van zeer weinig betekenis".⁶⁷

Die discussie veranderde overigens niets aan de feitelijke toestand, die door Coolsma eens als volgt is beschreven: "Dr. v. d. Tuuk is een vorst onder de taalgeleerden", maar "de bijbelboeken door hem vertaald, worden door de Zendingen in de Bataklanden niet gebruikt, hoewel zij zijne taalkundige werken hoog waarden".⁶⁸ Dat is een juiste typering; V. d. Tuuks taalkundige bijdrage aan de bijbelvertaling door middel van zijn Batakse Leesboeken, Woordenboek en Spraakkunst is inderdaad van groot belang geweest voor de zendeling-vertalers. Men kan zich echter afvragen waarom zij zich zijn vertaalkundige inzichten niet beter hebben eigen gemaakt. Hun vertalingen hadden daarbij kunnen winnen. Maar ook zoals ze zijn hebben ze goede diensten gedaan: in herziene herdrukken zijn ze nog steeds de Bijbel van de Batakse Kerk.

VII. MAKASSAARS EN BOEGINEES

1. Vijftig jaar taal- en vertaalwerk van B. F. Matthes

(16 januari 1818 - 9 oktober 1908) ¹

In dezelfde maand waarin V. d. Tuuk door het HB tot afgevaardigde werd benoemd viel ook de benoeming van Benjamin Frederik Matthes, geboren te Amsterdam als zoon van een Luthers predikant. De nieuwe afgevaardigde had theologie gestudeerd in Leiden en Amsterdam en Semitische letteren in Leiden en Heidelberg, was van 1844-48 tweede docent en onderdirecteur geweest van het Zendelingshuis van het Nederlands Zendelinggenootschap te Rotterdam (waar hij zeer bevriend raakte met de directeur H. Hiebink) en had ondertussen met Juynboll gewerkt aan de uitgave van een Arabische geschiedenis van Egypte, geschreven door 'Abū'l-Mahāsīn. In de HB-vergadering van 8 december 1847 ondertekende hij, tegelijk met V. d. Tuuk, zijn instructie. Hij kreeg daar te horen dat het NBG niet gewoon was ouderdoms- of weduwenpensioen, waarom hij gevraagd had, toe te kennen. Hij legde zich bij wat nu eenmaal gebruikelijk was neer, al was hij het er niet mee eens. Wanneer hij later hoort dat het NZG voor Hiebink een pensioensregeling heeft gemaakt, verheugt hij zich omdat men daar "over dat punt zo Christelijk denkt".²

Midden februari 1848 kent de Leidse universiteit hem het doctoraat in de Letteren *honoris causa* toe, in juni van dat jaar trouwt hij met C. E. Engelenburg te Kampen, en 7 juli d.a.v. vertrekken hij en zijn jonge vrouw reeds uit Nieuwediep. (V. d. Tuuk had graag de reis samen met hen willen maken, maar was nog niet klaar met zijn werk in Londen). Mevrouw Matthes was de enige vrouw aan boord. Ter ere van haar waarschijnlijk, vertelt Matthes in een reisverslag aan vrienden, was Neptunus, toen hij bij het passeren van de linie aan boord verscheen, vergezeld van zijn goddelijke gade; "de Godin zag er allerbekoorlijkst uit en hare manieren waren bijzonder gracieus; jammer slechts dat haar nek een weinig verbrand en haar gang tamelijk fors was". Niettegenstaande enkele dagen zeeziekte in het begin vindt Matthes het een prettige reis. Hij verveelde zich geen ogenblik, schrijft hij, "dankzij mijn studie en bovenal mijn lieve vrouw". De 22e oktober zien ze bij

de Christmas eilanden weer land, het eerste sinds het passeren van de Canarische eilanden. De laatste ruk naar Java valt tegen, daar "de hitte ons een weinig abatteert", maar dat "is niet te verwonderen, zaterdag voor acht dagen toch gebruikte mijn vrouw nog een stoof met vuur". In de bocht van Anjer (in Straat Soenda) komen er prauwen met kooplui langsij en noteert hij zijn eerste indruk van het volk waaronder en waarvoor hij meer dan 30 jaar zal werken: "Zonderling toneel! Zulke halfnaakte mensen (. . .)!"³ Op 27 oktober komen ze in Batavia aan.

1.1. *In Zuidwest-Celebes*

(a) 1848 - 1860

In Batavia heeft Matthes o.a. kennis te nemen van de wetenschappelijke nalatenschap van Ds. W. C. Toewater. Deze in 1844 gestorven predikant had van 1840 tot 1843 in Makassar gestaan en had zich daar, in overleg met het NBG, op het Makassars en Boeginees toegelegd. De oogst valt niet mee; wat nog aanwezig is getuigt wel van de ernst waarmee Toewater de taalstudie heeft aangevat, maar is toch veel minder belangrijk dan men in Holland verwacht had. Reeds een maand later reist het echtpaar naar hun eigenlijke bestemming door, waar ze 20 december 1848 aankomen.

Matthes gaat dadelijk aan het werk, eerst met behulp van enkele Makassars sprekende Indo-Europeanen, en al gauw met een Indonesiër, Intjé Papoe, met wie hij iedere morgen van 8 tot 12 Makassars studeert, geschriften leest, en aantekeningen voor een spraakkunst maakt. (Gezien zijn naam was deze Intjé Papoe waarschijnlijk niet een volbloed Makassar.) Wat betreft het Boeginees beperkt hij zich voorlopig tot het verzamelen van handschriften. Omdat in zijn opdracht juist meer de nadruk op laatstgenoemde taal was gelegd, wijst hij in een van zijn eerste brieven aan het HB erop dat er te Makassar veel meer gelegenheid bestaat om Makassars te leren en dat hij in de kennis daarvan als het ware een brug heeft "om tot de studie van het stellig daarmee verwante Boeginees te kunnen overgaan". Ten opzichte van het vertaalwerk meent hij dat "ene Makassarse vertaling spoediger, ene Boeginese algemener nut zou stichten";⁴ de ene wordt nl. gesproken in een gebied dat onder invloed staat van het Gouvernement en dat dus toegankelijk is voor de zending, de andere heeft echter meer sprekers en is algemener bekend.

Matthes kan het Makassars in zijn woonplaats overal horen en

spreken. Om het ook in het binnenland te kunnen bestuderen maakt hij in 1850 een reis naar de Zuidkust en komt zo in Bonthain en Boeloekoemba. Hij toont zich ontsteld over de staat van totale verwaarlozing waarin hij daar de uit Indo-Europeanen bestaande gemeenten van de Indische Kerk aantreft. Daarover schrijft hij dadelijk naar het NZG, dat hem gevraagd had "om te onderzoeken waar met uitzicht op goede uitslag ene zending zou kunnen worden gevestigd"; hij stelt het voor om een zendeling te plaatsen in Zuidwest-Celebes. "Deze begeve zich zo spoedig mogelijk naar Bonthain, waar hij evenals te Boeloekoemba met open armen zal ontvangen worden; want gevoel van behoefte wordt gelukkig nog niet gemist. (. . .) Hij houde op beide plaatsen school voor lezen en schrijven, maar werke vooral op de ontwikkeling van het stomp verstand der jeugd". Voorts dient hij te catechiseren, te preken en pastoraal werk te doen. Dat is voor het ogenblik al een hele taak. Maar Matthes wil meer: die zendeling zal "de gelegenheid hebben om zich in het spreken van de taal des lands te oefenen, ten einde later, zonder veel opzien te baren, zijn eigenlijke zendelingswerk onder de Makassaren zelf te beginnen".⁵

Het NZG is op deze plannen ingegaan. Vanaf 1852 hebben er zendelingen in Bonthain en Boeloekoemba gewerkt: W. M. Donselaar (1852-60) en A. Goudswaard (1854-64). Na het sterven van de laatste was de post twintig jaar lang onbezet. De eerste zendingspoging in deze streek is dus op niets uitgelopen; een tweede in 1895-1905 beklijft ook niet.

Maar die toekomst is voor Matthes nog verborgen in 1850. Hij gaat met ijver en enthousiasme verder aan zijn Makassarse taalstudie en de studie van land en volk. Doordat hij langzamerhand het vertrouwen wint, is het hem mogelijk allerlei op het spoor te komen. Zo doet hij op een van zijn tochten een interessante vondst te Parangtamboeng: een Arabische Koran met interlineaire vertaling in het Makassars. Hij kan bij die gelegenheid het geschrift slechts hier en daar vergelijken met het origineel, waarbij hij bemerkt dat de vertaling "buitengemeen vrij, ja meer een omschrijving te noemen was". Enige tijd later geeft hij in een artikel een vertaling van *sura* 1 en 2, die zijn oorspronkelijke indruk bevestigt; het korte openingshoofdstuk bijv. blijkt door een wijdlopige parafraze tot ongeveer driemaal zijn oorspronkelijke lengte te zijn uitgedijd. Zijn conclusie is dat "het zeker niet raadzaam zijn zou om zich, bij ene vertolking der Heilige Schrift, deze Makassarse vertolking des Korans tot voorbeeld te stellen; ofschoon zij anders wellicht, bij het overbrengen van enkele woorden en phrases, enige dienst zou kunnen

doen". Omstreeks 1857 op dit onderwerp terugkomend schrijft hij dat hij de vijf grote delen waaruit het boek bestond eindelijk te leen heeft gekregen om het te laten kopiëren.⁶

Midden 1852 komt hij gedurende een reis van bijna twee maanden naar het Noorden voor het eerst in overwegend Boeginees sprekende gebieden. Hij kan zich in die taal met vrucht verdiepen, omdat hij goede informanten gevonden heeft, o.a. de ex-Regent Aroe Mandalle en diens vader Daeng Mamangoeng te Kekeang, en Aroe Pantjana, een dochter van de vorst van Tanette, een "weduwe van circa 40 jaren, een inderdaad geletterde vrouw, die alle belangrijke brieven voor hare vader pleegt te stellen, en niet alleen de hoftaal van Bone terdege verstaat, maar zelfs in de oude, thans geheel in onbruik geraakte La-Galigo-taal niet onbedreven schijnt te zijn".⁷ Voor zulke mensen had Matthes grote waardering, al laat hij zich overigens omtrent de ontwikkeling en beschaving van de Boeginezen en Makassaren meestal negatief uit.

Hij moet in deze jaren zijn werk doen onder zeer moeilijke huiselijke omstandigheden. Zijn vrouw is sinds de bevalling van haar doodgeboren eerste kindje, kort na juni 1850, zelden meer geheel gezond geweest. In 1852 is er sprake van een borstkwaal, waarvoor het klimaat te Makassar ongunstig geacht wordt, zodat een verblijf in Klatèn op Java wordt overwogen, waar een broer van haar woont. En in 1854 is ook zijn dochttertje ernstig ziek. Hij verzucht dan dat zijn leven zich tussen studeerkamer en ziekenkamer afspeelt. Eind 1854 gaat hij met zijn gezin in Maros wonen ter wille van het betere klimaat, maar ook dat baat niet. Op 9 maart 1855 sterft mevrouw Matthes "aan een boven alle verwachting spoedig toegenomen longtering".

Dit is een ontzettende slag voor Matthes geweest. Uit de brieven aan zijn vriend Hiebink blijkt telkens hoe zeer hij geniet van huiselijke gezelligheid. Nu moet hij niet alleen zijn geliefde vrouw missen, maar ook zijn kinderen, een meisje van drie en een jongen van ruim één jaar, bij een bevriende familie onderbrengen, omdat hij met het oog op zijn werk, en vooral zijn reizen in het binnenland, de zorg voor hen niet kan hebben. En ten gevolge van de vele overplaatsingen moet hij tot twee keer toe een ander gezin zoeken.

Te midden van die moeilijkheden is hij weer hard aan het werk. De door hem verzamelde stukken van het Boeginese La-Galigo-epos kan hij al behoorlijk lezen, schrijft hij, maar "met de ontcijfering van die Tolo, dat grote heldendicht waarin de daden van Aroe Palakka en Speelman bezongen worden, gaat het nog minder goed. Ik kan te Maros maar geen Inlander vinden die mij op weg helpt". In 1856 maakt hij weer

een reis naar de Noorder-districten. Ook nu ondervindt hij allerlei hulp van de vorsten en verzamelt handschriften, o.a. van *kotika's* (geschriften omtrent het onderkennen van gunstige en ongunstige tijden) en wetten. Ook werkt hij, hoewel hij een afkeer van ze heeft, met de *bissu's* (als vrouwen zich gedragende sjamanen), "die soms een weinig geletterd zijn".⁸

Als hij van die reis is teruggekeerd, komt hij tot de conclusie dat zijn kinderen toch naar Nederland moeten. Hij schrijft naar zijn familie en vraagt het HB toestemming om eind 1857 met verlof te gaan. Hij hoopt dan een taalassistent te kunnen meenemen om in Holland zijn Boeginese materiaal te gaan uitwerken, en is van plan daarvoor de Indische Nederlander W. Voll te vragen, die hem ook op zijn reis naar het binnenland heeft vergezeld. De man is vertrouwd met taal, land en volk der Boeginezen, die hem Daeng Siyampe noemen.

In afwachting van een beslissing maakt hij in juli-oktober 1857 een grote reis dwars door het schiereiland naar de Oostkust. Het doel van de tocht is Watampone, de hoofdplaats van het vorstendom Bone. Maar aan de grens van dat gebied wacht hem een grote teleurstelling: de vorstin en rijksgroten van Bone weigeren hem de toegang en staan erop dat hij reeds de volgende dag de terugreis aanvaardt. Tot overmaat van ramp worden hem diezelfde nacht zijn paarden ontstolen, zodat hij de vijf dagen lange tocht door het bergland te voet moet maken.

Voor zijn Boeginese studie heeft deze zware en niet ongevaarlijke tocht weinig opgeleverd, maar een niet-bedoeld resultaat ervan was dat een assistent-resident naar Bone werd gezonden om "genoegdoening" te eisen, wat uiteindelijk tot een "strafexpeditie" leidde en tot onderwerping van het "rebellerende vorstendom" — alles in goed-koloniale stijl. Jaren later moet Matthes zich nog verweren tegen het verwijt aanleiding te hebben gegeven tot deze expeditie. Hij doet dat met de hem eigen grondige uitvoerigheid en een tikkeltje ironie. Maar of de hele expeditie en wat daarop volgde wel gerechtvaardigd mocht heten, daaraan twijfelde hij, kind van zijn tijd als hij was, geen ogenblik.

In 1858 verschijnt te Makassar zijn *Boegineesch Heldendicht op Dâëng-Kaleboe'*, inleiding, tekst en vertaling — de eersteling van wat hij in deze taal zal produceren. Niet lang daarna krijgt hij van het HB antwoord op zijn verzoek en gaat met zijn kinderen naar Nederland, waar hij midden 1858 aankomt. Hij reist, helaas, zonder taalhelper; Voll noch een ander taalkundig begaafd man was bereid geweest hem naar het koude, verre en onbekende Holland te vergezellen.

Bij zijn aankomst in Nederland vindt hij zijn Makassarse Spraakkunst

alleen nog maar gezet (met lettertypen die naar door hem opgezonden voorbeelden waren vervaardigd onder toezicht van Millies). Hij had reeds vanaf 1855 er bij het HB op aangedrongen dat men uit het door hem overgezonden materiaal alvast iets in druk zou laten verschijnen, maar nu blijkt er nog niets te zijn gepubliceerd. Hij is daarover teleurgesteld en verontwaardigd, maar het was wel te begrijpen dat men in Holland er weinig voor voelde om stukken in een onbekende taal en schrift uit te geven zonder dat de auteur zelf de correctie had kunnen verzorgen. Aan het zetten van het Makassarse woordenboek en de chrestomathie blijkt nog helemaal niet begonnen te zijn. Hij gaat daar nu dadelijk achterheen. Het eerste komt in 1859 van de pers, het tweede in 1860. Gedrieën leggen deze boeken getuigenis af van zijn bestudering van het Makassars.

De Makassarse Chrestomathie bevat "geschriften in proza en poëzie, van aantekeningen voorzien en ten dele vertaald", zoals de titel vermeldt. Het HB besluit, op advies van Matthes, om van het deel dat de Makassarse tekst bevat (een goede 400 bladzijden) 1000 exemplaren extra te laten drukken, "ter verspreiding onder de Inlanders", en tekent daarbij aan: "Wij achten haar wenselijk, vooreerst, omdat de Inlander daardoor langzamerhand gewoon raakt, om *gedrukte* boeken te lezen, — ten andere, omdat het lezen, hetwelk tot nu toe zich enkel tot Priesters en aanzienlijken bepaalt, daardoor meer algemeen zal worden, — en eindelijk, opdat de Inlander vertrouwen lere stellen in de persoon, die hem zijne eigene literatuur in ruime mate en onder behagelijke vorm aanbiedt, en later te gretiger de hand uitstrekke, als hem een Bijbel zal worden aangeboden".⁹ Deze wens is hoogstens voor een deel in vervulling gegaan, want van gretig naar de Bijbel uitgestrekte handen is jaren lang niets gebleken.

Gedurende dit eerste verlof van Matthes lijkt trouwens het zendingswerk in de Makassars sprekende Zuider-districten, en eerst recht in de Boeginese gebieden, vooreerst onmogelijk te worden. Een door Donselaar samengesteld Makassars tractaatje, inhoudende o.a. de Tien Geboden en het Onze Vader, was door de Gouverneur in beslag genomen. De Regering wilde dit beslag niet ongedaan maken, o.m. omdat zij geprikkeld was door een krijgshaftige maar ontactvolle uitlating van de zijde van het NZG: "In het Zuiden van Celebes staan twee der onzen op de voorsporten om straks de aanval op de Makassaren en Boeginezen te beginnen, met het Evangeliewoord (*in Donselaars tractaatje*) in de eerst onlangs in druk gebrachte taal". De gouvernementele weigering hield in dat Donselaar wel zijn Indo-Europese gemeente mocht ver-

zorgen en Makassars leren, maar dat lectuur verspreiden onder de Makassaren hem verboden was.

Voor Matthes' verblijf in Zuidwest-Celebes heeft deze beslissing geen gevolgen gehad. De Minister van Koloniën verklaarde, desgevraagd, dat er geen reden was "om de pogingen van Dr. Matthes (. . .) tot bezorging ener overzetting van de Bijbel in het Makassars tijdelijk te beletten; blijvende het hem also onverlet met die vertaling voort te gaan".¹⁰ Maar die vertaling zal voorlopig dus niet kunnen aansluiten op bestaand zendingswerk.

Eind 1859 maakt Matthes weer aanstalten om naar Makassar terug te keren, na een verlof van een kleine anderhalf jaar. Hij zal alleen gaan; zijn kinderen laat hij achter, vermoedelijk bij familie van zijn vrouw in Kampen. Een lelijke val (waarvan hij nog lang de gevolgen zal ondervinden) dwingt hem zijn vertrek uit te stellen; pas in het najaar van 1860 kan hij vertrekken. Hij reist door Duitsland en Oostenrijk, waar hij wetenschappelijke contacten legt of hernieuwt, naar Triëst en vandaar, voor het eerst "per stoomboot", naar Indonesië; begin 1861 is hij weer in Makassar.

(b) 1861 - 1869

Matthes gaat dus voor een tweede periode in Zuidwest-Celebes aan het werk. Het HB verwacht blijkbaar dat de kansen voor het zendingswerk na verloop van tijd wel weer zullen keren en dat dan ook de Boeginese landen bereikt zullen kunnen worden. Het is daarom van mening dat taalkundige publicaties over het Boeginees nu de voorrang moeten hebben boven de bijbelvertaling in de twee talen. Immers, zo redeneert men in Amsterdam, de kans dat de 43-jarige afgevaardigde beide kan voltooien wordt "met ieder jaar geringer, en het zou een grotere schade voor de Zendingen worden, wanneer zij de vruchten van jarenlange beoefening der Boeginese taal misschien moesten missen, dan wanneer zij genoodzaakt waren het grootste gedeelte en zelfs het geheel der beide Bijbelvertalingen zelve te vervaardigen, maar dan onder voorlichting van goede linguïstische werken ook voor het Boeginees". Het vertaalwerk moet hij voorlopig maar "tot één Evangelie in beide talen beperken, opdat er toch een begin gemaakt zij".¹¹

Hij heeft nu een goede informante voor het Boeginees in Makassar bij de hand, nl. de reeds eerder vermelde Aroe Pantjana. Over haar vertelt hij: "Deze vorstin is de moeder van (. . .) de tegenwoordige koningin van 's Gouvernements leenvorstendom Tanette. Dewijl zij wel wat heerszuchtig is uitgevallen, en gedurig met haar dochter overhoop

ligt, wordt zij steeds door het Gouvernement te Makassar gehouden, waar zij mij van wege hare bekendheid met de Boeginese taal en letterkunde ontegenzeggelijk van groot nut is".¹² Zij is zijn vraagbaak inzake de Boeginese taal- en letterkunde en copieert handschriften voor hem tegen betaling. Matthes is zeer met haar ingenomen, maar vindt het voor een vorstin wel wat povertjes om in loondienst te zijn.

In de jaren 1862-64 maakt hij zijn laatste grote studiereizen door Zuidwest-Celebes. Het gaat naar de Boeginees sprekende Noorder- en Oosterdistricten. Zijn verslagen van die reizen zijn interessante lectuur. Ze staan vol met zorgvuldig waargenomen gegevens over de bestuursinrichting van de verschillende vorstendommen, over legenden, godsdienstige ceremoniën, de Islam in Celebes, jacht, visserij, etc.; dat alles wordt zorgvuldig beschreven, zij het vaak op een railerende toon wanneer het gaat over feiten die de steeds een ras-Hollander gebleven Matthes vreemd aandoen. Het Jaarverslag spreekt van reizen, waarop zijn volharding is "beloond met een schat van handschriften niet alleen, maar van mondelinge inlichtingen, verkregen in de omgang met de meest beschaafde klassen van het volk, waarvoor hij de Heilige Schrift vertalen gaat".¹³

In deze jaren informeert hij herhaaldelijk hoe ver V. d. Tuuk is met de uitwerking van zijn Bataks materiaal, en vraagt om spoedige toezending van wat daarvan uitkomt. Hij hoort "met bijzonder veel (*dubbel onderstreept*) genoeg", dat V. d. Tuuk in Utrecht een eredoctoraat heeft gekregen en verzucht: "(...) wij arme stakkers, die de wetenschap uit de mond van onbeschaafde volkeren moeten opvangen, en ons menige ontbering moeten getroosten waarvan de Hollandse kamergeleerde geen flauw denkbeeld heeft, wij mogen toch ook wel eens een kleine erkenning onzer verdiensten hebben, vooral wanneer het verdiensten geldt als die van Van der Tuuk".¹⁴

In 1863 en '64 verschijnen te Makassar zijn vertalingen van het Evangelie van Mattheüs in het Makassaars en Boeginees; drie jaar later volgt die van het boek Genesis in het Boeginees. Het Jaarverslag zegt over het eerste: "De zogenoemde inlandse kinderen, d.i. afstammelingen van europese vaders en inlandse moeders, verstaan die nieuwe vertalingen beter dan de Maleise of Hollandse, doch zij zijn weinigen in getal en voor het merendeel behoeftig. De Mohammedaanse bevolking getroost zich (...) zeker niet voor de Bijbel enige uitgaven". De verspreiding zal dus gering zijn en waarschijnlijk gratis moeten geschieden.¹⁵ Toch worden van deze boeken 3000 exemplaren gedrukt, een voorraad die in de gegeven omstandigheden in geen jaren uitgeput zal raken.

V. d. Tuuk keurt zo'n grote oplage af, "want — zo waarschuwt hij het HB — Matthes kan evenmin als een ander dadelijk een goede vertaling geven, en dus zal een kleiner aantal exemplaren hem eerder in de gelegenheid stellen zijn werk te verbeteren".¹⁶

In die zelfde tijd (1864) komt, wederom bij een drukkerij te Makassar, het eerste deel van de Boeginese Chrestomathie uit. Het vervolg, vertalingen en aantekeningen bevattend, laat echter op zich wachten, doordat de drukker failliet gaat en zijn opvolger liever minder moeilijk drukwerk, zoals briefjes voor de loterij ten bate van de nieuwe societeit, levert. Pas in 1872 zijn het tweede en derde deel van dit boek verschenen, gedrukt in Nederland.

In 1864 en '65 liggen Matthes en het NBG wat met elkaar overhoop; er zijn misverstanden over de drukkerij te Makassar; Matthes is wat voorbarig geweest in enkele uitspraken die hij doet; het HB, dat moet bezuinigen, komt zonder enige voorbereiding met de vraag "welk drukwerk nu vooreerst het best gestaakt zou kunnen worden". En bovenal, de secretaris van het NBG laat de afgevaardigde haast 15 maanden lang zitten zonder enig bericht of antwoord op zijn brieven en zendingen. Een protestbrief, die Matthes door zijn broer persoonlijk in de HB-vergadering laat bezorgen, besluit hij met de wens dat "de Bestuurders (...) mogen tonen, dat mijn persoon en werk hun niet geheel onverschillig zijn, door ten minste één hunner, hetzij een Secretaris, zo die werkelijk nog bestaan mocht (waaraan ik haast zou beginnen te twifelen), hetzij iemand anders, te machtigen, dat hij dit zo oprecht gemeend schrijven in alle gevallen zo spoedig mogelijk beantwoorde, het vooral niet wederom meer dan een jaar ter griffie deponere".¹⁷

Hoewel dit optreden Matthes bepaald niet in dank is afgenomen, drijft de bui zonder ernstige gevolgen over. Dat is vooral te danken aan het feit dat inmiddels een nieuwe secretaris is benoemd, Ds. J. v. Leeuwen, die Matthes nog uit zijn studietijd in Amsterdam kent. De correspondentie wordt dus vertrouwelijker. Van Leeuwen schrijft niet alleen over NBG zaken, maar meldt ook allerlei ander nieuws, gevolgend aan een verzoek dat Matthes hem had gedaan: "Wanneer U (...) van tijd tot tijd de mededeling van enige particuliera uit de wetenschap, of betreffende oude kennissen van ons beiden, blijft te sorteren, zal ik dit volstrekt niet kwalijk nemen. Integendeel zult gij zo'n half verwilderde Bokkenees als de ondergetekende zo langzamerhand geworden is, een ware dienst daarmee bewijzen".¹⁸

Zijn protestbrief aan het HB bevatte ook een mededeling die inderdaad spoedig antwoord vereiste. De Gouverneur van Celebes,

J. A. Bakkers (een persoonlijke vriend van Matthes) was van plan in Makassar een school te stichten om (Indo-)Europeanen op te leiden tot tolken voor de Makassaarse, Boeginese en Maleise talen, en Indonesiërs te vormen tot geschikte regenten, onderhoofden, etc.; hij had Matthes gepolst of hij directeur zou willen worden, op zeer gunstige financiële voorwaarden. Deze voelt kennelijk wel voor dit plan, mits hem gelegenheid wordt gegeven zijn taalkundig werk voort te zetten, en vraagt hoe het HB daarover denkt. Als hij bericht krijgt dat dit hem liever in dienst houdt maar bereid is hem te laten gaan, als hij daartoe besluit, treedt hij met het Gouvernement in onderhandelingen. Die lopen echter op niets uit; eind 1868 blijkt het plan door de minister in de doofpot te zijn gestopt. Matthes schrijft dan aan het HB: "Het is voorzeker wel niemand van HH Bestuurders verborgen gebleven dat ik er hoe langer des te meer tegen opzag, om een mij dierbare band van zoveel jaren tegen het slavenjuk van een Gouvernement te verwisselen"¹⁹ — waarbij de wat overtrokken formulering een zeker gevoel van spijt lijkt te moeten verbergen. Voorlopig resulteert dit alles alleen in een voorstel van Matthes om van de Regering subsidie te vragen voor de uitgave van de taalkundige werken, welk voorstel het HB overneemt en de minister in najaar 1869 goedkeurt.

Onder al deze wederwaardigheden door is Matthes bezig aan de Boeginese spraakkunst en het woordenboek. Als legger voor het laatste laat hij de Makassaarse tegenhanger in het Boeginees vertalen, wat hij vervolgens completeert met gegevens die hij bij de lezing van handschriften, door onderzoek en navraag op zijn reizen, etc. verzameld heeft. Het wordt hem echter duidelijk dat hij deze boeken niet, zoals hij gehoopt had, in Makassar kan laten drukken. Dat is een van de redenen waarom hij in begin 1869 toestemming vraagt, en verkrijgt, om naar Nederland te komen. In april 1870 kan het HB hem met "zijn behouden arrivement in het vaderland" gelukwensen.

(c) 1870 - 1880

In Nederland vestigt hij zich, na tijdelijk in Den Haag gewoond te hebben, te Kampen. Hij zet er alles op om zijn grote taalkundige werken gedrukt te krijgen, alsook enkele publicaties van ethnografische aard, een catalogus der hem bekende Makassaarse en Boeginese handschriften en zijn vertalingen van bijbelboeken (Genesis in het Makassaars, de Evangeliën van Markus, Lukas en Johannes, de Handelingen der Apostelen in beide talen). Als zetter of drukker talmen — en dat doen ze vaak —, regent het verontwaardigde en ongeduldige briefjes in

Amsterdam, zodat Van Leeuwen al zijn tact nodig heeft om ongelukken te voorkomen. Mede dank zij hem ziet tussen 1872 en 1875 alles in goede orde het licht. Het is een oeuvre waarop Matthes trots mag wezen; niemand zou hem kwalijk hebben kunnen nemen als hij nu, na ruim twintig tropenjaren (die in die tijd nog waarlijk dubbel telden), zijn welverdiende rust zou zijn gaan genieten.

Dit was echter nog niet voor hem weggelegd. In begin 1873 overweegt het HB "uit aanmerking van het geringe nut dat (...) bij het gemis van evangelisatie en onderwijs op Zuidelijk Celebes, door het Genootschap van het werk van Dr. Matthes kan worden getrokken, om, in overleg met hem, pogingen bij het Gouvernement aan te wenden, dat te Makassar een rijksinrichting van onderwijs gevestigd en de heer Matthes met de leiding daarvan belast worde". Matthes geeft, desgevraagd, een gunstig advies, de minister gaat met on-ministeriële snelheid accoord en al in augustus kan op de Algemene Vergadering worden meegedeeld, "dat te Makassar een kweekschool zal worden gevestigd tot opleiding van tolken en inlandse onderwijzers, en dat de heer Matthes, op zeer vererende voorwaarden, met hare leiding zal worden belast, gedurende de tijd van drie of vier jaren, waarna hij zijne taak bij het Bijbelgenootschap weer zal opvatten".²⁰

Matthes gaat dus eind 1875 nog een keer naar Indië terug, om er "aan de ruif van de Regering te gaan slobberen", zoals V. d. Tuuk het noemt. Begin 1876 aanvaardt hij zijn nieuwe taak in Makassar. Hij is thans niet de eenzame man van vroeger, want zijn 24-jarige dochter gaat met hem mee om zijn huishouden te besturen.

Het onderwijs op de Kweekschool laat hij grotendeels aan de daartoe opgeleide andere docenten over; zijn eigen onderwijstaak beperkt hij tot de taallessen in Makassaars en Boeginees aan de leerling-tolken. Verder voert hij het bestuur en de administratie van de school, die vooral dank zij hem bij de hogere standen der bevolking een goede naam heeft. Ook houdt hij zich bezig met het bewerken van drie aardrijkskundeboekjes in Makassaars en Boeginees. Een Maleis rekenboekje dat hij door een Makassar in diens eigen taal laat vertalen bezorgt hem veel last. De man bleek nl. de Maleise tekst gedurig verkeerd begrepen te hebben — wat echter meer aan de tekst dan aan de man kan hebben gelegen. Overigens bevalt het directeurschap hem maar matig. Maar dit is voor hem geen reden zich niet ten volle aan zijn taak te geven, met een beminnelijkheid en bescheidenheid die men zich nog lang in Makassar herinnerde.

Aan de bijbelvertaling werkt Matthes in deze periode niet verder.

Van de reeds eerder vertaalde en uitgegeven bijbelgedeelten is de verkoop gering, minder dan die van de taalkundige werken, die door de school enigszins gestimuleerd wordt.

In 1879 neemt hij zijn ontslag als directeur. Maar hij vertrekt niet dadelijk na zijn groots gevierd afscheid, aangezien hij aan de autoriteiten heeft verzocht dat zijn zoon te Makassar zal worden geplaatst, wanneer hij uitkomt als tweede luitenant van het Indische leger. Zo is in begin 1880 het gezin Matthes voor een korte tijd herenigd. Daarna keren vader en dochter naar Nederland terug, waar zij in september aankomen en zich in Den Haag vestigen. Zijn dochter blijft de huishouding voor hem doen tot haar sterven in 1886.

1.2. *In Nederland: bijbelvertaling als ouderdomsvoorziening*

Matthes' terugkeer brengt het NBG in een moeilijke situatie. Het HB had in 1879, toen Matthes ontslag bij de Kweekschool had genomen, besloten om, "daar aan meerdere Makassaarse en Boeginese bijbelvertaling dan reeds voorhanden is geen behoefte bestaat (...), hem geen nieuwe werkzaamheden op te dragen, maar hem (zo hij ongezend is in Indische staatsdienst te blijven) uit de kas des Genootschaps te ondersteunen (...) door hem in afwachting dat zich hier te lande wellicht een betrekking bij het onderwijs voor hem zal opdoen, een wachtgeld toe te kennen van fl. 3000,— 's jaars, voor de tijd van twee jaren".²¹ Maar van een betrekking als taalambtenaar in Indonesië komt niets, wegens formalisme en krenterigheid van het Indische gouvernement. En een hoogleraarschap in Nederland blijkt ook niet te verwezenlijken te zijn, hoezeer ook het HB en andere instanties en personen zich daarvoor inspannen. (Mr. J. K. W. Quarles v. Ufford, oud-referendaris aan het ministerie van Koloniën, gaf zelfs een brochure uit, getiteld *Beroep op de Nederlandse Maecenaten*, die het publiek opriep om Matthes met giften te steunen als de Nederlandse regering hem geen behoorlijke wetenschappelijke positie zou bezorgen — een initiatief waarvan het HB zich distancieerde.)

In deze omstandigheden kan de wachtgeldregeling niet gehandhaafd blijven. Daarom besluit het HB in 1881 "dat aan Dr. Matthes jaarlijks f. 3000,— zal worden uitgekeerd, zolang het Genootschap hem met de vertaling des Bijbels zal blijven belasten", en dat de vruchten van zijn arbeid in handschrift zullen worden bewaard, "totdat er voor de evangelisatie op Celebes een gunstiger tijd zal zijn aangebroken"²² — wat nog jaren zal duren! Dit is eigenlijk een noodoplossing: het HB heeft voor Matthes geen ouderdomsvoorziening getroffen; het wil hem niet

zonder meer ontslaan; dus moet hij, ter rechtvaardiging van zijn toelage, maar verder gaan aan de bijbelvertaling, hoewel in de laatste jaren vaak was uitgesproken dat hij voorlopig ruimschoots genoeg had vertaald. Verder geeft het HB aan zijn afgevaardigde de vrijheid ook tijd aan taalkundige publicaties te besteden; de vruchten dáárvan zullen echter niet op kosten van het NBG worden uitgegeven.

In de nu volgende periode rondt Matthes zijn wetenschappelijk werk af. Tussen 1881 en 1885 verschijnen o.a. een aantal artikelen en de tweede druk van de Makassarse chrestomathie alsook van het Makassarse woordenboek.

Het is vermoedelijk ook in deze jaren geweest dat hij lid was van de commissie voor het Grootambtenaarsexamen. Zijn medelid Kern beschrijft hem als “een uiterst humaan examiner, misschien zelfs een weinig te goedmoedig. Het was moeilijk voor een examinandus zo’n gebrekkig of zelfs averechts antwoord te geven of Matthes trachtte het enigszins te vergoelijken of de dwalende op de weg te brengen”.²³

Als Matthes in 1884 zowat klaar is met de bovengenoemde wetenschappelijke publicaties schrijft hij aan Van Leeuwen of men nog ander werk van die aard van hem verwacht, en vervolgt: “Mocht dit niet het geval zijn, zo dien ik natuurlijk de Bijbelvertaling voort te zetten”. Maar wat? Het Nieuwe Testament voltooiën? “Doch hiertegen heb ik dit bezwaar. Beide volkeren zijn nog zo weinig ontwikkeld, dat de zendingen, al wierden zij reeds morgen door de edele Holl. Regering toegelaten, nog ontelbare jaren van de (*nieuwtestamentische*) Brieven enz. met geen vrucht gebruik zouden kunnen maken”.²⁴ Maar twee maanden later vraagt hij om hem toch het Nieuwe Testament te laten afmaken, wat het HB goed vindt. Begin 1887 is dat werk klaar, en het HB deelt aan de Algemene Vergadering mee dat het Nieuwe Testament in Makassars en Boeginees wordt gedrukt. Niemand schijnt zich te herinneren dat men in 1881 besloten had de vertalingen niet te laten drukken maar in handschrift te bewaren, en dat van “een gunstiger tijd” voor de zending in de Makassarse en Boeginese landen nog steeds niet kan worden gesproken.

Vervolgens stelt Matthes voor een bijbels leesboek te vertalen in beide talen; in 1887 krijgt hij daartoe de opdracht, in 1889 is hij ermee klaar en in 1890 zijn beide boeken gedrukt. In 1889 verschijnt ook een supplement op het Boeginese woordenboek, zijn laatste linguïstische publicatie.

Als hij met de vertaling van het leesboek klaar is, schrijft de 71-jarige aan Van Leeuwen: “Aan een vertaling van het ganse Oude Testament, al ware het slechts in één van beide talen, valt op *mijn* leeftijd niet meer

te denken. Maar wat zoudt U zeggen van een Makassaarse en Boeginese overzetting van de Spreuken van Salomo?" Een iets latere brief voegt aan dat voorstel de vertaling van het boek Psalmen toe. De opdracht volgt al gauw en wordt volvoerd. Anderhalf jaar later schrijft Matthes daarover aan zijn opdrachtgevers: "Hoogst welkom zou het mij natuurlijk zijn, wanneer U mocht goedvinden, om in het belang der inlandse bevolking van Zuid-Celebes ook dit gedeelte van het Oude Testament nog bij mijn leven te laten drukken". Dat gebeurt, en evenzo gaat het met het boek Exodus. Vervolgens vertaalt hij de boeken I en II Samuël. Wanneer hij in 1892 vraagt om ook die te laten drukken protesteert één HB-lid met de vraag, "of men die druk niet uitsluitend voortzet om den heer Matthes genoegen te doen, en of die *beleefdheid niet wat duur is*", maar men besluit toch weer tot drukken.²⁵ En zo gaat de zaak regelmatig voort: voorstel nog een boek te vertalen — opdracht — vertaling — druk, tot in 1900 toch het hele Oude Testament en daarmee de hele bijbel in beide talen vertaald en gedrukt is.

Op 7 december van dat jaar doet Matthes daarvan mededeling aan het HB en vervolgt: "Het zou mij hoogst welkom zijn, zo U mij nu nog enig ander werk kondt opdragen. Komt wellicht de vertolking der Apocryphe boeken (...) in aanmerking?" Maar dat gaat het HB nu eindelijk te ver. Het neemt een beslissing die feitelijk een pensioenering betekent, maar verhuld achter een fictie. Besloten wordt nl. om "aan Dr. Matthes ook verder de tot dus ver genoten fl. 3000,— toe te staan, mits hij zich beschikbaar blijft stellen voor hetgeen het Genootschap hem nog zou willen opdragen". En de bijna 83-jarige Matthes antwoordt: Het "is mijn vurige wens dat ik nog menigmaal in de gelegenheid moge komen om enige wetenschappelijke arbeid voor een mij zo dierbaar Genootschap als het Uwe te verrichten".²⁶ Ook hij handhaaft dus de fictie zorgvuldig, maar om enige taal- of vertaalkundige arbeid heeft het HB Matthes in zijn zeven nog resterende levensjaren niet meer gevraagd.

2. Een solitaire bijbelvertaler

Matthes heeft de gehele Bijbel in twee talen niet alleen vertaald, maar ook alles zelf in Makassaars-Boeginees schrift neergeschreven en laten drukken. Alleen al het hiervoor benodigde schrijf- en correctiewerk is voor één mens een prestatie, waarvoor men ontzag moet hebben. Dat geldt natuurlijk nog veel meer van de vertaalarbeid zelf, waaraan hij in zijn eentje jaren lang met grote volharding en toewijding zijn krachten heeft gegeven. Men vraagt zich natuurlijk af, hoe hij dat werk heeft

verricht, wat de moeilijkheden waren die hij ondervond en de problemen die hij onderkende.

Nu is het eigenaardige bij Matthes dat hij — in tegenstelling tot afgevaardigden als Gericke en V. d. Tuuk — in zijn correspondentie zelden of nooit spreekt over zijn werk aan de bijbelvertaling, over de vreugden die het hem geeft, de methode die hij erbij volgt, of de problemen die het hem stelt. Wil men dus daarover iets aan de weet komen, dan dient men de vertalingen die hij maakte te onderzoeken en ze te bestuderen in het licht van wat in het algemeen van zijn taalkundig werk bekend is.

Het is duidelijk dat voor Matthes taalstudie in de eerste plaats studie van de geschreven letterkunde betekende. Geschriften waren voor zijn beoefening van de taal primair, de sprekers ervan secundair, al sprak en verstond hij natuurlijk Makassars en Boeginees. Voor zijn bijbelvertaling maakte hij gebruik van de taal- en stijlsoort die hij in de geschriften aantrof, waarvan er sommige vrij oud waren. Dus bezigde hij in zijn vertaling een Makassars of Boeginees dat literair was, en aan de ouderwetse kant. Een taalvorm te kiezen die dichter bij de taal van het dagelijks leven lag was in de gegeven omstandigheden misschien moeilijk denkbaar, en is in ieder geval niet door hem overwogen.

In de Makassarse en Boeginese letterkunde was hij ongetwijfeld zeer belesen, en met die belesenheid gewapend ging hij aan het vertalen en bereikte vaak een goed resultaat. Ook bepaalde tekorten in zijn taalkundige kennis berokkenen hem dan weinig moeilijkheden; die belesenheid levert hem de juiste vormen, ook als hij ze misschien niet helemaal begrijpt. Daarbij blijkt hij dan vaak een zekere verantwoorde vrijheid te hebben ten opzichte van de woordelijke vorm van de grondtekst, wat de bruikbaarheid van zijn vertaling ten goede komt. Hij durft bijv. “wit gelijk sneeuw” naar de zin weer te geven met “wit als de maan”, of “die ter elfder ure (*gehuurd waren*)” met “die op het laatst gekomen waren”, of “vlees en bloed heeft u (*dat*) niet geopenbaard” met “geen mens heeft u die woorden gezegd” (Mt. 28 : 3; 20 : 9; 16 : 17, StV). Een reeks van zelfstandige naamwoorden vervangt hij soms door werkwoorden, en vertaalt dus bijv. “zijn volk kennis der zaligheid geven, in vergeving hunner zonden” (Lk. 1 : 77) met “de mensen te doen weten welke weg men moet begaan, zodat zij het heil krijgen en hun zonden vergeven worden”. Men kan over allerlei details van zulke vertalingen met Matthes van mening verschillen, maar zal toch moeten erkennen dat zij de inhoud van de tekst aannemelijk weergeven in een goede idiomatische vorm.

De tekorten aan grammaticaal en syntactisch inzicht die hij heeft

gaan hem echter parten spelen waar zijn belezenheid hem géén modellen biedt. Dan blijkt hij bijv. bepaalde werkwoordsvormen soms verkeerd te gebruiken en in de syntaxis niet altijd een helder inzicht te hebben. Ook vindt men wel vertalingen die tonen dat hij sommige woorden niet kent of hun betekenisnuance niet juist aanvoelt. Zo gebruikt hij voor "vergaarbak" (van druiven bij het wijnpersen, in Mt. 21 : 33) een woord dat "samenkomst (van mensen)" betekent. Of hij laat Jezus zeggen dat hij "Heer ook van de zaterdagen is", een woord (*sattu*) bezigend dat wel etymologisch via het Arabisch *sabtu* met "sabbat" verwant is, maar het kenmerkende van het begrip "Sabbatdag" evenzeer mist als ons "zaterdag". In dezelfde passage (Lk. 6 : 1-5) gebruikt hij een ongewone term "vruchten van de rijst", hoewel het Makassaars een goede en algemeen bekende term heeft voor "aar"; en geeft hij "ze (*nl. de aren*) stuk wrijvende met hun handen" op zo'n manier weer dat de lezer eruit moet hebben begrepen "ze wreven in hun handen".

Dergelijke taalfouten zijn hinderlijk, maar niet onbegrijpelijk bij een pionier. Het is moeilijk voor een vreemdeling om tot een geheel andersoortige taal zó toegang te krijgen dat hij er zich juist en idiomatisch in kan uitdrukken. Dat wetende waardeert de latere beoordelaar al wat in taalkundig opzicht goed is weergegeven — en dat is ook bij Matthes heel wat — en neemt de vergissingen op de koop toe.

Er zijn echter in Matthes' vertalingen ook misstappen die niet uit een tekort aan taalkennis voortkomen maar teruggaan op een verkeerde vertaalmethode. Te denken is hierbij aan de plaatsen waar hij onverantwoord vrij vertaalt, en vooral die waar hij langere of kortere toevoegingen in de tekst inlast. Men vergelijkte bijv. een aantal passages uit Lukas 6 : 20b-31 in de Statenvertaling met de in het Nederlands terug-vertaalde Makassaaarse vertaling. (Matthes' toevoegingen zijn in die terug-vertaling duidelijkheidshalve gecursiveerd; de Makassaaarse tekst maakt geen enkel onderscheid tussen wat op het origineel teruggaat en wat alleen maar op de fantasie van de vertaler berust.)

(20b) "Zalig zijt gij armen, want uwer is het koninkrijk Gods.

"Heil u, die arm *bent of van u zelf weet dat u dom bent t.a.v. goede werken*, want zulke mensen zullen eens bewoners van de hemel zijn.

(21) "Zalig zijt gij die nu hongert, want gij zult verzadigd worden.

"Heil u die hongerig bent, *of die naar rechtvaardige werken zoekt*, want zulke mensen zullen stellig eens verkrijgen *waarop zij gehoopt hadden*.

“Zalig zijt gij die nu weent, want gij zult lachen.

(22) “Zalig zijt gij wanneer u de mensen haten en wanneer zij u afscheiden (...) om de Zoon des mensen wil.

(24) “Maar wee u gij rijken, want gij hebt uw troost weg.

(25a) “Wee u die verzadigd zijt, want gij zult hongeren.

(27b) “Hebt lief uwe vijanden, doet wel degenen die u haten.

(28) “Zegent degenen die u vervloeken; bidt voor degenen die u geweld aandoen.

(29b) “(...) degene die u de mantel neemt, verhindert hem ook de rok niet (*te nemen*).

(30) “Maar geeft een iegelijk die van u begeert, en van degene die het uwe neemt eist niet weder.

“Heil u die nu weent, want zulke mensen zullen eens lachen *en verheugd zijn*.

“Heil u wanneer de mensen u haten en verstoten *uit de moskee der Joden* (...) wegens *uw oprecht geloof in alle leringen en alle opdrachten van de Zoon van de mens die genaamd wordt Jezus de Messias*. (Opmerking: Deze betrekkelijke bijzin zal de lezer bovendien op “de mens” en niet op de gehele uitdrukking “zoon-van-de-mens” betrekken.)

“Jammer voor u, die rijk bent *of die verwaand en brutaal bent vanwege uw wereldse rijkdom*, want zulke mensen zullen eens niet behoren tot de bewoners van de hemel.

“Jammer voor u die verzadigd bent *of die niet meer zoekt rechtvaardige werken t.a.v. uw zijn in de wereld*, want zulke mensen zullen eens honger hebben *in het hiernamaals*.

“*Hebt uw vrienden lief, maar hebt ook uw vijanden lief en zoekt het goede voor de mensen die u haten*.

“Vraagt om het behoud van de mensen die u vloeken en bidt *in uw gebeden voor de mensen die gewelddadig handelen en de mensen die u slecht behandelen*.

“(...) *wanneer ge een schuld hebt aan een mens en hij brengt u voor de rechtbank en hij wil uw hemd in pand nemen, geef hem dan ook de bovenkleding, die meer waarde heeft*.

“Wanneer er iemand is die iets aan u vraagt, geef hem dat, *voorzoover het passend is*, en wanneer er iemand is die uw barang neemt, zeer goed is het *wanneer ge diens slechte daden vergeeft en wan-*

(31) "En gelijk gij wilt dat u de mensen doen, doet gij hun evenzo."

neer ge die man niet zegt uw bezit aan u terug te brengen.

"Alle dingen die u wilt dat uw medemensen u doen, doet die ook aan uw medemensen, *en wanneer er iets ongepast is wat uw medemensen u doen, wat ge laakt, nog te meer zullen de mensen u laken wanneer u zo iets doet*".

Het is mogelijk dat deze verzen een wat extreem voorbeeld zijn van de vrijheden, toevoegingen en uitweidingen die Matthes zich durfde permitteren. Maar zij zijn bepaald geen uitzondering. Matthes' bewonderaar en biograaf heeft reeds gewezen op dergelijke, soms lange, uitweidingen in Mt. 28 : 19 en Joh. 6 : 51v., en 20 : 28,²⁷ en daaraan is nog wel 't een en ander toe te voegen. Men vergelijkte bijv. Mattheüs 16 : 17 in de twee vertalingen:

"(...) vlees en bloed heeft u dat niet geopenbaard, maar mijn Vader die in de hemel is".

"(...) er is geen mens die u de woorden gezegd heeft die ge uit uw mond hebt doen uitgegaan, maar onze Heer die in de hemel is *heeft op u doen neerdalen zijn leiding, zodat ge wist de woorden die ge zo juist gesproken hebt*".

Matthes verschilt op dit punt duidelijk van V. d. Tuuk. Deze aarzelt bepaald niet om vrij te vertalen. Maar die vrijheid is doorgaans verantwoord, omdat zij wel de taalkundige vorm wijzigt, maar de inhoud niet aantast. Als er iets van de tekst niet tot zijn recht komt voelt men dat als een "slip of the pen", strijdig met de duidelijk blijkende vertaal-methode. Evenzo staat het met wat men V. d. Tuuks toevoegingen zou kunnen noemen, bijv. die ter afsluiting van een directe rede. Ook die blijven in de lijn van het verhaal; zij voegen aan de inhoud niets wezenlijks toe, maar zijn uit eisen van Bataks taaleigen en stijl te verklaren. Matthes daarentegen heeft vrijheden en toevoegingen die door de taalvorm niet worden vereist en die de inhoud van de tekst wel degelijk aantasten; ze zijn dus onverantwoord. In zulke gevallen gaat zijn bijbelvertaling haast lijken op de Makassarse Koran-vertaling die hij indertijd als "buitengemeen vrij, ja meer een omschrijving" had veroordeeld.

Het is moeilijk te begrijpen hoe Matthes ertoe kon komen om op

deze manier te vertalen. Als theoloog moet hij geweten hebben dat zulke toevoegingen niet in overeenstemming waren met een zorgvuldige exegese van de tekst; als afgevaardigde van het Bijbelgenootschap (dat terecht de nadruk legde op vertaling zònder parafrase of uitleg) moet hij zich bewust zijn geweest dat hij over de streep ging. Men kan vermoeden dat zijn werkwijze voortkwam uit de wens om toch vooral misvattingen te voorkomen bij lezers die zeker vreemd, waarschijnlijk zelfs vijandig tegenover de Bijbel zouden staan. Maar sommige van zijn onverantwoorde vrijheden lijken eerder een zekere onmacht te verraden: ze praten meer om de tekst heen dan dat ze hem vertalen.

Het NBG heeft ten opzichte van de hier gesignaleerde eigenaardigheden in zalige onwetendheid geleefd; de notulen der HB-vergaderingen zwijgen over de deugden of bezwaren van Matthes' vertaalmethode. Men placht nu eenmaal te vertrouwen dat de afgevaardigden hun taak naar eer en geweten zouden uitvoeren in overeenstemming met hun opdracht; en dáárin stond over vertaalmethode, vrijheid of letterlijkheid e.d. geen woord.

Matthes vertaalt dus ongestoord op zijn manier verder. Pas in 1892 komt er op één punt kritiek, nl. op zijn vaste weergave van "Jezus" door *Nabi Isa* ("de Profeet Jezus"). Maar die kritiek komt niet uit Nederland. Het was de agent van het BBBG te Singapore die zijn bazen in Londen op Matthes' weergave opmerkzaam had gemaakt, en deze leggen hun bezwaren aan het NBG voor. Matthes verdedigt zich als volgt: "De reden waarom ik zulks deed was enkel en alleen om mijne ingenomenheid met onzen Heer en Heiland te kennen te geven, omdat de titel van *Nabi* of 'Profeet' vooral onder de oude Oosterse volken als 't ware een hoge eretitel was". En met een beroep op Mattheüs 21 : 11, waar de menigte Jezus een profeet noemt, concludeert hij: "Waarom zou men nu, van de Heiland sprekende, niet mogen zeggen *Nabi-Isa* of *de Profeet Jezus*?" *Nabi* is, zo zegt hij elders, "onder de Mohammedanen een soort van eertitel, die zij zelfs Mohammed niet onthouden hebben, die zij zo nu en dan 'de vorst (. . .) der Profeten' noemen".²⁸ Een zwak antwoord, want het gaat niet op het eigenlijke bezwaar in.

Even zwak, èn willekeurig, lijkt de opmerking dat de vertaler daarmee zijn "ingenomenheid" met Jezus zou uitdrukken. Lijkt — maar is het misschien niet. In vele Indonesische talen wordt een naam-zonder-meer niet gebruikt, of alleen gebruikt in min of meer minachtende zin. Men moet dus een naam-bepalend partikel of een titel aan de eigennaam toevoegen, als men daarmee een persoon op beleefde wijze wil aanduiden. In Java zegt men bijv. bij het voorlezen uit de Bijbel overal

waar “Jezus” staat “Heer Jezus”; de naam “Jezus” zonder de toevoeging “Heer” zou de hoorders als een uiting van minachting in de oren klinken. Dat te voorkomen is vermoedelijk de bedoeling van Matthes’ toevoeging geweest. Die is dan begrijpelijk, ook voor wie aan een andere oplossing van het vertaalkundige probleem de voorkeur geeft.

Zoals te verwachten was werden de Londense broeders door Matthes’ redenering niet overtuigd. Onder hen waren er verschillende die “in de Oost” waren geweest en daarom meenden over de onderhavige kwestie met kennis van zaken te kunnen meepraten — een niet ongewone illusie bij Indischgasten. “Zij waren — zo zeggen de HB-notulen — eenstemmig in hun weigering om het werk van Dr. Matthes te aanvaarden, daar een bijbelvertaler geen recht heeft om eretitels in de tekst te voegen die niet in het oorspronkelijke voorkomen”.²⁹ Maar ook na deze aanval voelde het HB geen behoefte om Matthes’ keuze goed of af te keuren; het was blijkbaar: *Matthes locutus, causa finita*. Een humoristische noot in deze discussie over de vraag of men een mug moest uitzijgen was dat men noch in Londen noch in Amsterdam vermoedde wat voor kemelen men al jaren lang in onwetendheid had doorgezwolgen.

Na deze opmerkingen over taal en inhoud van Matthes’ bijbelvertaling, thans iets over de wijze waarop hij die tot stand bracht.

In zijn brieven of verslagen spreekt hij nooit over Makassarse of Boeginese taalkenners die aan de vertaling meewerken door zijn concepten na te zien en te bekritisieren. Men krijgt de indruk dat hij de in Makassar vervaardigde vertalingen en concepten helemaal op zijn eigen houtje heeft bewerkt. En als hij tussen 1885 en 1900 het overige deel van de Bijbel vertaalt (de helft van het Nieuwe en bijna het gehele Oude Testament), is het volkomen zeker dat hij als solitaire vertaler heeft gewerkt. Aan terugkeer naar Indonesië om wat hij heeft vertaald te laten controleren kan dan wegens zijn leeftijd niet meer worden gedacht, maar zelfs van correspondentie met vroegere informanten is nergens sprake.

Hierbij zal vermoedelijk ook van invloed zijn geweest, dat hij aanmerkingen op zijn werk altijd moeilijk heeft kunnen verdragen; ook eerlijke en opbouwende kritiek prikkelde hem. Toen Niemann een billijke en niet overdreven scherpe kritiek op zijn taalkundig werk had geleverd, schreef Matthes aan een vriend: “Die meneer Niemann heeft de wijsheid in pacht (. . .). De toon van zijn standje is (. . .) pedant en onbeschoft”. En even slecht ging het hem in later jaren af om aanmerkingen op zijn bijbelvertaling te verdragen. Zo sloeg hij — naar wordt verteld — verbeteringen die een in 1894 te Bonthain gedoopte

Boeginese onderwijzer voorstelde af met de woorden: "Wie is de *guru* (meester) en wie de *murid* (leerling)?"³⁰

Men kan zo'n manier van werken moeilijk een verantwoorde vertaal-methode noemen. Al kent een buitenlandse vertaler de taal nog zo goed, hij is en blijft een vreemdeling, die de hulp en controle nodig heeft van mensen die de betrokken taal als hun moedertaal spreken. De latere afgevaardigde Adriani, die voor Matthes grote waardering had, was het op dit punt niet met hem eens, zoals o.a. uit het volgende citaat kan blijken. "Deze waardige geleerde, die ook als mens bij Europeanen en Inlanders in hoge achting stond (...) was een warm vriend van de Inlander, maar hij kende deze te weinig. Het wonen in een hoofdplaats als Makassar, waar men al te veel aan zijn studeerkamer gebonden raakt, en de verleiding om de taal hoofdzakelijk te bestuderen uit handschriften, heeft vanzelf medegebracht, dat ook zijne Bijbelvertaling een werk der studeerkamer is geworden. Vandaar dat Dr. Matthes een goed deel zijner Bijbelvertaling hier te lande heeft gemaakt en haar, zonder dat een Inlands oog haar had gekeurd, voor de druk durfde aan te bieden".³¹ En hij wijst erop hoe ongunstig dit afsteekt bij de werkwijze van Harde-land, die alles deed wat hij kon om Christen-Dajaks zijn vertaling te laten beoordelen.

In nauw verband hiermee staat een ander punt, nl. hoe Matthes zich de verhouding tussen bijbelvertaling en zending dacht. Hij is zich bewust dat zijn vertaling, als zij eenmaal voltooid is, de zending nodig heeft; de zendelingen en de hopelijk uit hun werk voortkomende gemeenten zijn het die haar moeten lezen. Telkens als de zending in Zuidwest-Celebes tegenslag heeft klaagt hij dan ook dat zijn werk nutteloos dreigt te worden: wie zal het kopen en lezen? Maar nooit spreekt hij over de rol die zendelingen en gemeenteleden moeten spelen bij het eigenlijke vertaalwerk. Dat zij onmisbaar zijn voor het vervaardigen van een goede bijbelvertaling lijkt hem te zijn ontgaan; voor wat V. d. Tuuk telkens en telkens weer met nadruk had gepropageerd had Matthes dovemans-oren. En het NBG, dat V. d. Tuuks brieven in zijn archief had liggen, deed t.a.v. Matthes en diens bijbelvertalingen of die brieven nimmer geschreven of gelezen waren.

't Is weer Adriani geweest die hierop een nabetrachting heeft geschreven. "Dat Dr. Matthes (...) roeping gevoelde om de taak, die hij nu eenmaal had op zich genomen, nog in de laatste jaren zijns levens af te maken, is een schoon getuigenis voor zijn toewijding, maar het geeft blijk van onjuist inzicht in de wijze waarop ene Bijbelvertaling moet tot stand komen, dat de grijze geleerde er zó op gesteld was dat zijne ver-

taling zou worden gedrukt, dat het NBG hem hierin is ter wille geweest. De Bijbelvertaling moet uit de Zending, sterker nog: uit de Christelijke Gemeente voortkomen, en waar de Zending nog niet zo ver is dat er zich een gemeente vormt (. . .), daar kan hoogstens sprake zijn van een proeve tot bijbelvertaling. Zulk een proef kan groot nut hebben voor de toekomst en moet bewaard blijven als legger, totdat de tijd komt waarop men te zamen met ontwikkelde gemeenteleden de definitieve vertaling van de Bijbel kan gaan ondernemen. Maar zij moet niet worden beschouwd als een werk dat voor de praktijk gereed is; immers, zij is buiten de praktijk ontstaan en heeft daarom weinig kans van in de praktijk te zullen voldoen".³² Adriani toont zich hier een medestander van het HB-lid dat in 1892 ertegen protesteerde om al maar meer delen van Matthes' vertaling te laten drukken, maar wiens protest de vergadering had laten verklinken als "de stem des roependen in de woestijn".

3. Matthes' wetenschappelijk werk

Als pionier moest Matthes moeizaam zijn weg zoeken bij de bestudering van de talen van Zuidwest-Celebes, alsook van het letterschrift. Het Makassars-Boeginese alfabet (een verre, en sterk vereenvoudigde, afstammeling van een oud Voorindisch schrift) heeft nl. enkele onvolkomenheden die zijn broers of neven (zoals het Javaanse en het Batakse schrift) niet hebben: verlenging van medeklinkers wordt er niet in uitgedrukt, en evenmin een als sluiters van een lettergreep dienende neusklank of "hamza" (d.i. een klank die gevormd wordt door het plotseling afbreken van de stem). Dat maakt de ontcijfering van het schrift voor een vreemdeling tot een moeilijke zaak, vooral wanneer het gaat om vrij onbekende woorden en namen. Men kan dan niet het woord eerst lezen en vervolgens de verklaring ervan vragen, maar moet het hebben horen uitspreken voordat men weet hoe het te lezen.

Dit heeft ook gevolgen voor het inzicht in de spraakkunst. Enkele grammaticale elementen zijn nl. alleen te onderkennen aan klanken die wel uitgesproken, maar in het onvolledige schrift niet geschreven worden. Daardoor heeft Matthes soms bepaalde grammaticale onderscheidingen niet opgemerkt. Dat komt niet tot uiting als hij het Makassars-Boeginese schrift gebruikt, maar wel wanneer hij iets met Latijnse letters weergeeft, zoals in zijn spraakkunsten en in de voorbeelden in zijn woordenboeken gebeurt. Hij blijkt dan, soms zijn informanten niet grondig genoeg te hebben geraadpleegd en/of niet goed naar hen te hebben geluisterd.

In dit verband is het nodig erop te wijzen dat Matthes vooral in de eerste jaren nogal eens moeite had goede informanten te krijgen. Daarom

heeft hij soms zijn licht opgestoken bij mensen die niet volbloed Makassaar of Boeginees waren. Van de daaraan inherente gevaren toont hij nergens zich bewust geweest te zijn.

Deze en andere handicaps hebben hem toch niet belet belangrijke publicaties te geven op het gebied van de talen en letterkunde van Zuidwest-Celebes. Als zodanig moeten in de eerste plaats zijn woordenboeken worden genoemd. Deze vormen, niettegenstaande hun tekorten, nuttige hulpmiddelen bij het lezen van de literatuur en bij het spreken van de taal (ook al zullen er wel eens termen van de gewone omgangstaal aan ontbreken). De betekenisverklaringen zijn nauwkeurig en uitvoerig. De auteur poogt de oorspronkelijke betekenis der besproken woorden aan te duiden en de daaruit afgeleide betekenissen te verklaren. De opgave van vele voorbeelden ondersteunt de uitleg; bij bijzonder taalgebruik worden vaak de vindplaatsen vermeld. (In de tweede druk van het Makassaarse woordenboek heeft echter zijn lust naar volledigheid hem wel eens parten gespeeld. Hij heeft daarin namelijk soms woorden en uitdrukkingen opgenomen die hij of anderen gefabriceerd hadden ter weergave van bij het onderwijs gebruikte Nederlandse of Maleise termen maar die in het Makassaars nog geen burgerrecht hadden gekregen).

Als het tweede (en, eerlijk gezegd, minst geslaagde) onderdeel van Matthes' taalkundig pionierswerk dient op zijn grammaticale publicaties te worden gewezen. In 1854 reeds voltooidde hij zijn *Makassaarsche Spraakkunst*, die echter pas in 1858 van de pers kwam. Hij behandelde daarin o.a. uitvoerig de bij het zelfstandig naamwoord en het werkwoord voorkomende voor- en achtervoegsels, belangrijke onderdelen van de Makassaarse vormleer.

Met deze publicaties ligt Matthes negen jaar vóór bij V. d. Tuuk, wiens Tobase spraakkunst immers pas in 1867 in zijn geheel verscheen. Als taalkundige blijkt hij echter V. d. Tuuks mindere te zijn. Zo geeft hij geen zelfstandige en uitgewerkte behandeling van het Makassaarse klankstelsel, en wat hij daarover wèl vertelt is soms onjuist of onvolledig. Op een van die onjuistheden wees V. d. Tuuk al in de voorrede van zijn Bataks woordenboek. Hij bestrijdt daar de opvatting die Matthes had van klinkers aan het eind van een lettergreep. "In plaats van zijn scherp korte klinker *á, í, óe*, enz. — zo schrijft V. d. Tuuk — heb ik geschreven *aq, iq, uq*, enz., omdat ik het ervoor houd, dat die klinkers door een ook uit het Javaans en Menangkerbaus Maleis bekende opgeslokte *k* (of "hamza") worden gesloten. Die medeklinker heb ik door *q* getranscribeerd, en beschouw hem als de vertegenwoordiger van *k* (of *g*),

t (of *d*), *p* (of *b*) als sluitletters in de verwante talen” (p. VII). Het merkwaardige is dat de omschrijving die Matthes van die klank had gegeven (in § 29) dicht bij de waarheid kwam, maar dat hij de laatste stap tot de juiste conclusie niet zette. Later heeft hij V. d. Tuuk voor het Makassaars op dit punt gelijk gegeven, maar voor het Boeginees zijn onjuist standpunt gehandhaafd.

Typerend voor zijn visie op taal en volk is voorts dat hij “kinderlijk” noemt wat hij van het standpunt van de westerse talen beschouwd vreemd of onvolkomen vindt — een misvatting die hij met de meeste Europeanen in zijn tijd deelde. Zo dient “de kinderlijke manier van spreken der Makassaren” hem ter verklaring van het feit “dat zij niet, even als wij, bij de vervoeging van het werkwoord de verschillende *wijzen* van voorstelling, alsmede de *tijden* kennen” (§ 191). Maar dat belet hem ook om taalverschijnselen te onderkennen die het Makassaars wél heeft, maar die in westerse talen niet voorkomen. Zo ontgaat hem soms het onderscheid dat het Makassaars maakt tussen overgankelijke en onovergankelijke werkwoorden of tussen de behandeling van werkwoorden met bepaald en met onbepaald lijdend voorwerp, en signaleert hij niet de afwijkende woordorde in volgzinnen. Dat hij deze taalverschijnselen niet heeft ontdekt heeft zijn vertalingen ongunstig beïnvloed.

De *Boeginesche Spraakkunst*, die aan het eind van zijn tweede verlot uitkomt is op sommige punten een vooruitgang en toont o.a. dat hij met V. d. Tuuks werk rekening heeft gehouden. Dat ziet men reeds als men de opzet nagaat: de volgorde van de verschillende onderdelen, met de behandeling van het werkwoord voorop, is kennelijk van V. d. Tuuk overgenomen. Ook besteedt hij meer aandacht aan het klankstelsel, en behandelt o.a. de klankwisselingen uitvoerig, zij het op een ongewone plaats, nl. in het hoofdstuk over de woordvorming.

Maar dat neemt niet weg dat ook in deze spraakkunst enkele taalverschijnselen niet onderkend of verkeerd beschreven zijn. En van zijn misvatting over de “kinderlijkheid” van de Indonesiërs en hun talen blijkt hij nog steeds niet te zijn genezen. Zo beweert hij ter verklaring van de vorm die de gebiedende wijs in het Boeginees heeft: “Gelijk onze kinderen, wanneer zij nog gebroken spreken, zal de Boeginees gewoonlijk, als hij verlangt of gebiedt dat het een of ander geschiede, het werkwoord eenvoudig noemen, en dan natuurlijk meestal met de kortst mogelijke vorm” (§ 87).

In de derde plaats heeft Matthes een flink aantal Makassaarse en Boeginese handschriften voor zijn opdrachtgevers aangekocht, een unieke

verzameling die later door het NBG aan de Leidse Universiteitsbibliotheek in bruikleen is afgestaan. Matthes zelf gaf de eerste, wat summier beschrijving van deze handschriften en van enkele andere die hij elders had aangetroffen in zijn *Kort verslag aangaande alle mij in Europa bekende Makassaarsche en Boegineesche handschriften* (Amsterdam, 1875, met een supplement in 1881). Daarmee heeft hij o.a. de grondslag gelegd voor de wetenschappelijke behandeling van de grote Boeginese verhalen-cyclus genoemd naar de held I La Galigo, een mengsel van heldendicht, scheppingsmythe en nog veel meer, geschreven in een min of meer archaisch Boeginees dat slechts enkele informanten hem konden verklaren.

Veel uit deze handschriften maakte hij door de druk toegankelijk in zijn chrestomathieën of bloemlezingen, die hij voorzag van aantekeningen waarin soms transcripties in Latijns karakter en/of vertalingen worden gegeven. Deze boeken geven een representatieve keuze van proza- en poëzie-stukken, allerlei historische of legendarische verhalen, mythen, liedjes, etc. Voor hen die de betrokken talen en het schrift niet machtig waren gaf hij in twee uitvoerige Nederlandse tijdschriftartikelen³³ bekendheid aan de Makassaarse en Boeginese letterkunde.

Wanneer men dit alles overziet zal men erkennen dat Matthes voor de kennis van de talen en letterkunde van Zuidwest-Celebes een belangrijk stuk werk heeft verzet. De boven gesignaleerde bezwaren ten spijt heeft dat werk twee voorheen zo goed als onbekende talen binnen de gezichtskring van het modern-wetenschappelijk onderzoek gebracht en de weg bereid voor hem die ze verder wil bestuderen — en daarbij dan feiten ontdekt die zijn voorganger nog niet zag.

Naast dit alles heeft Matthes ook allerlei ethnografisch materiaal verzameld en bekendgemaakt. Men vindt dat beschreven in sommige artikelen in zijn woordenboeken, in de platenatlassen-met-beschrijving die daarbij horen, in zijn vaak zeer uitvoerige reisverslagen³⁴ en in een reeks voordrachten en artikelen;³⁵ voorts in een apart boekje getiteld *Bijdragen tot de Ethnologie van Zuid-Celebes* (1875). Daarin behandelt hij huwelijk en echtscheiding, zwangerschap en geboorte, eerste levensjaren en opvoeding, taal- en letterkunde, godsdienst en bijgeloof, spel en vermaken, dood en begrafenissen, speciaal zoals die in Luwu voorkomen.

Die bijdragen geven allerlei informatieve beschrijvingen, maar ze laten ons ook de beperkingen van de beschrijver zien. Hij meet alles met de maat van een solide Hollandse burger, en laat niet na erop te wijzen hoezeer het dan tekort schiet. Zo eindigt hij een interessant artikel

over etiquette, rechtsregels en straffen etc. met de ontboezeming: "Uit al het bovenstaande zal U gebleken zijn, dat er helaas! in de Vorstenlanden van Zuid-Celebes nog zeer veel bijgelovige en dwaze gewoonten worden gevonden. Gelukkig, dat vele daarvan in de Gouvernementslanden, dankzij de Europese invloed, geheel afgeschaft of althans ten goede gewijzigd zijn".³⁶ En ook de materiële cultuur is hem niet veel waard. Van de fraaie en pittoreske Boeginese huizen ziet hij alleen wat een Hollander afstoot. Als hij reeds tien jaar in Makassar woont en een aantal grote reizen heeft gemaakt, schrijft hij eens aan het HB: "Hoe langer ik op Celebes rondzwerf, des te meer begin ik eraan te twijfelen of ik hier immer iets zal vinden wat slechts enigermate met Westerse pracht te vergelijken is. Wanneer ik de oude Boeginese heldendichten (...) ter hand neem, vind ik wel opgetekend dat vroeger bijna alles of geheel van goud of zwaar met goud versierd was, doch ik moet zeggen dat de tijden dan verbazend veranderd zijn. Ja, ik wil wedden dat, wanneer gij met een toverslag in het paleis van mijn Boeginese vriendin kondt overgeplaatst worden, gij aan geen paleis maar aan een varkenskot zoudt denken, ja dat u bijna de moed ontbreken zou om wat van haar lekker maal te nuttigen. Gelukkig, dat men tenslotte aan alles went, maar een genot is dat leven onder Inlanders op den duur niet".³⁷

Ten gevolge van deze instelling interesseert hem de innerlijke samenhang niet van de ceremoniën en adatfeesten die hij beschrijft en tracht hij niet door te dringen tot de kern vanwaaruit ze hun betekenis en zin krijgen. Hij geeft, volgens Adriani, "getrouwe beschrijving van het verloop der plechtigheden en gebruiken en volledige opgave van alle termen die daarbij te pas komen, maar alles los van de samenhang die het met de Inlandse maatschappij heeft en zonder enige vergelijking met hetgeen men elders van die aard vindt (...). Vandaar dat Dr. Matthes' verklaringen steeds berusten op symboliek die, zo zij al oorspronkelijk van de Inlanders mocht afkomstig zijn, dan toch in ieder geval ene bedachte verklaring is van tijdgenoten van Dr. Matthes zelf, die niet in staat waren de oorsprong van de gebruiken hunner voorouders te doorgronden".³⁸

VIII. MALEIS

“Inzake het Maleis is niemand het met iemand,
behalve met zichzelf, eens”.
(*Jaarverslag NBG over 1913*, p. 23)

1. De vertaling-Leijdecker in discussie

1.1. *Allerlei kritiek*

In Hoofdstuk II bleek dat aan de vertaling-Leijdecker veel zorg was besteed en dat hij groot gezag had verworven. Toch werd hij ontsierd door vele fouten — waarbij men echter steeds in het midden moet laten of die de hoofdvertalers, Leijdecker en V. d. Vorm, of de revisoren, Wernldy c.s., moeten worden aangerekend. Bovendien waren er bezwaren van meer algemene aard te noemen. (1) De spelling in Latijns karakter was, hoewel consequent, erg omslachtig, omdat ze allerlei toevallige eigenaardigheden van het Maleis-Arabisch schrift probeerde vast te houden. (2) De invloed van het plaatselijke en/of pasar-Maleis was nog sterk, hoezeer de vertalers ook getracht hadden zich te richten naar de normen van de Maleise schrijftaal. (3) Vrij veel woorden werden ontleend aan niet-Indonesische talen, vooral het Arabisch; dat geschiedde waarschijnlijk niet meer dan in Maleise geschriften over Moslimse onderwerpen, maar zeker veel meer dan Ambonse en andere Christenen konden verstaan. En ten slotte (4) voelden de vertalers, geheel in de geest van hun (en ook nog van later) tijd, zich zozeer aan de taalkundige vorm van het origineel gebonden dat ze de voor een goede Maleise vertaling vereiste omzettingen en aanpassingen wel als ongeoorloofde vrijheden ten opzichte van de heilige tekst moesten beschouwen.

Punt (3) was niet het belangrijkste, maar wel het meest opvallende en het gemakkelijkst aanwijsbare gebrek. Daarom heeft het nogal een grote rol gespeeld in de kritiek. Het was ook het eerste waaraan men iets heeft proberen te doen. Al in 1745 verscheen, op initiatief van gouverneur-generaal v. Imhoff, een woordenboekje, waarin Leijdeckers vreemde woorden in gewoon Maleis werden verklaard. En in de volgende eeuw werd op Ambon hetzelfde gedaan door zendeling Gericke en de onderwijzer B. N. I. Roskott, resp. omstreeks 1834 en 1843.

Toch had in het begin van de 19e eeuw de vertaling-Leijdecker nog groot gezag. Het NBG sprak er in 1821 over als een werk dat “met zoveel recht door alle deskundigen in Indië als een voortreffelijke vertaling beschouwd wordt”. Het OIBG was iets voorzichtiger. Wel sprak het van “de zo schone overzetting die wij in het hoog Maleis bezitten”, maar het voegde daaraan toe “de stille hoop te koesteren dat dezelve eerlang meer algemeen zal verstaan worden uit hoofde der vaderlijke zorg van de Hoge Regering, als bedacht niet alleen om het onderwijs der jeugd in het algemeen te verbeteren, maar ook bijzonder te zorgen dat verscheidene onderwijzers onder de Maleise bevolking zich bevlj-tigen, om de jeugd tot de grondige kennis van het zuiver Maleis op te leiden”.¹

Maar in diezelfde tijd kwamen ook minder gunstige beoordelingen van de vertaling-Leijdecker los. Een daarvan is te vinden in de (in 1843 voltooide) autobiografie van Abdoellah bin Abdoel Kadir, taalleraar in het pas door Raffles gestichte Singapore en in Malaka. Deze vertelt daarin hoe hij omstreeks 1823 van een Engelse zendeling een door de Hollanders gemaakt Maleis Nieuw Testament kreeg. Hij bekeek het verbaasd, omdat hij nog nooit een gedrukte Maleise tekst had gezien. Toen hij het thuis wilde lezen, ging hem dat niet gemakkelijk af, want “het boek had wel Maleise letters en Maleise klanken, maar de manier van spreken was niet de Maleise. Woorden werden gebruikt op plaatsen waar ze helemaal niet pasten, en woorden werden verbonden op plaatsen waar ze helemaal niet verbonden behoorden te worden. Daarom kon ik de zin van het boek niet vatten. Alles klonk me onbeholpen in de oren, zodat ik niet kon laten te zeggen: ‘Dit is een boek van de blanken, en ik ken de taal van de blanken niet’. Daarom zat ik verbaasd over dat boek na te denken (...): ‘De lettervormen zijn mooi, maar aan de woorden is geen touw vast te knopen’.” Toen Abdoellah het boek terugbracht — zo vertelt hij verder — “nodigde die meneer me binnen. Hij vroeg me: ‘Hebt u het boek gisteren gelezen?’ Ik antwoordde: ‘Ja, meneer’. Hij vroeg: ‘Is de Maleise manier van spreken inderdaad zó?’ Ik antwoordde: ‘Nee, meneer’. Hij zei: ‘Als het niet de Maleise manier van spreken is, wat is het dan wel?’ Ik antwoordde: ‘Ik weet het niet, meneer. Alleen de maker van dat boek weet in wat voor taal het is’. Toen zijn tolk die woorden overbracht, schoot hij in de lach”.²

Dit verhaal laat duidelijk zien dat de taal van de vertaling-Leijdecker voor Moslimse Maleiers hoogst ongewoon en onverstaanbaar was. Valentijn zou zich zeker verkneuterd hebben als hij dit oordeel had kunnen lezen — en hij zou zich van louter plezier niet gerealiseerd hebben dat

een "Laag-Maleise" vertaling minstens even ongenietbaar voor Abdoellah zou zijn geweest.

Abdoellah had trouwens van de zendelingen in zijn eigen tijd ook geen hoge dunk. Zo schreef volgens hem de baptistenzending W. Robinson, die van 1813-1821 in Batavia en van 1821-1824 in Benkoelen werkte, het Maleis "volgens de grammatica van het Engels en het Latijn (...), zonder zich bewust te zijn dat zulk een taalgebruik in het Maleis onbeholpen klinkt. Dat is een stamper gebruiken om een doortje uit je vlees te trekken"³ (een spreekwoord voor iemand die iets verkeerd aanpakt, ingewikkeld makend wat eigenlijk eenvoudig is).

Daar zal wel iets van waar zijn geweest, maar over de vertaling-Leijdecker had Robinson toch verstandige denkbeelden, zoals blijkt uit een boekje dat hij in 1823 schreef. Daarin maakt hij o.a. bezwaar tegen Leijdeckers weergave van de persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden. Het Maleis gebruikt nl., evenals de andere Indonesische talen, hetzelfde voornaamwoord ter aanduiding van vrouwelijke als van mannelijke personen; een onderscheid als tussen "hij" en "zij" bestaat dus niet. Leijdecker houdt met deze bijzonderheid geen rekening, omdat hij zo woordelijk mogelijk wil vertalen. Maar daardoor wordt hij onbegrijpelijk. Hij gebruikt bijv. in Mk. 7 : 30 ("en toen zij in haar huis kwam vond zij (...) de dochter liggende op het bed", StV) het Maleise voornaamwoord van de derde persoon. Maar aangezien het onderwerp van de vorige zin "Jezus" is zal de Maleise lezer dat voornaamwoord op hem betrekken, en dus de zin opvatten als: "Toen hij in zijn huis kwam, vond hij (...) zijn dochter liggende op het bed". Wil men in het Maleis duidelijk maken dat vs. 30 een ander onderwerp heeft, dan zit er niets anders op dan te vertalen: "Toen de vrouw thuiskwam" etc.; dan worden de volgende voornaamwoorden vanzelf op haar betrokken. Een ander bezwaar van Robinson is dat Leijdecker vaak niet duidelijk maakt of van twee opeenvolgende zelfstandige naamwoorden het tweede een bijstelling bij het eerste is of een bezitsaanduiding. Zo zal zijn weergave van Joh. 8 : 44 ("gij zijt uit de vader de duivel", StV) door een Maleier worden begrepen als "gij zijt de vader van de duivel".⁴

Ten gevolge van deze en dergelijke kritieken wordt men in Amsterdam wat minder zeker van zijn zaak; zo verklaart het HB in 1831, dat de vertaling-Leijdecker "voor menig eenvoudig inlander min verstaanbaar" is. En Ds. v. Rhijn komt op zijn Indische reis in 1846 tot de conclusie: De vertaling-Leijdecker "staat bij de Ambonse Christenen in grote achting maar zelden wordt ze door hen verstaan — het is een soort van mechanische eerbied zonder geest en leven".⁵

1.2. *Vertalingen naast of in plaats van de vertaling-Leijdecker*

Er was niet alleen kritiek op de vertaling-Leijdecker maar men wilde ook iets beters maken. Daarbij probeerde men de bestaande vertaling meer of minder grondig te herzien, dan wel een nieuwe vertaling in een of ander plaatselijk Maleis te maken. Maar ook in het tweede geval blijkt de invloed van Leijdecker in zo'n nieuwe vertaling nog sterk te zijn.

De bovengenoemde Robinson gaf in 1815 te Batavia zo'n herziening van het Mattheüs-evangelie uit. Een tweede druk daarvan, maar nu vermeerderd met het Johannes-evangelie, verscheen in 1823 te Benkoelen. Beide uitgaven werden gedrukt op kosten van de "Baptist Missionary Society". Verondersteld kan worden dat de taal ervan overhelde naar het plaatselijk Maleis van Batavia, waarin Robinson ook tractaatjes heeft geschreven. Op Ambon was Roskott bezig aan een herziening in Ambons Maleis, die postuum verscheen te Haarlem in 1877, bekostigd door het Schotse Bijbelgenootschap.

Een voorbeeld van een vertaling in plaatselijk Maleis is het zg. Soerabajase Nieuwe Testament, dat uit de kring van Vader Emde voortkwam. Het werd omstreeks 1834 gedrukt te Batavia onder toezicht van Ds. D. Lenting, een bestuurslid van het OIBG, en zendeling Medhurst. Volgens Lenting was de vertaling gesteld in "het zg. Laag, d.i. meer in de dagelijkse samenleving gewoon en gebruikt wordende Maleis"; de vertalers waren mensen "aan wier grammaticale kennis veel ontbrak en die ook de grondtekst niet konden nazien".⁶ Maar volgens Ds. J. F. G. Brumund is het verschil met Leijdecker heel betrekkelijk; de Soerabajase vertaling is z.i. slechts "een minder hoog Maleise Bijbel", waarin "voor moeilijke constructiën meer eenvoudige, en voor ongewone en vreemde woorden meer gewone en bekende in de plaats" zijn gekomen, maar die toch voor "de grote menigte" onverstaanbaar is, want "nog altijd vindt zij er een taal in terug, welke de hare niet is. Menigte van woorden zijn (...) hun geheel onbekend, ook constructiën bij hen niet gebruikelijk, terwijl zij de meer gemeenzame woorden, welke zij (...) niet dan samengetrokken en ontdaan van voor- en achtervoegsels bezigen, of geheel niet, of zeer moeilijk herkennen in de omslachtige vormen, waarmee de vertalers ze, door overmaat van taalkundige nauwkeurigheid hebben toegerust". Kortom, deze "Laag-Maleise" vertaling is nog niet laag genoeg; wil men de gewone mensen bereiken dan moet men "geheel tot hunne taal afdalen".⁷

Toch heeft die vertaling een zeker debiet gehad. In 1848 blijkt ze uitverkocht te zijn, in 1865 werd er een herziene tweede druk van bezorgd door zendeling Donselaar. Dezelfde Soerabajase groep maakte

ook een vertaling van de Psalmen, die in 1846 door het NBG werd uitgegeven. Deze werd in Nederland persklaar gemaakt door Veth, die dat met veel zorg en overleg deed maar, naar zijn eigen verslag daarvan,⁸ wel op een nogal vrijmoedige manier met het werk van de vertalers omsprong.

Ten slotte kan hier genoemd worden een vertaling van het Mattheüs-evangelie door zendeling C. T. Hermann te Amurang (Minahasa), "waarin Arabische woorden door verstaanbare Maleise vervangen waren, en hier en daar de uitdrukking veranderd was". Op verzoek van het NZG verklaarde het NBG zich bereid om, bij wijze van uitzondering, dit evangelie uit te geven, maar het wilde zich niet tot meer verbinden. Men vreesde blijkbaar dat deze vertaling te sterk door het plaatselijk Maleis van de Minahasa beïnvloed zou zijn, terwijl men het de taak van het NBG achtte om "niet het drukken van Maleise vertalingen in bijzondere dialecten, maar van een verbeterde Maleise vertaling voldoende aan de algemene behoeften" na te streven.⁹ Het NZG trok zijn verzoek in en besloot om zelf de vertaling te laten drukken. Zij verscheen omstreeks 1850. De vrees van het NBG was overigens ongegrond: niet-tegenstaande vaak nuttige verbeteringen van woorden en vormen en vrij geringe wijzigingen in spelling en zinsbouw was de vertaling toch nog meer in "Leijdecker-Maleis" dan in plaatselijk Maleis van de Minahasa.

Maar als Hermann in 1851 een vertaling van het Mattheüs-evangelie aanbiedt in het Alfoers (de toen gewone aanduiding van de Minahasische landstalen) is het NBG dadelijk en zonder voorbehoud bereid deze uit te geven, omdat het overtuigd is "dat voor ene gepaste verkondiging des Evangelies (...) een eerste vereiste is het gebruik van de eigen taal des volks; dat bepaald het Maleis voor de bewoners van Celebes, gelijk van andere delen van de Oost-Indische Archipel, een zeer ongepast middel is, daar het veelzins de taal is van de onderdrukkers der inboorlingen".¹⁰ (Bij het lezen van deze laatste woorden, die blijkbaar op het koloniale bewind slaan, vraagt men zich verbaasd af wie ze kan hebben neergeschreven: zulke revolutionaire taal nemen de heren in Amsterdam anders zelden in de mond!)

Het HB was dus terughoudend t.a.v. een vertaling in het een of andere plaatselijk Maleis. Dat had drie redenen: een in die tijd wel begrijpelijke maar taalkundig gesproken onjuiste minachting voor plaatselijke dialecten, die vaak beschouwd werden als "vulgair" of "verbasterd"; vrees dat zo'n vertaling afbreuk zou doen aan de gangbaarheid van de "Hoog-Maleise" vertaling; en voorkeur voor de plaatselijke

landstaal, de moedertaal, die men het voertuig bij uitstek voor de evangelieverkondiging achtte. Dat Indonesië naast zulke vertalingen ook een "Hoog-Maleise" Bijbel nodig had erkende het HB natuurlijk wel; maar of daartoe een herziene vertaling-Leijdecker zou kunnen dienen, was iets waaraan het steeds meer ging twijfelen.

2. Naar een nieuwe Maleise bijbel

Na 1850 werd die twijfel versterkt door het verschijnen van enkele artikelen. Zo betoogde Brumund in zijn "De Maleische Christenen hebben geen Bijbel",¹¹ dat de vertaling-Leijdecker onverstaaenbaar was zonder uitleg; dat, als er uitleg gegeven werd, die meestal nog zo veel te wensen overliet dat het doel niet werd bereikt; en dat de vertalingen in plaatselijk Maleis soms wel iets verstaanbaarder waren, maar nooit goed genoeg om te kunnen zeggen dat sommige groepen toch wèl een Bijbel, althans een Nieuw Testament, hadden.

Zijn ambtsbroeder Ds. S. A. Buddingh, belast met de inspectie van Protestantse kerken en schoolwezen in de Archipel, drong aan op verstaande verbetering van het "Hoog-Maleis" of "Bijbel-Maleis" van de vertaling-Leijdecker. Dat lokte een rapport van Roskott op Ambon uit, dat via de hele ambtelijke hiërarchie met verzoek om advies bij het NZG terecht kwam, dat weer in overleg trad met het NBG.

Intussen was ook V. d. Tuuk zich gaan roeren. Hij achtte de vertaling-Leijdecker alleen maar toegankelijk voor een kleine groep ingewijden maar daarbuiten onbruikbaar. " 't Grootste bewijs wel tegen die vertaling — zo schreef hij in deze jaren eens aan het HB — is het feit dat men nergens in de letterkunde van de Maleiers daarvan de invloed kan zien; wanneer zij ware gelezen geworden, dan zouden immers reeds lang daaruit onderwerpen in een verhaal ingekleed in 't Maleis verschenen zijn (...), evenals dit met de "Kroon der Koningen" (*een op Arabische en Perzische bronnen teruggaand Maleis werk*) in 't Javaans 't geval is geweest". Dat het NBG in de vertaling-Leijdecker jaren lang vertrouwen had gehad weet hij aan het feit, dat het "een bijbelvertaling door predikanten en zendelingen laat beoordelen; wat beduidt toch het oordeel van mensen die wat zij van deze talen weten uit de bijbelvertaling en niet uit oorspronkelijke geschriften hebben gehaald?"¹²

In dezelfde tijd wijdde V. d. Tuuk aan dit onderwerp ook een artikel, dat in 1856 verscheen, getiteld: "Iets over de Hoog-Maleische Bijbelvertaling". De teneur ervan werd gekenschetst door zijn sarcastische opmerking dat Leijdeckers taal "Hoog-Maleis" te noemen "in zekere zin terecht was, daar het boven het bereik is zowel van Inlander als

Europeaan". Voorts toonde hij aan de hand van de vertaling van de "Verloren Zoon" (Lukas 15:11-32) met tal van voorbeelden aan dat de vertalers sterk onder de invloed stonden van het plaatselijke Maleis van Ambon en van het pasar-Maleis (door hem "Conventie Maleis" genoemd), en dat hun taalgebruik vaak niet met dat van de beschaafde Maleise schrijftaal (bij hem "Centralisatie Maleis") overeenkomt. Hij wees o.a. op de volgende punten. (1) Zonden tegen de Maleise taalkundige etikette, bijv. in vs. 18, waar de zoon sprekende tegen zijn vader het onbeleefde voornaamwoord van de 1e persoon gebruikt, terwijl hij iets verderop het eerbiedige voornaamwoord bezigt, dat alleen tegenover vorsten op zijn plaats is. (2) Verkeerd woordgebruik, bijv. in vs. 11 waar Leijdecker voor "mens" een woord gebruikt dat "mens" in tegenstelling tot de dieren betekent, en niet het woord voor "persoon" dat hier vereist wordt. En (3) overtollig woordgebruik, bijv. het woordelijk vertalen van "de jongste van hen" in vs. 12, hoewel na de mededeling dat er maar twee zoons waren, in het Maleis de toevoeging "van hen" overbodig is. Met deze en vele andere voorbeelden staaft V. d. Tuuk zijn oordeel, dat de vertaling-Leijdecker "onbekendheid verraadt niet alleen met de regelen der Maleise taal, maar ook met het gebruik der woorden".¹³

V. d. Tuuks opmerkingen voerden de in Amsterdam al bestaande twijfel nog hoger op. Het HB vond ze "meer dan voldoende om de gebrekkigheid van die vertaling in het licht te stellen", en stelde zich de vraag "of wij mogen voortgaan met het uitgeven en verspreiden van een Bijbelvertaling tegen welke deugdelijkheid zo vele en zo belangrijke bezwaren worden geopperd?"¹⁴

Twee jaar later ging zendeling N. Graafland van Tanahwangko (Minahasa) aan de discussie deelnemen. In hem was een man aan het woord die geregeld met de vertaling-Leijdecker werkte en ervaren had dat zij, mits zorgvuldig uitgelegd, een zekere bruikbaarheid bezat. Daarom zag hij in haar een dankbaar aanvaard hulpmiddel bij zijn werk in de gemeenten.

Zijn antwoord aan Brumund kwam neer op: *goed opgeleide* Maleise Christenen hebben wèl een Bijbel. Maar daarmee praatte hij eigenlijk langs Brumund heen; die had immers gesproken van de Maleise Christenen in het algemeen, en die hadden nu eenmaal vaak geen of ondegelijk onderricht ontvangen. Graafland ging voorts uit van de opvatting dat ook in het Westen de gewone man de eigenaardige bijbeltaal niet zo maar begrijpt, maar hij vergat daarbij, dat bijv. de Nederlandse bijbeltaal door mensen is gemaakt die de toenmalige Nederlandse schrijftaal

volledig beheersten, wat van de scheppers van de "Hoog-Maleise" bijbeltaal niet kan worden gezegd.

Het verschil tussen Graafland en V. d. Tuuk was dat zij de vertaling-Leijdecker uit verschillende gezichtshoeken bekeken: de een had sympathie voor Leijdeckers werk al was het dan misschien ook een minder soort Maleis, de ander keek of de erin gebezigde taal Maleis was dat aan de normen van de Maleise schrijftaal voldeed. Graafland begon dan ook met V. d. Tuuk wegens de vele hatelijkheden in zijn stuk te kapittelen; hij zei over "iets dat duizenden en nogmaals duizenden heilig is (...) in een wetenschappelijke beschouwing geen vrome ontboezemingen" te verwachten, maar "scherts en spot" niet geoorloofd te vinden: "dat is niet de wetenschappelijke toon". Maar dat belette hem niet V. d. Tuuks gerechtvaardigde taalkundige kritiek te erkennen en te delen. Daarom betoogde hij dat men geen herziening van de vertaling-Leijdecker moest proberen te maken, maar streven naar een nieuwe vertaling die zich strikt zou moeten houden aan het taalgebruik van goede Maleise auteurs. Hij meende dat men dan deed wat Leijdecker ook had willen doen (zie hiervóór, p. 13v.), maar wat hij en/of zijn revisoren niet consequent hadden doorgevoerd.¹⁵

In Amsterdam werd dit stuk met een zucht van verlichting ontvangen. Het Jaarverslag van 1858 deelt mee, "dat de Heer Graafland (...) heeft betoogd (...), dat de Maleis-sprekende Christenen — dat zijn dezulken die in de scholen onderwijs hebben genoten en tot het lidmaatschap der Christelijke gemeente zijn opgeleid — in de Maleise Bijbel de Schrift hebben die hen kan wijsmaken tot zaligheid"; en dat "de klacht als zouden de Maleise Christenen geen Bijbel hebben en dat dus de vele exemplaren van de Maleise Bijbel die jaarlijks door ons Genootschap naar Oost-Indië worden gezonden, nutteloos verspild zijn — dat die klacht, zo algemeen uitgesproken, onjuist en ongegrond is". Maar het verslag constateerde ook dat Graafland V. d. Tuuks taalkundige bezwaren "als waar en juist heeft erkend en alzo heeft toegegeven dat er behoefte bestaat aan een verbeterde vertaling van de Bijbel in het Maleis, ene vertaling die niet alleen, zoals de tegenwoordige, verstaanbaar en bruikbaar is voor dezulken die door Christelijk onderwijs tot dat verstaan en gebruiken zijn opgeleid, maar die, geschreven in de taal van de klassieke voortbrengselen der Maleise literatuur, ene gemakkelijke en aangename lectuur oplevert voor elke Maleier, die zo ver ontwikkeld is dat hij kan lezen".¹⁶

Hiermee is de richting bepaald waarin het NBG nu denkt verder te gaan. Om iemand te vinden die voor dat werk geschikt is, wordt een

oproep geplaatst in de *Javasche Courant* van 10 oktober 1860 (no. 81). Daarin nodigt het HB “een ieder die de vereiste bekwaamheden meent te bezitten, uit tot het bewerken en inzenden ener proeve” van een Maleise vertaling van drie stukken uit het Oude en drie uit het Nieuwe Testament. De vertaler moet uitgaan van “de ene of andere der bij de Protestantse kerken geautoriseerde Europese overzettingen, met raadpleging, voor zoveel mogelijk, van de grondtekst ter verbetering van de meest in het oog lopende gebreken”. Het te bezigen Maleis wordt omschreven als “een zoveel mogelijk algemeen verstaanbaar, doch tevens beschaafd Maleis, i.o.m. de taal die thans nog in geschriften door beschaafde Maleiers gebruikt wordt”; als voorbeeld daarvan noemt de oproep o.a. Abdoellahs autobiografie, en een Maleis verslag over toestanden op Bali, dat in een Nederlands tijdschrift was gepubliceerd.¹⁷ De proeve van vertaling moest zowel in Latijns als in Arabisch-Maleis schrift worden ingediend.

De drie hierop binnenkomende antwoorden worden door een commissie van vier deskundigen beoordeeld. Drie van hen geven de voorkeur aan de proeve van vertaling die zendeling H. C. Klinkert heeft ingezonden; één deelt die voorkeur niet, omdat die vertaler van de Statenvertaling is afgeweken. Dat bezwaar wordt echter ontzenuwd door Veth, die er het HB op attendeert dat Klinkert op de genoemde plaatsen meestal een betere interpretatie van de grondtekst heeft gevolgd, geheel i.o.m. de termen van de oproep.

Een niet onvermakelijke bijzonderheid hierbij is nog dat één HB-lid tevens Indischgast tien verzen van Klinkerts proeve op de zuiverheid van zijn Maleis ging toetsen en er zeven fouten in meende te moeten signaleren. In zes gevallen was het gelijk echter duidelijk aan Klinkerts kant en in het zevende was diens vertaling niet minder dan wat zijn criticus voorstelt! Wat hierbij opvalt is dat Klinkert in drie gevallen werd bekritiseerd omdat hij een voornaamwoord van de 3e persoon, dat woordelijk in het Maleis overgebracht verwarring zou stichten, duidelijk en verstaanbaar had vertaald met “God” of “de Heer”, geheel in overeenstemming met de opvattingen van Robinson, V. d. Tuuk en Graafland. Deze bijzonderheid toont aan hoezeer men in de kring van het HB nog aarzelde tussen woordelijke overzetting en idiomatische, verstaanbare vertaling.

Het NBG neemt het meerderheidsadvies van de commissie van deskundigen over; de DZV is bereid Klinkert voor de bijbelvertaling af te staan; en zo kan deze worden benoemd tot “afgevaardigde voor de Maleise vertaling”. Dat geschiedt op 8 juli 1863, ruim twee jaar na het inzenden van zijn proeve van vertaling.

3. H. C. Klinkert (11 juni 1829 - 20 november 1913)

3.1. *Levensloop*¹⁸

Hillebrandus Cornelius Klinkert was, toen hij werd benoemd, al zeven jaar op Java werkzaam als zendeling van de DZV. Geboren te Amsterdam in 1829 werd hij opgeleid tot landmeter maar kwam als volontair op de fabriek Feyenoord te werken; daarna voer hij als machinist op een Rijnboot. Ten gevolge van een ongeluk lag hij in Worms een tijd in het hospitaal. In Nederland teruggekeerd kwam hij op catechisatie bij Ds. P. v. d. Goot (bestuurslid en vanaf 1853 secretaris van de DZV), waar zijn belangstelling voor de zending werd gewekt.

In 1851 meldt hij zich aan bij de DZV, die hem eerst voor onderwijzer laat leren en hem in 1853 naar de zendingsopleiding van het NZG te Rotterdam stuurt. Daar krijgt hij echter strubbelingen met de leiding, omdat hij meent te moeten protesteren tegen het z.i. modernistische onderricht, en wordt in 1855 van de school verwijderd. Het bestuur schrijft aan de DZV hem ongeschikt te achten voor samenwerking met andere zendelingen, maar meent dat hij zal voldoen op een zendingsterrein waar hij kan werken zonder veel met anderen te maken te hebben. Klinkert zelf is het daarmee in zoverre eens dat hij graag zelfstandig wil arbeiden, maar zijn bestuur beslist anders, en voegt hem toe aan Jansz in Djapara.

(a) Op Java, 1856 - 1864

Klinkert vertrekt in 1856 per zeilschip, beleeft een geweldige storm beoosten Kaap de Goede Hoop en komt begin september in Batavia aan; eerste indrukken: "Wonderlijk en vreemd, men ziet hier bijna niets dan bruinkleurige voor het merendeel naakte mensen" en hoort "het akelig gehuil der Mahomedanen".¹⁹ Van Batavia gaat het "per stoomboot" verder naar Semarang, waar hij wordt afgehaald door Jansz. In Djapara komt hij voorlopig bij deze in huis.

Gedurende zijn leertijd legt Klinkert zich toe op Javaans en Maleis. Ook probeert hij medische hulp te bieden en verzamelt daartoe geneeskrachtige kruiden. Een jaar na aankomst huwt hij een Indo-Europese, Louise Wilhelmina Kahlé, die vrijwel alleen Javaans en Maleis spreekt. Hij vindt dat zijn band met de Javanen door dat huwelijk wordt versterkt. In ieder geval zal het aan zijn taalkennis ten goede zijn gekomen: het aloude recept van "de taal leren onder de klamboe" kan hij in alle eer en deugd toepassen. Zijn vrouw helpt hem ook bij het onderwijs op Jansz' Javaanse school.

In deze eerste jaren al laat zijn gezondheid te wensen over; er is sprake van lever- en ingewandsklachten. In 1858 beschouwt het bestuur, op advies van Jansz, zijn leertijd als beëindigd, zodat hij nu meer zelfstandig als zendeling werkzaam kan zijn. Toch blijft Jansz nogal overheersend, wat Klinkert op den duur bij alle waardering voor zijn oudere collega moeilijk kan slikken. Dit zal de voornaamste reden zijn geweest waarom hij in 1859 uit Djapara vertrekt en in Semarang gaat werken.

Reeds in Djapara was hij begonnen geregeld in het Maleis te preken, al was het vaak slechts voor zijn vrouw en vier of vijf van haar bloedverwanten. Hij koos zijn tekst dan uit het Mattheüs-evangelie dat hij zelf in het plaatselijk Maleis vertaalde. Dat werk zet hij nu in Semarang voort, waarbij hij veel hulp van zijn vrouw heeft. Ook gaat hij daar een Maleise krant uitgeven, de *Selomprèt Melajoe* (Maleise Bazuin), die tot in de jaren-20 van de 20e eeuw heeft bestaan.²⁰ Uit de opbrengst daarvan bekostigt hij voor een deel de drukkosten van zijn intussen voltooide vertaling van de vier Evangelieën in het Maleis van Semarang; voor de rest krijgt hij hulp van particulieren ter plaatse, o.a. van Mr. F. L. Anthing, die daar toen president van de Raad van Justitie was. Het boek komt in 1861 uit.

Hij legt zich ook toe op de colportage van deze en andere door hem geschreven of vertaalde godsdienstige lectuur in Semarang en omstreken, en schijnt dat werk zelfs tot buiten Java te hebben willen uitbreiden. Hij schrijft althans jaren later dat hij in Semarang plan heeft gehad een schip te kopen om daarmee de eilanden af te varen en "op alle toegankelijke kustplaatsen in het Maleis te prediken en Bijbels of gedeelten daarvan te verspreiden",²¹ maar dat daarvan nooit iets is gekomen.

Het is ook in Semarang dat hij de hiervóór vermelde oproep van het NBG leest en erop reageert met het inzenden van een proeve van vertaling in het "Hoog-Maleis". In afwachting van een beslissing daarover werkt hij verder aan zijn vertaling in Semarangs Maleis, die hij in de tweede helft van 1862 voltooit. Hij heeft voor de drukkosten daarvan dan al een subsidie aangevraagd bij het NBG. Het HB stemt in zijn verzoek toe, onder aantekening "dat elke lokaal-Maleise vertaling slechts een tijdelijke maatregel is".²² Zo kan in 1863 het gehele Nieuwe Testament in deze vertaling verschijnen. Het boek heeft, o.a. in de Chinese gemeenten op Java, een belangrijke rol vervuld en beleefde vier herdrukken, de vierde nog na de tweede wereldoorlog, in 1949: een langdurig gebruik dus van deze als tijdelijk bedoelde vertaling.

In Semarang kan Klinkert niet tot directe evangelisatie en gemeente-

vorming komen. Als bericht van het NBG uitblijft, besluit hij zijn geluk in de Preanger te gaan beproeven. Hij vertrekt in de zomer van 1862 naar Tjiandjoer en begint er een schooltje, in afwachting van de aangevraagde vergunning tot het verrichten van zendingswerk. Maar ook hier loopt hij vast, want de vergunning wordt geweigerd. Bovendien voelt hij er zich belaagd, zoals blijkt uit wat het jaarverslag van de DZV op grond van zijn brieven meedeelt. “Te Tjiandjoer zijn Europeanen weinigen in getal, en daardoor heerst bij de inlander veel minder een geest van ondergeschiktheid dan elders op Java. Klinkert heeft reeds ondervonden, hoezeer hij nodig heeft, zelfs tegenover zijn bedienden, die maar al te licht in gevaarlijke vijanden veranderen, zich in acht te nemen”.²³ Of de situatie werkelijk gevaarlijk was, is niet meer uit te maken. Men kan alleen constateren dat een andere zendeling, Coolsma, een paar jaar later in hetzelfde Tjiandjoer niet zulke klachten heeft en dat Klinkert zich in Riouw en Singapore eveneens belaagd zal voelen. Hoe dat zij, als in oktober 1863 de benoeming tot afgevaardigde van het NBG afkomt, is dat voor hem een opluchting.

Hij had bij het inzenden van zijn vertaling duidelijk laten blijken dat hij zich bewust was slechts een beginner te zijn in de taal van de Maleise geschriften en dat hij zich dus met grote aarzeling had gezet tot een vertaling daarin. “Ik reken mij — zo schreef hij aan het HB — thans voor dat werk niet bekwaam en zou voor mij zelve ene goede voorbereiding (...) zeer wensen. Gedurende de weinige jaren die ik in Indië ben, heb ik mij in midden Java opgehouden, buiten omgang met beschaafde Maleiers, zonder iets aan het zuivere Maleis te doen, en mij bepalende tot het lokaal Maleis dat hier (*d.i. in Semarang*) wordt gesproken”. Uit die brief, alsook uit zijn proeve van vertaling en het daarover door de vier beoordelaars uitgebrachte rapport, heeft het HB zich een goede indruk kunnen vormen zowel van zijn beperkingen als van zijn bekwaamheden. Die doen hem — zo verklaart het — “kennen als iemand wien, na de nodige voorbereiding, het werk der Maleise Bijbelvertaling zal mogen worden toevertrouwd”. Al kent hij nu nog voornamelijk het plaatselijk Maleis van Semarang, “de wijze waarop hij nu reeds de ingezonden proeve heeft bearbeid, en de denkbeelden die hij zich omtrent de vereisten van zulk ene vertaling heeft gevormd, getuigen van een gezond verstand en een geest van opmerking, die weliswaar niet toereikend zouden zijn om op de tegenwoordige hoogte der wetenschap ene goede Spraakkunst of Woordenboek te leveren, maar voorzeker uitmuntende waarborgen mogen heten voor de goede bewerking ener Bijbelvertaling, bij welke ene solide practische kennis der taal

practisch moet worden toegepast. De hoofdvoorwaarde dan, om wel te slagen is deze, dat de Heer Klinkert in staat gesteld worde om onder echte Maleiers (...) enige jaren door te brengen".²⁴

Daarom wordt bij zijn benoeming besloten hem de taal te laten bestuderen in een gebied waar het Maleis niet als een *lingua franca* maar als moedertaal gesproken en als literatuurtaal geschreven wordt, zoals bijv. de Lingga- of de Riouw-Archipel (t. Z. van Singapore). Daar moet hij, zoals zijn instructie zegt, zich de eerste twee jaar "onledig houden met beoefening der zuiver-Maleise taal, en door aantekening van het daaromtrent opgemerkte zorg dragen, dat deze voorbereidende studie in geen geval voor het Genootschap verloren ga". Voorts dient hij er Maleise handschriften te verzamelen (die later aan het NBG zullen komen) en halfjaarlijkse verslagen te schrijven "over zijn weder- varen, en zodanige bijzonderheden aangaande zijn arbeid, de taal, het land en het volk waaronder hij woont, als nuttig kunnen zijn, ter inlichting van het HB en de leden" van het NBG. Dus gaat Klinkert kort na zijn benoeming uit Tjiandjoer op reis naar de Riouw-archipel, waar hij zich met zijn gezin vestigt in de hoofdplaats Tandjoengpinang (door hem en andere Hollanders meestal eveneens Riouw genoemd).

(b) Op Riouw, 1864 - 1867

Het 2½ jaar durende verblijf te Riouw schildert Klinkert in zijn brieven aan het NBG als een periode vol van onaangenaamheden. Een goed huis is in Tandjoengpinang niet te huur. Het gezin moet zich behelpen met een Chinees winkelhuis aan de ingang van de Chinese kamp, "zonder (...) put, privéé, keuken", waar ze op de zolder achter schutten moeten slapen. Het ligt, zoals hij het uitdrukt, "aan en op zee, nagenoeg zoals de Noorder Stadsherberg aan 't IJ", en is "aan weerskanten zonder raam of luchtgat, zodat de wind er niet kan binnenkomen"; bij zware buien regent het in huis bijna even hard als daar buiten, zodat hij soms zijn handschriften uit het water moet opvissen. Het huis heeft geen aparte kamers — schrijft hij — "zodat aan een plaats, waar ik mij met mijn schrijver zou kunnen afzonderen, niet te denken valt (...). Mijn schrijftafel staat voor de winkelramen, die zonder glasruiten zijn, zodat ik daar te koop zit in de volle zin des woords". Ten gevolge van brand elders komen vele Chinezen naar Tandjoengpinang en hij loopt telkens gevaar dat zijn huisheer hem uit het huis zal zetten om het aan een ander te verkopen. Als oorlogsschepen de plaats aandoen maken de matrozen de buurt onveilig. En een groot mannenoverschot onder de Chinezen leidt tot allerlei onverkwikkelijkheden; hij verzucht: "Dat het

Gouvernement daarin niet voorziet door vrouwelijke bannelingen van Java of elders hierheen te zenden. Na verloop van straf tijd zouden velen met Chinezen een eerlijk huwelijk kunnen aangaan" — en lijkt niet te bedenken hoe het de vrouwen zal vergaan aan wie zo'n eerlijk huwelijk niet te beurt valt.²⁵

Het gezin heeft veel met ziekte en tegenslagen te kampen; hij heeft een "galkoliek" en loopt brandwonden op, zijn vrouw lijdt o.a. op het eind van deze periode aan een kwaal die beeldend als "maaghoest met onophoudelijke fluimlozing" wordt beschreven. Daar komt bij dat het leven op Riouw wegens de nabijheid van Singapore veel duurder is dan op Java. Was daar zijn traktement van fl. 4.000,— per jaar ruim voldoende, hier is er slechts met moeite van rond te komen.

Omdat hij door zijn werk op een andere manier met de bevolking in contact komt dan de doorsnee-Europeaan, houdt men hem voor een spion van de Regering. Met de Maleise maatschappij heeft hij niet veel op; de hoofden maken zich aan onderdrukking schuldig en daardoor is er veel verloop van volk. En over Moslims spreekt hij met evenveel antipathie als V. d. Tuuk deed; hij ziet in hen de natuurlijke vijanden van de Nederlanders. Als in de Chinese kamp relletjes zijn geweest, waarbij hij en zijn gezin in gevaar hebben verkeerd, schrijft hij: "(...) mijne Mohammedaanse bedienden sprak het vergenoegen uit de ogen". Die relletjes waren veroorzaakt door "knevelarij en arbitraire handelingen van de politie" die niet als "handhavers van het recht, voorwaar ene gewichtige en edele bediening" was opgetreden, maar eerder als "bloedzuigers en kwelduivels"; ze werden bezworen door het flinke optreden van de Resident en door het verschijnen van de "militaire macht (...) van de oorlogsschepen (...) van het fort".²⁶

Ook over de Europeanen is hij slecht te spreken. Hij vindt dat ze niet veel uitvoeren, de hele middag en avond rondklungelen. Daarom heeft hij zich bij zijn komst te Riouw "als een slak in haar huisje teruggetrokken". Maar het gevolg van deze houding is dat hij er "geheel als vreemdeling" komt te staan.²⁷ Menige zendeling of bijbelvertaler heeft zich genoodzaakt gezien om zich van de Europese koloniale samenleving af te zonderen ter wille van nauw contact met de inheemse maatschappij; Klinkert echter sluit zich van de eerste af zonder in de tweede echt een plaats te vinden.

Zijn dit opmerkingen die hij gedurende zijn verblijf te Riouw maakt, in een terugblik kort na zijn vertrek vandaar zet hij de sombere trekken nog wat steviger aan: "Het was voor ons in vele opzichten een hel, waar wij onze gezondheid en rust gedurende 2½ jaar hebben opge-

offerd". Het huis was "lek als een mandje. Bovendien afgezonderd van de overige Europeanen, alleen te midden van Chinezen en Klinganezen (Moren), die ons met hunne vechtpartijen en geschreeuw het leven bitter zuur maakten. Twee en een half jaar lang werden alle excrementen van Riouw vlak naast onze woning neergeworpen. Ziedaar enige liefelijkheden, die op zich zelf reeds genoegzaam zijn om iemand de vlucht te doen nemen. Hierbij komt nog de overlast door de oorlogsmatrozen ons onophoudelijk aangedaan, die (...) menige avond tot grote ontsteltenis mijner vrouw beschonken mijn huis binnendrongen. Dan de plagerijen en spotternijen der meer beschaafde Europeanen, die ons voor het oog der inlandse bevolking geheel de kroon van het hoofd hebben genomen. Het gevolg van dit laatste is geweest, dat ook de Moren zich niet hebben ontzien om ons op allerlei wijze te plagen en zelfs tijdens de afwezigheid van de resident met scherp voor onze woning te lopen en ons te dreigen".²⁸

Klinkert lijkt een man te zijn geweest die gauw geërgerd was en neiging had tot zwartgalligheid; dat lag waarschijnlijk al in zijn aard en is zeker versterkt geworden door de kwalen die zich al in 1858 bij hem openbaarden en door de ziektes van zijn vrouw en kinderen. Daardoor kan ook zijn beschrijving van de omstandigheden waarin hij in Riouw leefde extra somber gekleurd zijn geworden. Maar ook als men daarmee rekening houdt, blijft de indruk bestaan dat hij het in Riouw heel moeilijk heeft gehad. Toch houdt hij vol terwille van zijn Maleise studie.

Zijn verblijf te Riouw geeft hem natuurlijk een goede gelegenheid Maleis te horen en te spreken. "Ons huis, hoe ongeschikt ook ter bewoning — zo vertelt hij — geeft mij veel gelegenheid om met de Maleiers in aanraking te komen, daar achter hetzelfde de aanlegplaats is van vele prauwtjes, en velen hunner vóór mijn huis komen uitrusten of op wind en tij wachten". Zo weet hij een zeker vertrouwen te winnen. Hij maakt enkele reisjes in de buurt en is van plan ook reizen naar Sumatra's Oostkust en naar het Maleise schiereiland te maken. Dat is, schrijft hij, noodzakelijk, omdat "de Maleiers der eilanden hier niet zeer bekend zijn met woorden, die betrekking hebben op de landbouw, veeteelt, handwerken, enz. enz., maar dat zij alles wat betrekking heeft op de zee, als gewezen zeeroovers, opperbest weten. Zal ik mij dus bekend maken met de juiste uitdrukkingen voor zovele zaken in de Heilige Schrift voorkomende, dan dien ik ook eens daar te vertoeven, waar die vakken beoefend worden".²⁹ Hij hoopt zich te kunnen aansluiten bij H. von de Wall, die ook te Riouw woont om voor de Regering een

Maleis woordenboek te vervaardigen en in de gelegenheid wordt gesteld om de voor zijn werk noodzakelijke reizen te maken. Maar van deze reisplannen komt, helaas, vrijwel niets.

Met de zojuist genoemde Von de Wall heeft hij wel enige omgang — hij krijgt soms een boek of handschrift van hem te leen, en ze wisselen wel eens lexicografische vondsten uit —, maar van nauwe samenwerking is geen sprake; op den duur schijnt er zelfs verwijdering te zijn ontstaan. Klinkert schrijft dat hij met verlangen uitziet naar het verschijnen van 's mans woordenboek, maar legt zich overigens toe op het aanleggen van een eigen verzameling van de Maleise woorden en uitdrukkingen die hij in zijn lectuur tegenkomt. Hij tracht zoveel mogelijk handschriften te pakken te krijgen. Ook als hij reeds genoeg "stof ter verwerking" heeft, wil hij toch nog "zo veel mogelijk van alles wat de Maleiers op literair en industrieel gebied hebben geleverd, iets verzamelen ten behoeve van de wetenschap". Telkens vermelden zijn brieven dan ook aankoop of afschrijven van handschriften; in 1867 heeft hij er 90 verzameld en een jaar eerder meldt hij dat hij er al een 30 gelezen heeft. Bij de studie ervaart hij het nut van zijn kennis van het Javaans, "want daardoor kom ik — zo schrijft hij — achter vele zaken in het Maleis die anders aan mijne opmerkzaamheid zouden ontsnappen, en ben ik in staat Javaanse en Maleise woorden en eigenaardigheden te onderkennen".³⁰

Voorts tracht hij o.a. een overzicht te verkrijgen van de geneeskundige termen in het Maleis en een verzameling aan te leggen van de geneeskrachtige kruiden en andere geneesmiddelen die in zijn omgeving gebruikt worden. Een deel van die verzameling gaat verloren door de overstroming in zijn huis; over de rest publiceert hij later een artikel.

Voor al dat werk heeft hij natuurlijk assistentie van Maleiers nodig. Het blijkt niet gemakkelijk te zijn een schrijver die ook als informant kan fungeren te vinden, maar in september 1864 kan hij er een in dienst nemen, Entjik Moemin, een zoon van de hoofd-penghoeloe van Penjingat. Hij deelt over hem mee: "Hij schrijft ene goede hand, maar wat langzaam, doch, wat meer waard is: hij heeft veel kennis van Maleise woorden en derzelve betekenis, en heeft veel gereisd, bv. naar Siak, Malaka, Lingga, Singapoera, etc."³¹ Later heeft hij nog minstens één erbij gekregen, wiens naam en herkomst hij echter niet vermeldt. Hoewel er in die tijd goede kenners van de Maleise taal en letterkunde op Riouw moeten zijn geweest, lijkt het Klinkert niet gelukt te zijn daarmee in contact te komen, laat staan hen als informant in te schakelen. Het is mogelijk dat zulks bemoeilijkt werd door de houding

van de Europese bestuursambtenaren, die omgang van een niet-ambtenaar met vooraanstaande en invloedrijke Maleiers niet graag zagen. Hoe dat zij, Klinkert spreekt over de samenwerking met zijn informanten slechts zelden; Von de Wall houdt later over hen een schamper verhaal. Toch moet de werkelijkheid gunstiger zijn geweest dan de indruk die men er achteraf van krijgt. Immers, in deze tijd moet de grondslag zijn gelegd voor de grote kennis van het Maleis en zijn literatuur die Klinkert later zal blijken te bezitten, en die is zonder goede informanten (èn een goede manier om met hen te werken) niet denkbaar.

In deze jaren publiceert hij ook enkele artikelen in een wetenschappelijk tijdschrift, zoals een verzameling spreekwoorden, met de uitleg die een Maleier daaraan gaf, en een aantal "*pantoens* of minnezangen der Maleiers", beide in Maleise tekst en Nederlandse vertaling; verder een vertaling van de beschrijving die Abdoellah had gegeven van zijn reis naar Mekka. Het eerstgenoemde stuk is blijkbaar aan V. d. Tuuk ter beoordeling gestuurd. Hij schrijft aan het NBG, dat het te belangrijk is om in een tijdschrift te verdwijnen, maar beter apart kan worden gepubliceerd. In een brief aan zijn vriend Engelmann uit hij zich wat genuanceerder en spreekt van een stuk "dat veel goeds bevat, maar ook een bewijs dat Klinkert geen taalkenner is".³²

In mei 1866 zijn de twee jaren van Klinkerts voorbereidende taalstudie om. Iets eerder is hij al begonnen te vertalen, eerst het Mattheüs-evangelie, daarna dat van Markus.

Bij de mededelingen die hij daarover doet vertelt hij ook hoe hij te werk gaat om de te vertalen tekst goed te begrijpen. Hij kende geen Hebreeuws en weinig of geen Grieks. In zijn werk moet hij dus uitgaan van vertalingen, in de eerste plaats de Statenvertaling. Maar aan de exegetische en tekstkritische beslissingen die deze weerspiegelt, acht hij zich niet gebonden, geheel in overeenstemming met de richtlijnen van het HB, zoals die in de oproep van 1860 waren aangeduid. Hij gaat zijn eigen weg, en probeert zich zo goed mogelijk te realiseren wat de tekst wil zeggen, waarbij hij zich laat voorlichten door "andere overzettingen van beroemde mannen" als V. d. Palm, Vissering en De Wette, en ook door Renan.³³ Hij voelt er niet voor om zich uitvoeriger "met exegetische studiën af te geven, daar het Maleis alleen reeds meer werk oplevert dan in een mensenleven kan worden afgedaan, al haalt men er ook geen andere talen bij overhoop (...). Mijn leeftijd en verzwakt lichaam laten mij ook niet toe grote kastelen in de toekomst te bouwen".³⁴

Die leeftijd was overigens niet zo verontrustend hoog: 36 jaar, maar met zijn lichamelijke toestand was het inderdaad slecht gesteld. In

dezelfde brief vertelt hij dat hij na tien Indische jaren erg verzwakt is. En in oktober volgt een brief waarin hij zijn moeilijkheden in den brede uiteenzet, betoogt dat terugkeer naar Nederland noodzakelijk is voor de gezondheid van hem en zijn gezin, en voorstelt om zijn vertaalwerk daar voort te zetten. Voor dat laatste noemt hij vier argumenten, die soms wat gezocht en "pour besoin de la cause" klinken.

(1) Hij acht zich nu tegen zijn taak opgewassen; of in zijn eigen woorden: "Men verlangt van mij een vertaling van de Bijbel in het zuivere Maleis, zoals dat in de Mal. geschriften tot op heden algemeen in gebruik is. Welnu, in dat Maleis voel ik mij op dit ogenblik, zonder grootspraak, sterk genoeg om met de gegevens die ik heb het werk in Nederland te voleindigen. (...) Mijn woordenboek is vol aantekeningen. Twee evangeliën heb ik vertaald en wat op de andere geschriften van het Nieuwe Testament van toepassing was, daarop aangetekend. (...) Als het genootschap mij permitteert naar Nederland (...) een mijner schrijvers mede te nemen (wij zijn toch verplicht een bediende mede te nemen), dan zie ik eer kans daar te slagen dan hier (...)"

(2) Zijn vertaling is niet de eerste die in het Maleis wordt gemaakt. Hij kan voortbouwen op de vertaling-Leijdecker (wiens onzuiver Maleis zijn vertaling juist moest vervangen!) en op een vertaling van zending B. P. Keasberry in Singapore (die hij echter in eerdere brieven nogal heeft bekritiseerd!).

(3) Het HB zal "uit de door mij gepubliceerde stukjes wel hebben bemerkt, dat de studie van het Maleis in Nederland op een hogere trap staat dan in Indië zelf, zodat ik de hier zijnde beoefenaren waarlijk niet als vraagbaken nodig heb". Dat slaat kennelijk op *Europese* beoefenaars; dat het HB hem zou kunnen vragen of hij niet met *Maleise* beoefenaars van het zuivere Maleis kon werken lijkt niet bij hem op te komen.

(4) "Eindelijk is het werk, dat op mij rust, in sommige opzichten van een geheel andere aard dan dat van 's Genootschaps overige afgevaardigden. Allen zijn gezonden geworden om ene nog onbekende taal te ontginnen en vervolgens daarin de H.S. te vertalen. Ik daarentegen heb te doen met ene taal, die zo goed als reeds ontgonnen is en waarover niet veel meer te zeggen valt dan er reeds van gezegd is (*sic*). Taalkundige werken heeft het Genootschap of de wetenschappelijke wereld dan ook nooit van mij te verwachten (...)"³⁵

Met deze brief weet het NBG niet goed raad. Millies, om advies gevraagd, schrijft niet overtuigd te zijn dat de toestand op Riouw zo onhoudbaar is als Klinkert zegt, en zet achter zijn argumenten (2), (3) en (4) de vraagtekens die ze verdienen. Het staat voor hem vast dat

Klinkert zijn vertaling liefst in Indonesië moet maken, en dus beter, in overleg met een arts, kan verhuizen naar een gezondere plaats in een ander gebied waar men goed Maleis spreekt, bijv. Malaka. Maar mocht de arts een langer verblijf in de tropen afraden, dan moet het gevraagde Europees verlof natuurlijk worden toegestaan. Daarmee zijn ook andere adviseurs, Veth en Roorda, het eens. Zij menen dat Klinkert in het laatste geval wel in staat zal zijn om in Nederland een concept-vertaling te maken en dat hij daarna hopelijk voor enige tijd naar Indonesië zal kunnen terugkeren om zijn werk ter plaatse te herzien. In deze geest wordt door het HB besloten. Mocht het doktersadvies een verblijf in Nederland noodzakelijk maken, dan wordt Klinkert op het hart gedrukt "economisch" te reizen; op vergoeding van reiskosten en salaris van een bediende of schrijver moet hij niet rekenen. Daarmee is de mogelijkheid dat althans één Maleier bij het vertaalwerk betrokken zou blijven afgesneden. Misschien was het HB t.a.v. het laatste beïnvloed door het feit dat Matthes enige jaren eerder niemand bereid had kunnen vinden voor zo'n taalhelperschap in den vreemde.

Terwijl dit alles in Nederland wordt overwogen en besloten, is Klinkert op advies van zijn dokter en van de resident al in oktober 1866 uit Riouw vertrokken, en met zijn gezin naar Singapore gegaan, waar zij eerst twee weken bij zendeling Keasberry logeren en later een eigen woning vinden. Die is beter dan zijn Riouwse was, schrijft hij, maar zijn vrouw is er weer ziek en "geeft met slijm nu ook bloed op". Een volgende brief uit Singapore is iets hoopvoller over de gezondheidstoestand, maar Klinkert voelt zich weer belaagd: "Helaas! ook hier broedt en wroet men tegen ons".³⁶ Het is duidelijk dat hij het daar niet lang zal uithouden. In de zomer van 1867 aanvaardt de familie de reis naar Nederland, waar zij begin augustus aankomen. En hiermee breekt een nieuwe periode van zijn loopbaan aan, waarin hij zijn vertaling van de Bijbel zal voltooien.

(c) Bijbelvertaler in Nederland, 1867 - 1879

In het voorjaar van 1868 verschijnt zijn Maleise vertaling van het Mattheüs-evangelie in druk, bij wijze van eerste proeve. Die verwierf volgens het jaarverslag "in ruime mate de goedkeuring van deskundigen"; wie dat waren wordt er niet bij gezegd. Thans zijn alleen nog maar te vinden twee reacties van V. d. Tuuk, één die hiervoor (p. 138v.) werd vermeld, en één waarin hij o.a. schrijft: "Ik weet niet of iemand zich reeds heeft uitgerust om de nieuwe vertaling van Mattheüs te beoordelen. Ik vrees van niet, want in de regel lezen taalkundigen zulke

dingen ongaarne en noemen het tijdverspilling. Ik geloof dat Klinkert, die slechts twee jaren te Riouw verbleef, en vroeger nooit aan het Maleis gedaan heeft, zich te vroeg aan de bijbelvertaling heeft gezet, of was dit de begeerte van de Hoofdcommissie? Zijn werk is gelukkig een vooruitgang, maar had vrij wat beter kunnen zijn, als hij wat meer notitie had willen nemen van de spraakkunst der zusters talen; maar iemand kan niet alles doen”.³⁷

Klinkert werkt verder aan de vertaling van het Nieuwe Testament, die in 1870 verschijnt. Het HB spreekt daarbij de hoop uit, dat het “Laag-Maleise” Nieuwe Testament (waarmee zal zijn bedoeld de in 1865 herdrukte Soerabajase vertaling), “met zijn ruwe en misvormde taal, langzamerhand in vergetelheid moge geraken, en dat de Zendingen zullen medewerken om de Heilige Schrift in edeler vorm zowel tot de Maleis sprekende Christenen op Java te brengen, als tot de gemeenten in de Minahasa en de Molukken”.³⁸

In deze jaren schrijft Klinkert ook enkele artikelen: inhoudsopgaven van twee Maleise geschriften en een vertaling van Maleise dierfabelen, en publiceert hij een supplement op het bestaande Maleische woordenboek. Dit alles gebeurt onder moeilijke gezinsomstandigheden. Al in november 1868 had hij aan een vriend geschreven dat Holland hem niet bevalt en hij liever in Indië had willen blijven; en dat zijn vrouw zich in Holland niet thuis voelt en er minder gezond is. Niet lang daarna wordt longtering bij haar geconstateerd, en in het vroege voorjaar van 1870 sterft zij, haar man met drie kinderen, van elf, acht en vijf jaar, achterlatend. Dat maakt een terugkeer naar Indonesië voorlopig onmogelijk. Het HB draagt hem daarom nu op om in Nederland vast aan de vertaling van het Oude Testament te beginnen, in de hoop dat die later in Indonesië zal kunnen worden nagezien. Als proeve verschijnt in 1871 het boek Genesis.

In april 1870 verhuist Klinkert (die eerst enige tijd in Amsterdam had gewoond en daarna in Nieuwer Amstel) naar Ouder-Amstel, waarschijnlijk omdat hij daar goedkoper kan leven van zijn salaris van fl. 2.000,— per jaar. In augustus van hetzelfde jaar hertrouwt hij met W. S. D. Roering, die een voor dochter ten huwelijk meebrengt en hem in de loop der jaren zes kinderen zal schenken. In begin 1872 verhuist hij met zijn gezin naar Westervoort, waar het klimaat z.i. gezonder is. Daar vertaalt hij de rest van het Oude Testament.

Tijdens die arbeid wordt hij onaangenaam verrast door een polemisch opstel van V. d. Tuuk. Klinkert is hevig vertoornd over die aanval. Hij schrijft aan de secretaris van het NBG: “Ik heb het stuk gelezen en

voorgoed in de doos gestopt. Het maakte op mij de indruk van door iemand geschreven te zijn, die al niet gezond van hersenen meer is. (...) Dat hij mij door het slijk haalt is mij meer eer dan door hem geprezen te worden. Het eerste heb ik met vele geachte mannen gemeen. (...) Eigenlijk bestaat in de ogen van V. d. Tuuk maar één enig taalgeleerde, en dat is natuurlijk hijzelf, die zich altijd bewogen heeft op een gebied, waar de kritiek hem in de eerste jaren niet kan volgen, nl. het Bataks en Balinees. Vanuit zijn schotvrij standpunt blaast hij zijn giftige pijlen op een iegelijk, die geen bewondering genoeg heeft voor zijn verheven persoontje". En hij eindigt met een sombere en wraakzuchtig-moraliserende voorspelling: "Aangezien het kwaad niet altijd ongestraft blijft en tegenwoordig soms al heel spoedig de straf op het kwaad volgt, zo voorzie ik ook voor V. d. Tuuk het beste niet".³⁹

In begin 1876 is de vertaling van het Oude Testament gevorderd tot het boek Jesaja en komt het eind dus in 't zicht; Klinkert wil zijn werk meteen maar in Nederland laten drukken. Controle van de vertaling in Indonesië acht hij nu evenmin nodig als in 1870, toen hij verklaard had dat hij in Nederland weliswaar "de voorlichting der Maleiers omtrent de benaming van planten, bomen, dieren, werktuigen enz. zou moeten missen", maar dat daar het voordeel tegenover stond "dat de geleerde beoefenaars van het Maleis hier te lande talrijker zijn dan in Indië".⁴⁰ Het HB is het daarmee — terecht! — niet eens en wil dat hij voor twee jaar terugkeert om zijn vertaling met ter tale kundige Maleiers te herzien. Dat betekent dat hij zijn vrouw, die in februari of maart een baby verwacht, en zijn kinderen moet achterlaten. Toch legt hij zich bij de wens van het HB neer, en belooft in mei 1876 te zullen vertrekken. Het wordt echter eind juli; zijn vrouw had zich niet minder dan vier à vijf maanden misrekend! Hij gaat zich in Malaka vestigen, zoals Millies in 1866 had aangeraden.

In september 1876 komt hij daar aan. Zijn eerste brieven zijn vrij opgewekt. In oktober schrijft hij: "Met mijn werk kom ik goed vooruit, zodat ik geloof dat ik wel geen jaar hier zal behoeven te blijven". Maar kort daarna gaat het mis. Omstreeks nieuwjaar 1877 ontvangt men in Amsterdam bericht, "dat hij, krank en moedeloos, zich van Malaka naar Batavia heeft begeven, om waarschijnlijk eerstdaags naar het vaderland terug te keren",⁴¹ en in het voorjaar is hij weer terug in Westervoort. Hoewel hij vrij gauw weer op zijn verhaal komt, durft het HB hem niet nog eens naar Indonesië te laten gaan. Zijn Oude Testament gaat dus, helaas zonder de revisie met kundige Maleiers, ter perse en verschijnt

begin 1879, in een oplage van 5.000 exemplaren en in Latijns karakter. Hij deelt de voltooiing van zijn werk in een hooggestemde en wat dramatiserende brief aan het HB mee: "(...) de Maleise Bijbel is er! en ik ben geheel overtuigd, dat de Maleis sprekende bevolking hem verstaan kan. (...) Ik durf u de verzekering te geven, dat ik met mijne vertaling soms als een gejaagde klipgeit met haar jong van het ene doodsgevaar in het andere ben gesprongen. Doch — zij is er! God zij geloofd! en — ik ben er ook nog". En tevens verklaart hij (met enige zelfverzekerdheid, die zijn beoordelingen van eigen prestaties wel meer kenmerkt): "De feilen van de Statenvertaling heb ik vermeden. Het boek Job, Ezechiël, Daniël enz. zijn in mijne vertaling duidelijker en juister dan in die der Staten, omdat ik andere overzettingen van beroemde mannen geraadpleegd heb. (...) Al wat te naakt en plomp in de Statenvertaling voorkwam, heb ik door ene gepaste keuze van woorden gekuist".⁴²

(d) Docent in Leiden, 1879 - 1905

Hoe hooggestemd Klinkert ook over zijn bijbelvertaling is, zijn persoonlijke omstandigheden zijn in die tijd bepaald niet rooskleurig. Het NBG beschouwt na de voltooiing van de vertaling zijn dienstverband als afgelopen; het geeft hem eervol ontslag per 1 maart 1879, met een "gratificatie" van fl. 1.200,—, die bedoeld zal zijn geweest als een soort van wachtgeld. Het NBG had zich nl. bij zijn benoeming verbonden om hem "na afloop van het werk, totdat hij ene andere betrekking heeft, ene som naar billijkheid" te geven;⁴³ zowel het HB als Klinkert achten met de gratificatie die billijkheid voldoende betracht.

Klinkert heeft moeite om nu elders aan de slag te komen. Hij koopt een boerderij in Druten in het Land van Maas en Waal, maar secretaris Van Leeuwen raadt hem aan om te solliciteren naar de functie van leraar in het Maleis aan de gemeentelijke instelling tot opleiding van Oost-Indische ambtenaren te Leiden. Hij aarzelt of hij deze raad zal opvolgen, omdat hij tegen het docentschap opziet. Bovendien is voor een gezin van 13, straks 14 personen het te verwachten tractement niet veel bijzonders: fl. 1.500,— per jaar, fl. 900,— minder dan hij sinds 1877 van het NBG kreeg. Hij rekent Van Leeuwen voor dat van zijn salaris "fl. 500,— afgaat voor woning en belasting, zodat er slechts fl. 1.000,— overblijft, wat door 365 en 14 gedeeld nog geen 19 ct. per persoon is voor voedsel, kleding, bewassing, licht, verwarming, onderwijs, geneeskundige hulp, etc.". Maar tenslotte heeft hij, gaat hij verder, de sollicitatiebrief toch geschreven en daarin alle zeilen bijgezet om zich

aanvaardbaar te maken: "Mijne uitgegeven werken en werkjes heb ik erin wel wat met de el breed uitgemeten, doch mijn kanarie zingt ook wel eens een schel liedje als hij nieuw zaad in het bakje wil hebben. Ik zal u maar niet zeggen wat ik bij het opsommen dacht".⁴⁴ Midden 1879 krijgt hij de benoeming. Een van zijn studenten uit de jaren-80 weet zich later te herinneren dat hij veel blijken van "goedheid des harten" en hulpvaardigheid van de nieuwe docent heeft ondervonden, en dat deze te Leiden "in bekrompen omstandigheden heeft geleefd (...), slechts rijk in kinderen, Maleise studicën, en Godsvertrouwen".⁴⁵

In zijn nieuwe functie (in 1891 omgezet in een lectoraat aan de Leidse universiteit) is Klinkert nog ruim 25 jaar werkzaam geweest. Naast zijn colleges wijdt hij zich vooral aan de Maleise lexicografie — waarbij hij zijn in 1866 gedane uitspraak dat de wetenschap niets van hem moest verwachten wel liefst zal hebben vergeten. Na een jaar of vijf verschijnt zijn *Nieuw Nederlandsch-Maleisch Woordenboek* (twee herdrukken) en enige jaren later het *Nieuw Maleisch-Nederlandsch Zakwoordenboek* en het *Nieuw Maleisch-Nederlandsch Woordenboek* (vier herdrukken).

Het zal niemand verbazen dat onder de critici van het laatst genoemde boek ook V. d. Tuuk was. In een postuum verschenen brochure trekt hij weer eens flink van leer. Het boekje vangt aan met: "De oud-zending Klinkert geeft te Leiden les in 't Maleis en kan dus iemand vinden, die zijn werken wil uitgeven, daar hij zijn leerlingen tot afnemers kan maken", en vervolgt: "Het wordt dus tijd tegen zijn geschrijf waar-schuwend op te treden, want hij wil zijn Woordenboek als 't ware voor een aanvulling van Von de Wall's werk laten doorgaan".⁴⁶ Daarmee doelt V. d. Tuuk op Von de Walls *Maleisch-Nederlandsch Woordenboek*, dat hij zelf had "uitgegeven met weglating van al het overtollige", zoals de ondertitel vermeldt.⁴⁷ De brochure geeft veel rake detail-critiek, interessante uitweidingen (en de gebruikelijke, soms vermakelijke hatelijkheden), en richt zich o.m. tegen onjuiste verklaringen van leenwoorden en tegen etymologieën die Klinkert inderdaad beter had kunnen weglaten. Maar dat neemt niet weg dat Klinkerts Maleis-Nederlands woordenboek behalve kritiek ook waardering verdient. Het heeft niet alleen gediend als "aanvulling" op Von de Walls werk maar dat zelfs geheel verdrongen; het voorzag lange tijd in een behoefte en werd zelfs in 1947 nog eens herdrukt. Ook thans vindt de beoefenaar van het Maleis er nog woorden en betekenissen in die hij bij anderen tevergeefs heeft gezocht. Van het Nederlands-Maleise woordenboek geldt m.m. hetzelfde: niettegenstaande bezwaren die het onttegenzeggelijk

aankleven heeft het verdiensten, en is veel en met vrucht gebruikt.

Al is Klinkert in deze tijd niet meer in dienst van het NBG, hij wordt voortdurend bij allerlei Maleise uitgaven en heruitgaven betrokken. En hij laat zich er graag bij betrekken, omdat zulks vaak een aanvulling op zijn Leids tractement oplevert, die hij goed kan gebruiken. Zo komt er, op voorstel van zendeling Hoesoo, een herdruk van het Nieuwe Testament in Semarangs Maleis. Klinkert corrigeert de drukproeven; de uitgave verschijnt in 1885.

In hetzelfde jaar stelt hij voor om "een lithografische uitgaaf van de nieuwe Maleise Bijbel met Arabisch letterschrift te bezorgen". Het HB gaat daar op in, ter wille van "de Mosleemse Maleiers, die geen ander dan hun eigen letterschrift kennen, en bovendien een afkeer hebben van Europese typen-druk". Het komt met hem overeen dat hij zijn vertaling, "waar zulks nodig is verbeterd, zal overbrengen in Arabisch letterschrift", tegen een honorarium van fl. 1,— per pagina. De omvang van het werk wordt geschat op 3147 bladzijden; het verschijnt in 1889 in vier delen.⁴⁸

Hij is trouwens voortdurend zijn bijbelvertaling aan het herzien, en krijgt daarbij helaas weinig medewerking van de gebruikers in Indonesië. Als op- en aanmerkingen uitblijven, spreekt het HB uit overtuigd te zijn dat hij, ook zonder die hulp, "door voortgezette studie gedurende vele jaren genoegzaam in staat is om de nodige verbeteringen in zijn werk aan te brengen", maar het is wel eens bang dat hij *te* veel overhoop haalt. Als hij in 1895 en volgende jaren aan zijn laatste herziening van de gehele vertaling bezig is, schrijft hij, "dat de revisie van het Oude Testament (...) zulke afmetingen aanneemt dat hij de kopij voor de pers geheel nieuw zal moeten overschrijven". De Eerste Commissie, die deze zaken voor het HB behandelt, besluit verschrikt om in haar antwoord "te laten doorschemeren, dat de Commissie wenst dat deze revisie blijve *revisie* (...), en geen *nieuwe vertaling* worde".⁴⁹ De ijverige herziener belooft zich daaraan te houden.

Deze gerevideerde herdruk is in 1899 verschenen. In de 14 resterende jaren van zijn leven heeft Klinkert niet nogmaals een herziening meer verzorgd. Maar zijn Bijbel moest wel nog herhaaldelijk worden herdrukt, want er was veel vraag naar. Hij werd op den duur de meest algemeen gebruikte Maleis-Indonesische bijbelvertaling, en is dat wat het Nieuwe Testament betreft gebleven tot 1938, toen de nieuwe vertaling van Ds. W. A. Bode, A. W. Keiluhu e.a. uitkwam, en wat het Oude Testament betreft tot op heden. Zij zal pas geheel kunnen worden vervangen, wanneer de nieuwe Indonesische Bijbel, die nu ter perse is, zal zijn verschenen.

3.2. *De Klinkert-Bijbel als Maleise eenheidsvertaling*

Klinkerts opdracht was, als gezegd, een vertaling te maken die (1) gesteld was in "zuiver Maleis", of nauwkeuriger, in het Maleis dat gebruikelijk was in de zuiver Maleise geschriften; en die (2) de positie moest krijgen van een eenheidsvertaling, een vertaling dus die overal in Indonesië waar Maleis werd gebruikt zou kunnen worden aanvaard door de Maleis sprekende Christenen en, in principe, ook door niet-Christenen. Met beide delen van die opdracht was Klinkert het zelf van harte eens.

(1) Hij was doordrongen van de juistheid van de tegen Leijdecker ingebrachte bezwaren, en van het feit dat een in plaatselijk Maleis gemaakte vertaling nooit een eenheidsvertaling zou kunnen worden. Daarom greep hij ook de gelegenheid aan die het NBG hem bood om zich het zuivere Maleis eigen te maken en was vastbesloten die uit te buiten.

In zijn 2½ jaar op Riouw is het hem inderdaad gelukt een goede praktische beheersing van het geschreven Maleis te verkrijgen, o.a. door zich zo hard mogelijk in de Maleise geschriften te verdiepen. Zo kon hij later een vertaling maken die in idiomatisch en stilistisch opzicht een grote vooruitgang was op haar voorgangers. Hij zelf typeerde zijn werk eens als volgt: "Ik heb er zoveel mogelijk een echte Maleise tint aan gegeven door voor Hebreeuwse zegswijzen echt Maleise te kiezen, die met andere woorden geheel hetzelfde zeggen".⁵⁰ Dat is hem natuurlijk lang niet altijd helemaal, maar vaak toch zeer redelijk gelukt.

Voorts gebruikt hij in zijn nieuwe vertaling wel allerlei door Leijdecker c.s. geijkte weergaven van bijbelse begrippen, maar hij doet dat kritisch schiftend, en poogt de onbegrijpelijkheden door beter verstaanbare Maleise woorden en uitdrukkingen te vervangen. Hedendaagse Indonesische of Europese beoefenaars van het Maleis, die Klinkerts vertaling nog eens lezen, verschillen op allerlei punten met hem van mening, maar erkennen toch dat hij aanmerkelijk dichter bij de taal van de Maleise geschriften gekomen is dan zijn voorgangers.

Hij heeft ook opruiming gehouden onder de onverstaanbare Arabische woorden in de oude vertaling, in principe alleen de gangbare leenwoorden bewarende. Hij probeerde dat zelfs te doen in de weergave van "Jezus Christus". Leijdecker had, evenals verschillende andere bijbelvertalers in Moslimse landen, daarvoor een vertaling gebruikt die terugging op de Arabische vorm *ʿIsā al-Masīḥ*. Klinkert vraagt zich terecht af of dat voor mensen met een niet-Moslimse achtergrond, zoals o.a. de meeste Maleis sprekende Christenen zijn, wel verstandig is. In

de brief bij zijn proeve van vertaling in 1861 had hij al geschreven: "Ik heb in de proeven met Romeins karakter *Jesoës Kristoes* geschreven, terwijl ik in de proeven met Arabisch karakter *Isa elMeseh* heb gebruikt. Ik doe dit met opzet, omdat de uitgave met Romeins karakter meer voor de Christenen, afstammelingen van Europeanen, en kerkelijk gebruik is, terwijl die in Arabisch karakter meer ter lezing wordt gegeven aan onderwezen Mohammedanen. Zo meen ik aan elk te moeten geven waaraan hij gewend is, wat hij het beste verstaat, en waaraan hij zich het minste stoot". Maar dat heeft hij niet volgehouden; vanaf zijn Mattheüs-evangelie van 1868 hebben al zijn uitgaven, zowel die in Arabisch als die in Latijns schrift, *Isa Elmeseh*. Vermoedelijk had het NBG bezwaar gemaakt tegen een dubbele weergave van de naam en was bij de Indonesische Christenen de arabiserende vorm al zo door de traditie geijkt dat vervanging ongewenst was.

In dit geval was de Christelijke term dezelfde als de Moslimse, maar vaak was dat niet zo. Klinkert had natuurlijk veel kennis van de Christen-Maleise terminologie maar belangrijk minder van de Moslims-Maleise. Zijn vertaling maakte dus weinig gebruik van typisch Moslimse termen, maar werd daardoor ook minder verstaanbaar en aantrekkelijk voor deze groep. Dit was een dilemma dat V. d. Tuuk duidelijk zag, duidelijker waarschijnlijk dan Klinkert. Zijn opmerkingen over de vertaling van het Mattheüs-evangelie (zie begin van 3.1c) besluit hij met de woorden: "Buitendien zal een goede Maleise vertaling van de Bijbel wel tot de vrome wensen blijven behoren. Men heeft zich niet duidelijk voorgesteld of zij dienen moet voor de christen-inlanders of wel voor de Mohammedanen. (...) Eigenlijk zou men twee vertalingen moeten hebben, en nog beter zou wezen zó te laten vertalen dat de Mohammedanen 't lezen willen; want de Christenen die Maleis lezen willen zijn toch verloren: zij scheppen er behagen in Hollandse woorden over te nemen".⁵¹

Dat het Klinkert gelukt is een Maleis te schrijven dat in stilistisch, idiomatisch en grammaticaal opzicht heel redelijk was, is te meer opmerkelijk als men bedenkt dat hij zijn bijbelvertaling voor het grootste deel in Nederland vervaardigde, geheel zonder hulp van of contact met Maleiers. Zelfs van correspondentie met zijn vroegere assistenten of informanten hoort men nooit. En van herziening en correctie van zijn concept-vertaling in een Maleis sprekend gebied is, zoals bleek, vrijwel niets kunnen komen.

Als vertaler is Klinkert dus eigenlijk evenzeer een studeerkamerman als Matthes. Toch heeft hij beter resultaat gehad. Waarom dat zo is

geweest, valt moeilijk te zeggen. Vermoedelijk had Klinkert meer gevoel voor de eisen van het vertalen. Ook zal hij, zeker in de jaren dat hij op Java woonde, een veel intensiever contact en meer persoonlijke omgang met Indonesiërs van allerlei soort hebben gehad dan Matthes. Maar vooral, zijn werk was onderworpen aan andere normen. Doordat hem uitdrukkelijk was opgedragen een vertaling te maken in de taal van de Maleise geschriften, was zijn werk per definitie meer een zaak van de studeerkamer; wat men bij Matthes of Gericke als een beperking voelt, is voor Klinkert normaal. En van te rade gaan met gewone gemeenteleden kon in zijn geval nauwelijks sprake zijn. Immers, de vertaling moest worden gemaakt in een vorm van het Maleis die dezen ook nog moesten aanleren.

Daardoor is het ook begrijpelijk dat het HB nooit verweten is dat het Klinkert heeft toegestaan als solitaire bijbelvertaler in Nederland te werken, een verwijt dat men het t.a.v. Matthes wél heeft gemaakt. Toch is het, achteraf beschouwd, jammer dat, toen de voorgenomen herziening te Malaka in 1876 mislukt was, niet geprobeerd is een Maleise taalhelper naar Holland te laten komen om Klinkert te assisteren. Daarbij zou zijn vertaling zeker op allerlei punten gewonnen hebben.

(2) Ook met het tweede deel van zijn opdracht ging Klinkert geheel accoord, maar hij ontdekte al gauw dat zijn vertaling niet zonder moeite als eenheidsvertaling zou worden geaccepteerd. Als hij een jaar in Riouw is, schrijft hij aan zijn opdrachtgevers: "Het wordt mij meer en meer duidelijk dat ene zuiver Maleise Bijbelvertaling alleen voor geboren Maleiers geheel verstaanbaar zal zijn. De gemalaiseerde Christenen uit de Grote Oost zullen er niet veel aan hebben. Men heeft zich reeds zó vele jaren met locale verbasteringen beholpen bij prediking zowel als bij onderwijs, zelfs het Gouvernement maakt op zijne scholen zulk een algemeen gebruik van die accomodatie-taal, dat het volk meer en meer het zuivere Maleis ontwend wordt". (Waarbij dient te worden aangetekend, dat in werkelijkheid die "accomodatie-taal" niet in één vorm bestond maar in vele plaatselijke variaties, en dat in gebieden als Ambon, de Minahasa, of Java de meerderheid van de bevolking het zg. zuivere Maleis niet *ontwend* kon worden, omdat het die taal zelden of nooit had gebruikt en er dus niet aan *gewend* had kunnen raken.) Zijn conclusie is: "Zo de Evangelisatie en het Gouvernement niet overeenkomen om voortaan slechts zuiver Maleis te bezigen, dan vrees ik dat onderwijs noch evangelisatie ooit goed zullen reüsseren".⁵² Die conclusie was juist; en zij onderstreepte een gedachte die, zoals al bleek, ook bij het HB leefde: de noodzaak om door opvoeding en onderwijs het Maleis der

geschriften algemeen ingang te doen vinden.

Inderdaad was het streven naar een Maleise eenheidsvertaling in de toenmalige omstandigheden in Indonesië eigenlijk voorbarig, omdat er nog geen algemeen gebruikte Maleise eenheidstaal bestond. In sommige Europese landen kan de bijbelvertaling het ontstaan van een eenheids- of standaardtaal beïnvloed en bevorderd hebben, in Indonesië, waar het Christendom een kleine minderheid vormde, had een Maleise eenheidsvertaling het bestaan van een reeds algemeen aanvaard eenheids- of standaard-Maleis als vooronderstelling. Zij kon om zo te zeggen niet verder springen dan de polsstok van de eenheidstaal reikte. Dat was omstreeks 1870 nog niet ver, al streefde de Regering reeds naar de vorming van een eenheidstaal en meende zij dat daaraan het Maleis van Riouw en de daar gangbare geschriften ten grondslag moest liggen. De ontwikkeling ging dus reeds in de richting van unificering en standaardisering in een vorm van Maleis die niet veel verschilde van het door Klinkert gebruikte. De kansen van zijn vertaling liepen evenwijdig aan deze ontwikkeling en zouden dus op den duur steeds beter worden.

Maar vooreerst was het nog niet zo ver. De Maleise Christenen en hun leiders, de zendelingen en de Indonesische voorgangers, waren vrijwel allen slechts bekend met het plaatselijk en/of kerkelijk Maleis. Het geschreven eenheids-Maleis werd nog niet of weinig onderwezen en was dus onbekend en onbemind bij de groep voor wie de nieuwe vertaling in de eerste plaats bedoeld was. Het was dus niet te verwonderen dat, toen de Klinkert-Bijbel uitkwam, de reacties in de eerste tijd lang niet onverdeeld gunstig waren.

In Ambon maakt hij al heel weinig kans om geaccepteerd te worden. De kerkeraad verklaart in 1878, dat Leijdecker "daar ter plaatse de enige bruikbare vertaling is", en een hulpprediker, die ervan overtuigd was "dat het Ambons Maleis de taal is van Leijdecker", beweert in 1892 dat Klinkert "niet zo zuiver Maleis schreef als zijn voorganger, niet zo getrouw vertaalde, en een bijkans even veelvuldig gebruik maakt van vreemde woorden".⁵³ Dat deze opmerkingen onjuist waren deed weinig ter zake, want ze werden geloofd en er werd naar gehandeld. Leijdecker had in anderhalve eeuw op Ambon zo'n vaste plaats veroverd dat Klinkert er nauwelijks een teen aan de grond krijgt.

In de Minahasa lagen de zaken anders. Men werkte daar ook met Leijdecker, maar zijn taal was er niet het enig kerkelijk gesanctioneerde Maleis geworden. Er komen dan ook verschillende positieve reacties op Klinkerts werk binnen. De hulppredikers voelen voor invoering van zijn

vertaling, al menen ze dat die wel nog verbetering behoeft, en zeggen daaraan graag mee te willen werken. Om hun op- en aanmerkingen gemakkelijk te kunnen vastleggen vragen ze om met wit papier doorschoten exemplaren, die het NBG graag verstrekt. Dat is in 1884. In 1889 klaagt het HB echter dat van de toegezegde medewerking nog niets is gekomen; Klinkert zegt hetzelfde en voegt daaraan dat hij, als hij geen 60-er was, die reacties liefst zelf in Indië zou zijn gaan halen.

Op Java vindt men het zuiver Maleis onverstaanbaar. Men geeft er voor het Nieuwe Testament op vele plaatsen nog steeds de voorkeur aan de vertaling in Semarang of die in Soerabajaas Maleis.

Het BBBG laat weten dat Klinkerts werk "niet aan de eisen beantwoordt", zonder die eisen te noemen. Het HB vermoedt dat indien Klinkert maar "de Engelse spelling had gevolgd, het oordeel over zijn vertaling gunstiger ware uitgevallen".⁵⁴ Op het Maleise schiereiland is zijn werk dus ook niet welkom. En het heeft er ook later geen ingang gevonden, o.a. omdat het BBBG zendeling W. G. Shellabear een vertaling liet maken, die eerst in Arabisch schrift uitkwam en later ook in Latijns schrift en in de daar gebruikelijke spelling (welke de uitgever eens op de omslag in fraai brabbel-Maleis als *orang Inggris punya Romanized Melayu* aanduidde!).

Hoewel men in Amsterdam althans uit de Molukken en Java zulke ongunstige reacties had kunnen verwachten, is men er toch wel door teleurgesteld. Maar die teleurstelling wordt ongerustheid, wanneer er uit Ambon verzoeken komen om een herdruk van de vertaling-Leijdecker. Zo komt het HB er in 1892 toe om, zonder Klinkert te raadplegen, een circulaire te zenden aan alle hulppredikers, waarin hun mening wordt gevraagd omtrent de deugden en gebreken van die twee vertalingen. In deze circulaire kwam dus de Leijdecker-vertaling, die sinds jaren door het NBG afgekeurd en als een zo spoedig mogelijk te vervangen vertaling beschouwd was geworden, plotseling weer als een geldig alternatief voor de Klinkert-vertaling opduiken. Het HB maakte het dus nog erger dan het motto van dit hoofdstuk het zegt: het was het inzake dit Maleise probleem niet eens met zich zelf meer eens.

Klinkerts reactie op de hem ter kennisname toegezonden circulaire is fel, zoals te begrijpen is. Volgens de notulen zijn in een kort tijdsverloop drie brieven van hem ontvangen, "waarin hij op ondubbelzinnige wijze zijn misnoegen over deze circulaire uitspreekt, waarbij aan onbevoegden het oordeel over zijne arbeid wordt gevraagd, terwijl hijzelf niet eens geraadpleegd is (. . .). Dat er dan nog over gedacht wordt het gebrekkige en verouderde werk van Leijdecker naast, ja wellicht boven

het zijne dat er immers voor in de plaats kwam, te stellen, getuigt wel voor de onbevoegdheid des Hoofdbestuurs, en hoe zal dit dan de antwoorden op de circulaire kunnen beoordelen?" Het geschrokken HB komt tot de conclusie dat Klinkert zich "met reden beledigd en gegriefd achtte" en de voorzitter poogt de aflevering van de circulaire in Indië telegrafisch tegen te houden.⁵⁵ Dat is op vele plaatsen niet meer mogelijk, maar de poging heeft wel het nut dat Klinkert erdoor verzoend wordt. Overigens heeft de circulaire even weinig resultaat opgeleverd als de vroegere vragen om op- en aanmerkingen; ook nu schijnen de hulppredikers niet verder gekomen te zijn dan goede voornemens.

Wat moest men intussen doen met de vertalingen in plaatselijk en/of kerkelijk Maleis? Klinkert was voor algehele afschaffing. Bij de voltooiing van zijn bijbelvertaling had hij aan het HB geschreven: "Wat ik Bestuurders ten slotte bidden en smeken moet, is: laat toch nooit meer één pagina drukken van alle vroegere uitgaven, 't zij in het zg. Hoog-, 't zij in het laag Maleis. Dit zeg ik niet om, uit dwaze ingenomenheid met mijn eigen werk, dit het monopolie te bezorgen. De Heer is mijn getuige! Maar het hindert mij het Genootschap gebruikt te zien tot verspreiding en bestendiging van godslasteringen, allerlei dwalingen en onzin".⁵⁶ Het HB was gelukkig minder radicaal. Hoezeer ook geporteed voor de nieuwe vertaling, begreep het dat het plaatselijke en/of kerkelijke Maleis nog zijn eigen, beperkte rechten had tegenover de aanspraken van een eenheidsvertaling-in-spe. Het besloot dus, zij het schoorvoetend, gehoor te geven aan de aandrang uit Ambon om Leijdecker te laten herdrukken. Het Jaarverslag verklaart: "(...) onze voorraad Maleise Nieuwe Testamenten van Leijdecker geraakte dermate uitgeput, dat wij (...) thans voor de vraag stonden of wij dit Nieuwe Testament zouden laten herdrukken of niet. Aan de éne kant willen wij zoveel mogelijk te rade gaan met de behoeften van de inlander, en hem gene vertaling opdringen, waarvan hij wellicht niet gediend is. Anderzijds gevoelen wij hoe bedenkelijk het is voort te gaan met de verspreiding ener overzetting, die in vele opzichten zo gebrekkig is (...). Dit is te minder wenselijk nu de Heer Klinkert ons reeds lang een betere vertaling bezorgde. Wij zullen daarom doen wat in ons vermogen is om deze ook in de Molukken meer en meer ingang te doen vinden (...). Voor hen die nu nog bepaaldelijk aan de oude overzetting gehecht zijn bestelden wij daarvan een oplage naar de oude stereotypen". Maar als die oplage klaar is, gaat de levering ervan vergezeld van de kritische vraag of voor de gehechtheid aan Leijdecker nog andere gronden zijn "dan een conservatieve vrees voor het nieuwe".⁵⁷

Dezelfde houding had het HB reeds eerder aangenomen ten opzichte van zendeling Hoozee's advies om de vertaling in Semarangs Maleis te laten herdrukken — ditmaal met volle instemming van Klinkert! Maar het ideaal blijft de algemene invoering van de vertaling-Klinkert. Wanneer die op Boeroe (in de Molukken) door een hulpprediker wordt gepropageerd, vermeldt het Jaarverslag met graagte deze eenheidszwaluw, hoewel hij nog geen zomer maakte. En, als in de Minahasa geen Oude Testamenten van de vertaling-Leijdecker meer zijn verkocht en nog maar twintig Nieuwe, verklaart het: "De oude kwestie 'Leijdecker of Klinkert' zal er dus spoedig, althans in de Minahasa, gene meer zijn".⁵⁸ Zo is het inderdaad gegaan: als eenheidsvertaling heeft de Klinkert-Bijbel het daar en in de meeste andere delen van Indonesië op den duur gewonnen. Maar nergens heeft hij — gelukkig — de staat van heiligheid bereikt die de vertaling-Leijdecker op Ambon had verworven en nog jaren heeft behouden.

IX. SOENDANEES

1. Bijbelvertaling en bijbel- of taalmishandeling

In 1854 verscheen te Batavia een vertaling van het Mattheüs-evangelie in het Soendanees. Het initiatief daartoe was genomen door de al eerder genoemde I. Esser. Deze had bemerkt, zo vertelde hij later, dat men in Nederland het Javaans hield voor de enige op Java gesproken taal; ook Gericke en het NBG zouden deze dwaling toegedaan zijn geweest. Om die te weerleggen had hij besloten de heren een in het Soendanees vertaald bijbelgedeelte voor te leggen. Daarom zette hij een Indo-Europeaan die in de Soendalanden geboren en getogen was aan het vertalen van het Mattheüs-evangelie, "haspelde" er zelf ook wat aan, en kreeg zo het stuk klaar. Het werd gedrukt in 500 exemplaren; een klein aantal werd naar Nederland gezonden voor het bewuste doel, de rest werd beschikbaar gesteld voor verspreiding in de Soendalanden. Er was op deze vertaling nogal wat aan te merken; zendeling Coolsma noemt haar te woordelijk, het gebruik der voornaamwoorden stotend, en de zinsbouw duister.¹

Met dit wonderlijke experiment heeft Esser in ieder geval zijn hoofddoel, aandacht voor het Soendanees, bereikt. Al op de jaarvergadering van het NBG van hetzelfde jaar wordt een opmerking gemaakt over die taal en gewezen op het grote belang om thans ook de Bijbel daarin te doen vertalen.² Die opmerking heeft echter niet dadelijk resultaat. Pas in 1861 komt de zaak weer aan de orde en in januari 1862 benoemt het HB de theoloog-arabist Dr. W. H. Engelmann (13 maart 1836-november of december 1868) tot afgevaardigde voor de vertaling van de Bijbel in het Soendanees.

Deze benoeming is echter niet naar de zin van de ook in de Soendalanden geïnteresseerde Nederlandse Zendingsvereniging te Rotterdam (opgericht uit protest tegen het vrijzinnig geachte Nederlands Zendinggenootschap). Het bestuur meent dat Engelmann vrijzinnig is en dus niet zuiver in de leer; het is overtuigd dat G. J. Grashuis, onderwijzer in het Javaans en Maleis aan de zendingsopleiding van de vereniging, een betrouwbaarder vertaling zal kunnen maken en benoemt hem, ook in januari 1862, tot zendeling-bijbelvertaler.

Grashuis vertrekt in hetzelfde jaar naar Java, leert daar Soendanees, bekritiseert in 1864 Essers Mattheüs-evangelie, en heeft in het jaar daarop al een vertaling van het Lukas-evangelie gereed. Hij repatrieert vervolgens, laat in 1866 zijn werk drukken (wat op kosten van het BBBG schijnt te zijn gebeurd) en biedt het in oktober van dat jaar plechtig aan zijn bestuur aan. Dat heeft het volste vertrouwen in de vertaling en is er dankbaar voor: "Wat grote dingen werkt God door kleine krachten!"³

Engelmann loopt minder hard van stapel. Na zijn benoeming studeert hij Sanskrit in Leiden, verdiept zich in Gerickes handschriften over Javaans recht en versmaadt de colleges van Roorda in Delft. In Amsterdam werkt hij een tijd met V. d. Tuuk, wat tot een hechte vriendschap leidt, zoals al werd verteld (zie VI.1.1b).

Op eigen voorstel brengt Engelmann onderweg zes weken door in Cairo, "om — zoals het Jaarverslag het uitdrukt — enige Arabische boeken aan te schaffen", en "om bij de Soendase priesters en hoofden een aanbeveling te bezitten van een land te hebben bezocht, dat zij als zetel der Mohammedaanse geleerdheid hoog in ere houden. Zo doende kan hij van die personen meer bereidwilligheid verwachten om met hem te verkeren en de inlichtingen te geven die hij bij zijn werk behoeft".⁴ Eind 1864 komt hij in Batavia aan en begin 1865 vestigt hij zich te Bandoeng en gaat aan de studie.

In zijn instructie, bijna woordelijk gelijk aan die van Matthes en V. d. Tuuk, was hem opgedragen om allereerst materiaal te verzamelen voor een woordenboek en grammatica van het Soendanees. Hij bestudeert de taal zo zorgvuldig en veelzijdig mogelijk, geholpen door de hoofd-penghoeloe van Garoet en ook door Radèn Bratanegara, die hem het Soendanees verklaart "met Maleis en gesticulatiën". Het woordenboek samen te stellen zal hem niet zo veel moeite kosten als de grammatica, schrijft hij. Als hij daaraan toevoegt: "Mijne voorgangers hebben allen slecht gehoord, zodat ik geen woord van hen kan overnemen zonder 't eerst getoetst te hebben",⁵ meent men een echo van V. d. Tuuk te beluisteren.

Hoewel dit taalwerk geheel in overeenstemming met zijn instructie is, willen enkele HB-leden dat hij sneller tot het vertaalwerk overgaat — een wens die wel in verband zal hebben gestaan met berichten over de "concurrerende" vertaling van Grashuis. Tegen het advies van de Eerste Commissie in zetten zij door dat aan Engelmann niet alleen zal worden gevraagd om "aan zijn taalstudiën reeds terstond de bewerking van één der Evangeliën te verbinden", maar ook de wens zal worden te

kennen gegeven, "dat hij zich *haaste* zoveel met de ernst zijner studie en het gewicht zijner taak maar enigszins bestaanbaar is". De afgevaardigde is echter consequenter dan zijn opdrachtgevers; hij laat in oktober 1866 weten dat "hij het voor als nog ondoenlijk acht, in concurrentie met de heer Grashuis, tot het werk der Soendaneze bijbelvertaling over te gaan", en het HB berust daar wijselijk in.⁶

In het nieuwe jaar reeds barst de kritiek op Grashuis' Lukas-vertaling los. Begin januari schrijft Dr. D. Koorders (taalambtenaar) in een krantenartikel erover, en de volgende maand volgt Engelmann diens voorbeeld. Grashuis antwoordt verontwaardigd, en reeds daardoor niet overtuigend, in een krantenartikel en in twee brochures; de ene, gericht aan het adres van Koorders, draagt de titel *Waan en Dunk*, de andere, getiteld *Dienstijver*, moet Engelmann tot de orde roepen. Enige tijd later zet Koorders zijn bezwaren nog eens uitvoerig uiteen in een tot Grashuis' bestuur gerichte brochure, welker titel aan duidelijkheid niets te wensen overlaat: *Taal- en Bijbelmishandeling*.

Er was inderdaad wel reden om zich tot dat bestuur te wenden. Dit had niet alleen de vertaling met gejuich ontvangen, maar er ook geen kritiek op toegelaten. Toen twee van Grashuis' medezendingen, C. Albers en S. Coolsma, in 1866 met bezwaren waren gekomen, hadden ze te horen gekregen dat hun opmerkingen "onwaardig zijn bevonden aan de heiligheid der zaak". Coolsma had daarop gereageerd met de wens: "Moge de Heer onze Vereniging bewaren voor de zeer nadelige gevolgen die uit de voortzetting van die arbeid op zulk een wijze ongetwijfeld zullen geboren worden",⁷ en zich wijselijk van verdere discussie onthouden.

Koorders' brochure maakt blijkbaar toch wel indruk op het bestuur. Het antwoordt hem althans dat het niet tot oordelen bevoegd is (hoewel het zich tegenover Albers en Coolsma had gedragen of het dat wèl was); dat het de aangevochten uitgave uit de circulatie had genomen; en dat het de zendingen opdracht had gegeven om Grashuis' reeds voltooide concept-vertalingen van het Mattheüs- en Markus-evangelie nauwkeurig na te zien en te beoordelen. Die beoordeling zal wel niet gunstig zijn geweest; de boekjes zijn nooit gedrukt geworden.

Het is V. d. Tuuk die de nabetrachting op een en ander geeft. Eind 1869 schrijft hij aan het NBG: "Men is in Europa zo onnozelen van te geloven, dat iemand hier *met gemak* een taal kan leren, want men weet niet, hoe men hier ten opzichte van de Inlander leeft. De moeilijkheden beseft men niet en vandaar gelooft men, dat lieden zonder enige opvoeding en die voor het aanleren ener taal niet geprepareerd zijn, zo

maar in een paar jaren een bijbelvertaling kunnen leveren die dadelijk bruikbaar is. De geschiedenis van Grashuis en zijn vertaling van Lukas leert ons, hoe licht te grote godsdienstijver over de zwaarigheden tracht heen te stappen. Zelfs de zendelingen Coolsma en Albers hebben over het werk van Grashuis slecht moeten rapporteren en toch maakte dat werk zo'n opgang dat het Bijbelgenootschap de arme Engelmann trachtte te dwingen ook prulwerk te gaan leveren!"⁸

Toen dit werd neergeschreven waren twee van de betrokkenen reeds van het toneel verdwenen: Grashuis had in 1868 als zending zijn ontslag genomen; Engelmann was eind 1868 aan de tering gestorven. V. d. Tuuk noemde zijn dood "een zwaar verlies voor de wetenschap, want hij was een van die weinigen, die de wetenschap om haarzelve beminnen".⁹

Zo zit het NBG weer zonder afgevaardigde voor de Soendaneese bijbelvertaling. In zijn reeds aangehaalde brief van eind 1869 adviseert V. d. Tuuk het HB om zending Coolsma voor dat werk te polsen.

2. De zending-vertaler S. Coolsma (26 januari 1840 - 20 maart 1926)¹⁰

Sierk Coolsma werd opgeleid voor het drukkersvak en werkte o.a. enige tijd bij C. A. Spin en Zoon in Amsterdam. Daar had hij zijn eerste vluchtige kennismaking met de Indonesische talen, want Spin drukte in die tijd de werken van Hardeland, Matthes en V. d. Tuuk. In aanraking gekomen met de Nederlandse Zendingsvereniging werd hij in 1861 door die vereniging aangenomen als kwekeling en kwam in opleiding in "het Zendingshuis op het Kwakernaat te Rotterdam". Naar zijn zeggen leerde hij daar veel nuttigs op medisch, maar weinig op taalkundig gebied. Eind 1864 voer hij, na voltooide opleiding, het Brouwershavense Gat uit; zijn aanstaande vrouw, een dochter van B. J. Gerretson, de directeur van het zendingshuis, zal hem een jaar later volgen.

2.1. *Zijn eerste periode op Java*

In mei 1865 vestigt hij zich te Tjiandjoer, waar zijn collega Albers reeds woont, gaat ijverig Soendanees leren, beweegt zich veel onder de bevolking en doet ook wat medisch werk. Midden 1868 krijgt hij Cohen Stuart (taalambtenaar) en V. d. Tuuk op bezoek. "De heer V. d. Tuuk sprak met mij over de Soendaneese vertaling van Lukas", deelt hij zijn bestuur mee, zonder nader commentaar.¹¹

Begin 1869 wordt hij overgeplaatst naar Bogor, het toenmalige Buitenzorg, waar hij sterk betrokken wordt bij het werk van de Indische kerk en meer omgang heeft met Chinezen en met in Indonesië of in

Nederland geboren Europeanen dan met Soendanezen. Hij geeft er o.a. catechisatie aan Indo-Europese kinderen en verbaast zich over hun "onwetendheid", waarvan hij ergens twee voorbeelden geeft. Toen hij eens vroeg wat het woord "vruchten" betekende in de zin "gij moet goede vruchten dragen", antwoordde een 15-jarig meisje: "Onze kindertjes"; en in "de aarde was door hen vervuld met wrevel" bleek het laatste woord als "ongedierte" te worden opgevat.¹² Het eigenaardige daarbij is dat Coolsma hier alleen getroffen wordt door die z.g. onwetendheid en zich niet bewust is dat de fout lag aan het catechisatieboekje, dat uitdrukkingen gebruikte die veel te ver van het dagelijks taalgebruik van de leerlingen afstonden.

Eind 1869 vertoeft V. d. Tuuk enige weken in Bogor om het Soendanees te beoefenen. In die tijd brengt hij vaak bezoeken bij de Coolsma's; hij maakt dan vaak lange wandelingen met zijn gastheer, waarbij Soendaneese gegevens tegen beschouwingen over Indonesische taalkunde worden uitgewisseld. Ook zet hij Coolsma aan om zijn gegevens voor een woordenboek te ordenen en leest later de eerste pogingen daartoe door. Het is op grond van de indruk die hij zo van Coolsma's taalkennis krijgt dat V. d. Tuuk hem aan het NBG aanbeveelt. Hij schrijft eind 1869 uit Bogor: "De heer Coolsma woont hier. Ik heb hem als een grondig beoefenaar der Soendaneese taal leren kennen. Niet dat ik hem voor een taalkundige verslijt, maar ik heb gezien dat hij met Inlanders veel heeft omgegaan en daardoor veel praktische kennis van het Soendanees bezit. Een kleine toelage bij hetgeen hij van de Rotterdamse Zendingsvereniging als traktement geniet zoude hem aansporen een bijbelvertaling in het Soendanees te ondernemen. (. . .) Ik heb een vertaling van Lukas door Coolsma ingezien, en bemerkt, dat hij zich meer Inlands uitdrukt dan Grashuis. Kan het Bijbelgenootschap hiervan niet profiteren?"¹³ In een volgende brief voegt hij daaraan nog de waarschuwing toe, dat Coolsma in Bogor door zijn omgang met niet-Soendanezen onvoldoende gelegenheid heeft om zijn kennis van het Soendanees te vermeerderen en te verdiepen.

Een prijzend woord van de kritische V. d. Tuuk maakt indruk. Gedurende het jaar 1870 wordt door het HB ernstig over zijn advies gedelibereerd en naar Coolsma geïnformeerd. Dat leidt in december van dat jaar tot het besluit om hem, via zijn bestuur, uit te nodigen een proeve van Soendaneese bijbelvertaling in te zenden.

Coolsma was toen al aan het vertalen. Hij was in 1869 nl. in aanraking gekomen met Ds. King (zie VI. 2) en vertaalde op diens verzoek de evangeliën van Lukas en Johannes in het Soendanees. Zijn concept

komt in 1871 gereed, wordt door zijn collega's en enkele Soendaneese Christenen gunstig beoordeeld en verschijnt in hetzelfde jaar. Wanneer in de loop van 1871 de vraag van het NBG komt, besluit Coolsma de drukproeven van zijn Lukas-vertaling in te sturen. Het HB gaat daarover in Holland het oordeel vragen van Niemann; Coolsma zelf hoopt een beoordeling los te krijgen van V. d. Tuuk en van K. F. Holle, theeplanter te Garoet en deskundige in Soendaneese zaken, die vermoedelijk toen al enige boekjes over landbouw in het Soendanees had geschreven.

Holle zegt na een zeer voorlopige kennisname dat hij in de vertaling soms een verkeerd woordgebruik heeft opgemerkt, maar dat het werk overigens 't beste is dat tot nu toe verscheen — wat niet erg veel zegt, als men denkt aan de tot nu toe verschenen Soendaneese evangelievertalingen. Een jaar later echter schrijft Coolsma, dat Holle de vertaling na een tweede lezing geroemd had, maar zich overigens van een gedetailleerde kritiek had onthouden. Zijn argument daarvoor was dat hijzelf veel vrijer zou willen vertalen, maar zich bewust was dat voor Coolsma en zijn opdrachtgevers zulk vrij vertalen onaanvaardbaar was.

V. d. Tuuks beoordeling komt een paar maanden later, in het najaar van 1872. Hij begint met zich te excuseren dat hij niet eerder heeft geschreven, zich beroepende op het feit dat de studie van het Balisch hem een tijd lang geheel opeiste: "Bij 't aanleren van een nieuwe taal moet men zijn aandacht niet verspreiden". Maar nu heeft hij eindelijk de vertaling kunnen doorlezen, hoewel nog enigszins vluchtig, en is in staat een voorlopig oordeel te geven. "t Komt me voor, dat ge hier en daar gelukkig vertaald hebt, maar ge weet, ik loop niet hoog weg met bijbelvertaling, omdat er zoveel nog te leren is uit door de inlanders opgestelde werken. En daarbij, Gij weet het, hoe spoedig we vervallen in een Hollandse constructie, of 't een of 't ander woord een te algemene betekenis geven". Hij vindt voorts dat Coolsma niet *Jésoes* had moeten kiezen maar het Arabische equivalent *Isa*, want men moet op de Islam bouwen. "t Vertalen in een taal van Mohammedanen is daarom veel gemakkelijker dan in die van heidenen". Naar aanleiding van Coolsma's letterlijke vertaling van "hoorn des heils" (Lukas 1 : 69) zegt hij: Is dat "niet voor een Soendanees een raadsel? Uit zulke letterlijke vertalingen, waartoe men in vele gevallen genoodzaakt wordt, blijkt het, dat geen bijbelvertaling ooit door inlanders gelezen zal worden, die niet 't onderwijs van een zendeling hebben gehoord". Hij maakt bezwaar tegen het regelmatig gebruik van woordverdubbeling om een gewoon meervoud weer te geven — dat immers in de Indonesische talen niet wordt aange-

duid door de woordvorm en doorgaans uit het verband moet worden opgemaakt — en zegt, om zijn opmerking te staven, dat hij in Soendaneese vertalingen van Arabische teksten zulk een gebruik van de woordverdubbeling nooit gevonden heeft. Maar hij prijst Coolsma ook, o.a. omdat deze “de een — de ander” vertaald heeft met *anoë hidji — anoë hidji deui* (lett. “de een — de een nog-eens”), de echt-Indonesische wijze van spreken, die Europeanen echter bijna nooit kennen en door een woordelijke vertaling vervangen. De brief eindigt met: “Ziedaar enkele opmerkingen, die (. . .) U, hoop ik zullen opwekken nader onderzoek te doen. Daar ik ’t taalgebruik niet genoeg ken, en slechts uit de analogie der zustertalen mij veroorloof aanmerkingen te maken, zo kan het wel wezen, dat geen van alle gegrond is”.¹⁴

Het is begrijpelijk dat Coolsma deze brief met genoegen copieert voor de heren in Holland; er blijkt uit dat V. d. Tuuk hem au sérieux neemt en wat in zijn vertaling ziet. Een paar maanden later, op 12 februari 1873, wordt hij voor de tijd van drie jaar benoemd, met de opdracht het Nieuwe Testament in het Soendanees te vertalen. Over het Oude Testament wordt nog niets besloten; het Jaarverslag verklaart: “Zijn de omstandigheden van ons Genootschap en de uitzichten van de evangelisatie onder de Soendaneese bevolking gunstig, dan kan de vraag in aanmerking komen of ook de overzetting van het Oude Testament aan de heer Coolsma zal worden opgedragen”.¹⁵ De opdracht rept niet van het samenstellen van taalkundige hulpmiddelen.

Terwijl in Nederland over zijn benoeming wordt gedelibereerd, zit Coolsma niet stil. Hij leest veel Soendanees en werkt al officieus aan de bijbelvertaling verder. Ook is hij begonnen aan de gezette bestudering en beschrijving van de spraakkunst. Dat resulteert in een *Handleiding voor de beoefening van de Soendaneesche taal*, die hij in 1873 te Batavia laat drukken. Op voorspraak van Holle subsidieert het gouvernement de uitgave met een som van fl. 200,—. In de opzet van het boekje is de invloed van V. d. Tuuks *Tobasche Spraakkunst* merkbaar.

Midden 1873 verhuist Coolsma naar Soemedang (tussen Bandoeng en Cheribon), een plaats waar hij geheel in het Soendaneese leven en taalgebruik kan onderduiken. Die verhuizing gebeurde in opdracht van het HB, dat de waarschuwing van V. d. Tuuk ter harte had genomen. In Soemedang komt hij te wonen naast de taalambtenaar H. J. Oosting, opvolger van Koorders en belast met het vervaardigen van hulpmiddelen voor de studie van het Soendanees.

Een jaar later al blijkt hij de vertaling van het Nieuwe Testament klaar te hebben op de brieven van Paulus na. Maar dan wordt hij ernstig

ziek. Hij zoekt herstel in Bandoeng, maar blijft nog lange tijd zwak; “dat maakte hem geruime tijd tot alle inspanning des geestes ongeschikt, zodat zijn werk slechts weinig kon vorderen”, zoals het Jaarverslag van 1875 op ongeruste toon vermeldt. Als in augustus 1875 toch het eind van zijn werk in het zicht komt, vraagt en krijgt hij toestemming om na de voltooiing ervan met verlof te komen. Midden 1876 is de conceptvertaling van het Nieuwe Testament geheel voltooid en zijn er extra afschriften van gemaakt. Hij heeft de hem gestelde termijn met slechts drie maanden overschreden. Maar 't is een krachttour geweest. Aan het eind van zijn leven zal hij nog verzuchten dat de termijn van drie jaar die het NBG hem had gesteld wel erg kort was geweest, “in aanmerking genomen dat er hoegenaamd geen voorwerk bestond”.¹⁶

2.2. *In Nederland en de tweede periode op Java*

Wanneer Coolsma in september 1876 in Nederland aankomt, is zijn eerste taak toe te zien op de druk van het Nieuwe Testament.

Over het letterschrift waarin de uitgave wordt gedrukt was al tevoren, in 1874, gecorrespondeerd. Coolsma was toen van mening dat de keuze lag tussen het Javaans-Soendanees en het Latijnse schrift. Enkele zendingen voelden het meest voor het eerste, dat bij de bevolking bekend was en de voorkeur had, maar de meerderheid stemde voor het Latijnse schrift, wegens “voordelen (...) voor een bekwame woord- en zinsverdeling”, gemakkelijker en goedkoper drukmogelijkheden, alsook wegens “de steeds toenemende bekendheid, die daaraan meer en meer, door de werkzaamheid der zendingen en de gouvernementsscholen in de Soendalanden, mettertijd te beurt zal vallen”.¹⁷ Het HB besluit daarop, meer op de toekomst lettend dan op het verleden of heden, het Soendanees Nieuwe Testament in Latijns karakter te laten drukken. In 1877 komt het in een oplage van 2.000 exemplaren van de pers.

Men is zich echter bewust dat deze uitgave voornamelijk zal worden gelezen binnen de kring van de zendingen en de Soendanezen die met hen veel contact hebben. Voor verspreiding buiten die kring besluit men daarom tevens tot een uitgave van het Lukas-evangelie in het Arabisch-Soendanees schrift (*pégon*), waarvan ook werken over Moslimse onderwerpen gebruik maken en dat, zoals Coolsma later schrijft, “schier ieder kent”. Van die uitgave wordt een oplage van 5.000 exemplaren gemaakt.

Coolsma en zijn bestuur hopen dat hij nu in dienst van het NBG verder zal kunnen werken aan de vertaling van het Oude Testament; het bestuur biedt het NBG zelfs tegemoetkoming in de kosten daarvan aan. Het HB wil echter eerst zien hoe de vertaling van het Nieuwe

Testament wordt ontvangen, verspreid en verkocht. Coolsma wordt dus onder dankbetuiging en met een gratificatie van fl. 600,— ontslagen; zijn bestuur benoemt hem in 1878 tot hoofd van het zendingshuis, met de nevenopdracht om alvast te beginnen aan de vertaling van het Oude Testament.

In 1882 echter keren de kansen. Op hernieuwde aandrang van de Nederlandse Zendingsvereniging besluit de Algemene Vergadering van het NBG in dat jaar dat Coolsma weer als afgevaardigde in dienst zal komen. Men overweegt daarbij dat voortzetting van het zendingswerk ook meer en meer behoefte zal doen ontstaan aan een vertaling van het Oude Testament en dat een even bekwaam vertaler later niet zo gemakkelijk te vinden zal zijn.

Coolsma had tussen 1878 en 1882 gewerkt aan een Soendanees-Nederlands woordenboek (voortbouwend op het werk van zijn voorgangers, vooral van Oosting) en had ook al de vertaling van enige oudtestamentische boeken in concept gereed gemaakt. Het HB bepaalt nu dat hij de concept-vertaling van de overige boeken binnen vijf jaar zal moeten voltooien in Nederland, waarna hij voor revisie enige jaren naar de Soendalanden zal teruggaan. Hij blijkt echter maar vier jaren nodig te hebben. In de herfst van 1886 voltooit hij de vertaling van de Psalmen en daarmee zijn alle oudtestamentische boeken in concept gereed. Nog in oktober van dat zelfde jaar vertrekt hij, zonder vrouw en kinderen, naar Java en vestigt zich te Bandoeng (dat hij nu niet "per reiswagen", als in 1865, maar per trein bereikt).

Na een rondreis langs zendingsposten en vrienden zet hij zich begin 1887 aan de revisie. Al spoedig vindt hij een goede Soendanese medewerker, "Radèn Gandakoesoemah, een heel bijzonder man. Hij is (...) wel niet taalkundig (*in de zin van taalwetenschappelijk*) ontwikkeld, maar toch door en door bekend met de Soedanese geschriften; helder van hoofd, eenvoudig van aard en zeer bescheiden; daarbij geen ijveraar voor de Islam en vol belangstelling in onze Heilige Schrift". Met hem wordt in de nu volgende 2½ jaar de vertaling van het hele Oude Testament zorgvuldig doorgewerkt, terwijl voor bepaalde termen en begrippen ook vaak raad aan ter zake kundigen wordt gevraagd. Zo lichten Soedanese regenten de vertalers in over de namen van de juwelen die zij bezaten en hielp een Europese juwelier hen die te determineren, en is de Directie van 's Lands Plantentuin behulpzaam bij het controleren van plantennamen. Soms steekt Coolsma zijn licht op bij Soedanese handwerkslieden. Hij vertelt daarover: "Ik vernam dat men (...) nog potten maakt als de bekende pottenbakker in Jeremia 18, en

ik liet te Bandoeng een pottenbakker verzoeken (. . .) mij aangaande zijn bedrijf in te lichten. De man voldeed aan mijn verzoek. Bij mijn woning gekomen, ging hij plat op de grond zitten, nam twee schijven van hard hout tussen het plat zijner voeten, liet de bovenste schijf draaien op de onderste, en vervaardigde op die wijze op de draaiende schijf een pot. Het geval wilde, dat, juist als in Jeremia's beschrijving, 'het vat verdorven werd in de hand des pottenbakkers'. Hij mengde het daarom weer onder de klei en maakte voor mij een nieuw vat. Alles dus precies als bij Jeremia".¹⁸

Als de vertaling helemaal gerevideerd is, worden er afschriften van gemaakt door de Soendaneese voorganger te Bandoeng, Titus. Vervolgens wordt ook de vertaling van het Nieuwe Testament, voorzover nodig, in overeenstemming gebracht met die van het Oude, waarna de vertaler in de herfst van 1889 naar Nederland terugkeert.

Wanneer in 1891 de Soendaneese Bijbel in zijn geheel is verschenen, wil Coolsma graag een exemplaar aanbieden aan de Koningin-Regentes; het HB vindt het echter beter "deze aanbieding te doen uitgaan van het Genootschap". Om die gewichtige taak te gaan vervullen wijst het een delegatie aan bestaande uit zijn voorzitter en een tweede lid — maar neemt daarin de vertaler niet op!¹⁹ Blijkbaar werd een zendeling toen niet "hoffähig" geacht.

Een tweede voorstel van Coolsma is dat hij in dienst van het NBG nog een herdruk van zijn in 1884 verschenen *Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek* zal maken, alsook zijn *Handleiding* van 1873 zal uitwerken tot een volledige Soendaneese spraakkunst. Dit wijst het HB echter van de hand, gedachtig aan de oorspronkelijke opdracht. Coolsma keert dus tot zijn vorige betrekking terug. Uit zijn lessen aan de a.s. zendingen groeit een dik boek dat een zeer nuttig overzicht geeft van de zendingsarbeid in Indonesië in de 19e eeuw, getiteld *De zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië* (1901).

In deze laatste werkperiode heeft Coolsma geen herdruk of revisie van zijn vertaling meer verzorgd. Wel publiceert hij twee boekjes die nauw met het vertaalwerk verband houden. In het eerste²⁰ geeft hij een lijst van 124 Hebreeuwse woorden die z.i. naar vorm en inhoud vergelijkbaar zijn met hun Soendaneese tegenhangers en op taalovereenkomst wijzen. Zo meent hij o.a. dat Hebr. *ab* met Javaans/Maleis/Soendanees *bapa* of *pa(k)* ("vader") in verband te brengen is (no. 1), Hebr. *hoe* ("hij", ook "Hij" = God) met *toehoe* "waar" en *poehoen* "vaststaand > boom" (no. 62), en Hebr. *zakēn* met Soend. *koena* "oud" (no. 124). Dat Hardeland al iets dergelijks had beweerd was hem onbe-

kend, maar wel beroept hij zich op Valentijn. Die heeft — zo zegt hij — “veel Maleise woorden met het Arabisch en Hebreeuws vergeleken, en aangewezen, dat de zelve uit het Hebreeuws oorspronkelijk zijn”. Maar noch het beroep op dit illustere voorbeeld, noch Coolsma’s beschouwingen kunnen de ook maar enigszins ter zake kundige lezer overtuigen van de bedoelde taalovereenkomst. Eigenlijk bewijst deze taalvergelijkende escapade maar één ding, nl. dat Coolsma gelijk had toen hij in het begin van zijn boekje verklaarde geen kenner van Indonesische of Polynesische taalvergelijking te zijn — een constatering die overigens zijn taalbeschrijvende en vertaalkundige prestaties niet bedoelt te kleineren.

Voorts gaf hij een Nederlandse vertaling van het boek Job uit, waarover hij later vertelt: “Iemand, die Job uit ’t Hebreeuws in het Soendanees vertaalt, kan het boek natuurlijk minstens evengoed in eigen taal overbrengen. Ik gaf mijne vertaling in het Hollands uit, ook met déze bedoeling, dat belangstellenden, die geen Soendanees verstaan, in de gelegenheid zouden zijn, toch zich een oordeel over de Soendanees Bijbel te vormen”. Bij de verschijning werd hem ten laste gelegd dat hij de z.g. Leidse Vertaling had nageschreven; ter weerlegging daarvan wijst hij erop, dat zijn “vertaling van Job uit het Hebreeuws in het Soendanees reeds gereed lag in 1888, dat is meer dan 10 jaren vóór de Leidse Vertaling ter wereld kwam”.²¹ Overigens was zijn doel vooral om met deze vertaling het boek Job beter toegankelijk te maken voor Nederlandse lezers dan het in de vaak duistere Statenvertaling is. Om dat te bewerkstelligen tracht hij een Nederlands te schrijven dat idiomatischer is dan dat van de Statenvertaling en de duistere passages door betere exegese en duidelijker woordkeus, en waar nodig door verklarende voetnoten, op te helderen.²²

Belangrijker is wat hij in deze periode nog doet aan de Soendanees taal. In 1904 verschijnt zijn *Soendaneesche Spraakkunst*, een om- en uitwerking van zijn *Handleiding* van 1873. Dit boek is door een hedendaags beoordelaar gekarakteriseerd als “(. . .) the most extensive grammar of Sundanese thus far written. (. . .) Its value consists in the fact that it was written by a keen — though linguistically untrained — observer who by his close contact with Sundanese people had acquired an intimate knowledge of the language”.²³ Hetzelfde geldt van zijn lexicografisch werk. In 1911 geeft hij, met medewerking van zendeling Albers, een *Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek* uit, twee jaar later gevolgd door de tweede druk van zijn *Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek*. Deze druk was aanmerkelijk vermeerderd en verbeterd in

vergelijking met de eerste (van 1884), o.m. dankzij het opnemen van gegevens die andere Europese beoefenaars van het Soendanees hadden verzameld over dialectische woorden uit Bogor, Cheribon, Indramajoe en Zuid-Bantam, en over landbouwtermen. Bovendien had hij door bemiddeling van zijn collega's in West-Java, enkele Soendanezen kunnen raadplegen, o.a. zijn vroegere medewerker Rd. Gandakoesoemah, alsook twee taalleraren, Mas Partadiredja en Mas Moehammad Rais. Dit vergoedde enigszins het nadeel dat hij het woordenboek in Nederland had moeten bewerken. Zijn werk won het in bruikbaarheid van Oostings waardevolle maar moeilijk hanteerbare en onpractische woordenboek.

Coolsma is een rustige en stoere werker geweest, die veel werk verzette dankzij de regelmaat die hij betrachtte. Als bijbelvertaler wist hij een hoog tempo te bereiken, dat alleen door Hardeland is overtroffen. Hij hield zich aan de gestelde termijn of bleef er zelfs binnen — iets dat bepaald niet van alle bijbelvertalers gezegd kan worden. En als taalkundige leverde hij nuttige bijdragen voor de kennis van het Soendanees. Hij is niet ten onrechte “the most important figure in Sundanese linguistics well into the 20th century” genoemd.²⁴

2.3. *Zijn vertaalwerk*

Coolsma heeft zich van het begin van zijn Indonesische periode af erop toegelegd het Soendanees zo goed mogelijk te verstaan, te spreken en te schrijven. Vertrouwelijke omgang met de bevolking zag hij als een vereiste daarvoor en wist hij te bewerkstelligen, al ging hij daarin niet zover als V. d. Tuuk. Daarnaast nam hij natuurlijk ook kennis van wat in het Soendanees geschreven was; hij was echter niet zo'n hartstochtelijk verzamelaar van geschriften als Gericke, o.a. omdat hij meende dat de Soendanese letterkunde niet zo heel veel voorstelde.

Wat de bijbelse grondtalen betreft verklaart hij geen tijd te hebben gehad om goed Grieks te leren, maar dat hij wel in staat was om een Grieks woordenboek te raadplegen, alsook Von Tischendorfs tekst van het Nieuwe Testament. Overigens behielp hij zich met vertalingen en commentaren om achter de bedoeling van een duistere tekst in de Statenvertaling te komen. Maar wanneer hij later ook aan het Oude Testament begint, gaat hij wel Hebreeuws leren. Zijn kennis daarvan slaat hij zelf niet hoog aan; hij verklaart althans: “Gelijk bekend is heb ik van het Soendanees enige studie gemaakt, maar het Hebreeuws heb ik niet verder beoefend dan ik voor mijn doel nodig had: het vertalen van het Oude Testament uit de grondtaal met behulp der bestaande woordenboeken”.²⁵

Hoe dacht Coolsma nu over de kunst van het vertalen?

In 1873 poneert hij tegenover Holle als zijn opinie, "dat wij in geen geval tot een vrije vertaling zullen kunnen overgaan, daar 't onmogelijk is te zeggen hoe ver men daarin gaan mag; dat wij ook de noodzakelijkheid van een vrije vertaling niet inzien, maar ons de verplichting hebben gesteld om naar de letter te vertalen; die vertaling echter zo mogelijk echt Soendanees en goed verstaanbaar te maken. Is het niet mogelijk zonder grote afwijking een zekere uitdrukking te versoendanesen, dan houden wij ons aan de letter". Daarom moet men bijv. "hoorn des heils" (Luk. 1 : 69) z.i. woordelijk vertalen en het niet ter wille van de verstaanbaarheid vrij en/of omschrijvend weergeven. Wat later zegt hij dat een vertaler die onzeker is over de bedoeling van de tekst, 't beste doet om woordelijk te vertalen; doet hij dat niet, dan loopt hij het gevaar "tot het geschrevene iets af of toe te doen".²⁶

Dit zijn uitspraken uit de tijd dat hij net aan het vertaalwerk was begonnen. In volgende jaren heeft hij, voorzover bekend, niet meer zulke algemene beschouwingen gegeven. In artikelen over zijn vertaalwerk van 1879 en 1916 beperkt hij zich tot het vermelden van specifieke moeilijkheden en mogelijkheden van de Soendanees vertaling.

Hij wijst dan o.m. op de moeilijkheid dat sommige woorden alleen bij benadering kunnen worden weergegeven; zo bijv. "getuigen", waarvoor volgens hem geen term in het Soendanees bestaat, en wat hij met "opheldering/verklaring geven" heeft vertaald. Het karakteristieke van het begrip "getuigen" is echter "spreken van wat men zelf gezien en/of gehoord heeft". Dat had Coolsma in het Soendanees natuurlijk best door een beschrijvende zin kunnen uitdrukken, maar niet door één werkwoord, zoals het Grieks doet. Het was dus niet woordelijk weer te geven en daarom onvertaalbaar in zijn ogen. — Voor "brood" bestaat wel een woord (*roti*), maar de daardoor aangeduide zaak is niet overal bekend, en waar ze bekend is, is het een ongewoon soort voedsel, dat soms als een luxe wordt beschouwd. Daarom is bijv. in "geef ons heden ons dagelijks brood" *roti* niet bruikbaar, maar moet de meer algemene term *redjeki* "levensonderhoud" worden gebezigd. — Met maak-woorden en nieuw gevormde uitdrukkingen moet men voorzichtig zijn, maar voor "kruis" kon toch zo'n nieuwe term worden ingevoerd, lett.: "het bedwarshoute hout"; en "nijlpaard" kon worden weergegeven met "water-rhinoceros".

Soms brengt het vertalen mee dat men precieser mag en moet zijn dan het origineel is. Zo bezit het Soendanees een bepaalde vorm die gebruikt wordt voor iets wat een nabootsing is van iets anders. Die

vorm is kenbaar aan de verdubbeling van de eerste lettergreep en het achtervoegsel *-an*. Voor de "hoornen" van het altaar en de koperen "slang" die Mozes maakt zegt men dus niet *tanduk* en *oraj*, maar *tatandukan* en *oorajan*, ongeveer "iets dat op een hoorn, resp. slang, lijkt". Die zelfde vorm kan nu ook worden gebruikt voor "god(en)", *aallahan* "wat op God (*Allah*) lijkt maar niet zelf *Allah* is". — Soms wordt de vertaler verrast door onverwachte meevallers. Zo bleek dat men in het Soendanees voor "middelaar" het woord *lawang* "deur" bezigt. Daarin klinkt dan tevens mee dat de middelaar degeen is die aan de mens om zo te zeggen toegang verleent tot God. Van die vertaling werd natuurlijk dankbaar gebruik gemaakt op plaatsen waar "middelaar" voorkomt in theologische betekenis (bijv. in 1 Timotheüs 2 : 5 of Hebreëen 8 : 6).²⁷

Dit zijn zo enkele van de door Coolsma over zijn vertaalwerk vertelde bijzonderheden. Die geven een beeld van zijn opvattingen waarmee zijn bijbelvertaling zelf wel zo wat in overeenstemming is. Iemand die daarmee veel had gewerkt merkte eens op dat zij weinig of geen grammaticale of idiomatische fouten bevatte (daarvoor was Coolsma een veel te goede kenner van het Soendanees), maar dat de verstaanbaarheid op netelige punten te wensen overliet. Dat laatste is het gevolg van een opvatting van het vertalen die in woordelijkheid een ideaal ziet en verstaanbaarheid op de tweede plaats zet. Bij Hardeland was dat anders. Voor hem was verstaanbaarheid primair en woordelijkheid niet een ideaal, maar een noodoplossing, waartoe zijn vreemdelingschap hem z.i. dwong.

Dit hangt waarschijnlijk samen met een ander verschil tussen deze twee uit de zending voortgekomen bijbelvertalers. Hardeland probeerde ook gewone Dajakse gemeenteleden bij de controle van zijn conceptvertalingen te betrekken. Daarvan is bij Coolsma niets te bemerken. Hij heeft ongetwijfeld in nauw contact met de bevolking de taal geleerd, maar bij het maken of controleren van zijn vertaling kwam de gewone man niet te pas. Wel is hij alles wat hij in Nederland had vertaald gaan herzien in Bandoeng, maar dat gebeurde met één vaste Soedanese medewerker en, voor details, met specialisten. Hij toetste de vertaling dus wel op haar taalkundige vorm, haar nauwkeurigheid en haar verstaanbaarheid voor min of meer "ingewijde" lezers, maar niet op de reacties die zij wekte bij een breder publiek.

Zo'n reactie heeft Coolsma ook later niet proberen te verkrijgen. Hij drong er slechts op aan dat zijn werk beoordeeld zou worden door de zendelingen en de Soendaneese voorgangers, dus door mensen die met

de bijbelse stof bekend waren en veel met zijn vertaling werkten. Dat zij buiten die kring weinig gelezen werd, weet hij aan de geringe lees- en leerlust van de Soendanezen. Het kwam niet bij hem op dat ook het feit dat zijn vertaling op verscheidene plaatsen moeilijk verstaanbaar, soms zelfs onverstaanbaar was, hierbij een rol zou kunnen spelen. In het laatste artikel dat hij over zijn vertaling schreef erkende hij in theorie wel “dat een eerste vertaling in een bepaalde taal zelden geslaagd blijkt”, maar hij verklaarde daarin ook dat de zendelingen in de Soendalanden zijn werk waardeerden. “Zij hadden voor de vertaling reeds dikwijls een woord van lof, en hielden de aanmerkingen, welke ze zeker wel zullen hebben, voor zich”, zo zei hij toen met voorzichtige voldoening.²⁸

X. NIASSISCH

1. De eerste aanloop tot bijbelvertaling: L. E. Denninger (4 december 1815 - 22 maart 1876)

Onder de zendelingen die na de bloedige gebeurtenissen op Zuid-Borneo in 1859 naar elders werden overgeplaatst, bevond zich ook Ludwich Ernst Denninger. Deze had van 1847 af onder de Dajaks gewerkt, o.a. te Sihong, een 150 KM ten Noorden van Bandjarmasin. In het dialect van die streek schijnt hij het boek Genesis en het Evangelie van Lukas te hebben vertaald, maar slechts de eerste helft van Genesis (1-26 : 5) wordt als gedrukt vermeld.¹ Na een verblijf op Java kreeg hij opdracht om naar de Bataklanden te gaan, maar wegens ziekte van zijn vrouw vestigde hij zich voorlopig te Padang. Daar kwam hij in contact met Niassische immigranten. Van het eiland Nias (gelegen ten Westen van Midden-Sumatra, ter hoogte van Sibolga om en nabij 1° NB) had men toentertijd in Barmen nog nooit gehoord. Van 1861-65 werkte Denninger in Padang vooral onder deze mensen, die er een vrij grote groep vormden, volgens sommige berichten wel een 3000 zielen.

In 1864 tracht de RMG het NBG voor Nias te interesseren, en in 1865 biedt Denninger zelf zich aan om in dienst van het NBG naar Nias te gaan, maar beide voorstellen worden afgewezen. Toch gaat hij in dat jaar naar het eiland, waar hij zich te Goenoeng Sitoli, de havenplaats en bestuurspost aan de N.O. kust, vestigt. Zijn onderneming heeft de steun van de Indische Regering, die van mening is dat de evangelisatie de "pax Neerlandica" op Nias ten goede kan komen en officieel aan het bestuur van de Rheinische Mission heeft gevraagd om op Nias zending te gaan bedrijven.

In 1869 benadert de RMG het NBG opnieuw, nu met meer succes. De Algemene Vergadering besluit voor Denningers vertaalwerk gedurende twee jaar een subsidie van fl. 1.800,— 's jaars te geven. In de toelichting op dat besluit wordt gezegd dat Denninger zich reeds sinds 1861 op het Niassisch heeft toegelegd, er een alfabet met Latijns karakter voor heeft ingevoerd, "en een zekere schrijftaal heeft moeten scheppen, waarin de verschillende dialecten van het Nias min of meer samenvloeien". Enige tijd later ontvangt het HB echter een brief van

V. d. Tuuk, die weinig enthousiast is; hij schrijft: “Denninger heeft slecht gedebuteerd met het creëren van een schrijftaal. (...) Hij speelt een gevaarlijk spel, en zal fiasco maken”.² Vermoedelijk is dit oordeel wel juist geweest, want pogingen om een soort van eenheidstaal te maken door de combinatie van elementen van verschillende dialecten hebben zelden goede resultaten opgeleverd.

V. d. Tuuks opmerking zal waarschijnlijk indruk hebben gemaakt op het HB, maar iets anders maakte zeker indruk: in twee jaar ontvangt men niets van Denninger dan een bedankje voor de toegekende subsidie. In 1871 is het NBG dan ook niet bereid om voor een tweede periode zijn vertaalwerk te steunen. Bij die beslissing speelt ook de overweging een rol dat men niet weer een bijbelvertaling wil laten maken waarvan nog onzeker is of er ooit een gemeente zal komen die haar gebruikt — zoals in die tijd in Zuidwest-Celebes te vrezzen staat. Wanneer eind 1871 enkele stukken van Denninger toch nog in Amsterdam arriveren besluit men die terug te zenden.

Denninger en de RMG wenden zich daarop tot het BBBG. In Londen besluit men zich de verweesde vertaler aan te trekken, en in 1874 verschijnt zijn vertaling van het Lukas-evangelie. Maar als dit boek uitkomt heeft de vertaler Nias al verlaten; ziek naar Java gegaan sterft hij daar in 1876. De Nias-zending eert hem terecht als haar pionier, maar op zijn vertaalwerk heeft zijn opvolger nogal wat aan te merken gehad.

2. H. Sundermann (29 oktober 1849 - 24 april 1919)³

2.1. *Levensloop*

Die opvolger in het vertaalwerk wordt Wilhelm Heinrich Sundermann (hijzelf en anderen gebruiken altijd alleen de tweede voornaam), geboren op een boerderij bij Ladbergen in Westfalen, in 1870 te Barmen in opleiding gekomen en in 1875 door de RMG uitgezonden naar Nias. Daar werkt hij eerst enige tijd bij zendeling F. Kramer te Goenoeng Sitoli. In 1877 vestigt hij één uur verder een nieuwe zendingspost, Dahana, om de toenemende invloed van de Islam daar te keren. Hij ondervindt veel steun van de Nederlandse controleur. In datzelfde jaar reeds heet Sundermann in de rapporten “ein in der Nias-Sprache sehr geübter Bruder”. Wanneer hij ongeveer een jaar in Dahana aan het werk is, komt zijn bruid uit, een dochter van zendeling A. W. Beyer die in 1847 samen met Denninger was uitgezonden naar Zuid-Borneo.

Hij krijgt langzamerhand meer en beter contact met de Niassers. Daarvan vertelt hij vaak in zijn brieven. Zo heeft hij een “Radboud-

gesprek” met een Niassisch hoofd, dat zegt: Wij willen na onze dood bij onze voorouders komen, en zeker niet het beter hebben dan zij; wij willen geen rijst eten als zij maar *bulu ndrū'u* (gras en bladeren) krijgen. Waarop Sundermann antwoordt dat hun voorvaderen nog niet beter konden weten en misschien nog een kans krijgen om de juiste weg te vinden. Maar zij kunnen wèl beter weten, want hun wordt de evangelieboodschap gebracht. Ze mogen dus wel oppassen dat het straks niet juist andersom gaat, dat de voorvaderen rijst te eten krijgen en zij *bulu ndrū'u*.⁴ Een van de eerste bekeerlingen in die tijd is Ama Mandranga, die jaren lang met Sundermann zal samenwerken en getuigen van de *huku Lowalangi* “de weg (letterlijk: de rechtsorde) Gods”.

In 1879 wordt de aandacht van het NBG op Sundermann gevestigd en in 1880 besluit de Algemene Vergadering zijn werk te steunen met een jaarlijkse subsidie gedurende een periode van hoogstens drie jaar — die niettegenstaande het dreigende “hoogstens” tot negen jaar zal uitdijen. Men meent dit nu te kunnen doen omdat volgens de berichten de bevolking op Nias een welwillende houding tegenover de zending aanneemt en Sundermann als een goede kenner van de taal bekend staat. Hij is dan al bezig aan het vertalen van de bijbelse verhalen van Zahn. Bij dat werk wordt hij geholpen door Ama Mandranga.

In 1882 begint Sundermann aan het vertalen van het Nieuwe Testament. Het Mattheüs-evangelie wordt, op kosten van het NBG, in Elberfeld gedrukt. Sundermann is inmiddels bepaald niet vrijgesteld van het zendingswerk: in dit jaar wordt hij praeses van de conferentie van zendelingen op Nias en krijgt de opdracht om aan de opleiding van vier gemeente-helpers te beginnen.

In de volgende jaren worden de bijbelse verhalen uit het Oude Testament en enige boeken van het Nieuwe Testament vertaald en gedrukt. Ook publiceert Sundermann een spraakkunstige schets, “Kurze Formenlehre der Niassische Sprache”, die hij later nog tweemaal zal om- en uitwerken (1892, 1913).^{4a} Voorts in 1884 een lang artikel over “Die Insel Nias und die Mission daselbst”, waarop in volgende jaren tweemaal vervolgartikelen uitkomen; het geheel verschijnt als boek in 1905.⁵

In het artikel van 1884 vertelt hij ook het een en ander over de taal. Die is z.i. wel verwant aan de andere Indonesische talen, maar “dem Klange nach total verschieden”; het Bataks bijv. is hard van klank, het Niassisch “weich und klangvoll”. De voornaamste moeilijkheid bij het leren van de taal acht hij een eigenaardige verbinding der zinsdelen, die wordt aangegeven door klankverandering van het tweede woord. Hij gebruikt hiervoor twee in de Hebreeuwse grammatica gang-

bare termen, namelijk "status absolutus" voor de onveranderde vorm en "status constructus" voor de veranderde vorm — daarmee een analogie suggererend die eigenlijk afwezig is, want de aard en plaats van de klankverandering zijn duidelijk verschillend in de twee talen. Voorts acht hij de taal niet arm aan begrippen; daardoor heeft hij bij het vertalen van het Nieuwe Testament niet zulke ernstige moeilijkheden gehad als elders schijnen voor te komen. Toch is het natuurlijk niet steeds mogelijk een volledig gelijkwaardige Niassische uitdrukking te vinden, bijv. van het begrip "dank". Een moeilijkheid is dat er geen geschreven literatuur bestaat, wel mondeling overgeleverde mythen, parabels, raadsels en spreekwoorden. Daarvan is op den duur allerlei door hemzelf uitgegeven en soms in het Duits vertaald; ook zijn zojuist genoemde boek bevat vele vertalingen van Niassische verhalen en liederen, alsook een "heidens" bruiloftslied en een christelijk welkomstlied, dat door mannedansen wordt begeleid.⁶

Wanneer het NBG hem in 1886 een derde subsidieperiode toekent, wordt daarbij opgemerkt dat hij naast taalstudie en bijbelvertaling ook nog allerlei verplichtingen als zendeling heeft. Om die te verlichten wordt Sundermanns zwager en collega H. Lagemann door de RMG van zijn zendingspost in Zuid-Nias overgeplaatst naar Dahana. Sundermann behoudt echter naast het vertaalwerk toch nog de zorg voor de opleiding van gemeente-helpers.

In deze derde periode schrijft hij twee interessante artikelen, die kennelijk voortkomen uit zijn vertaalwerk. Een daarvan, "Die Psychologie des Niassers",⁷ is eigenlijk een behandeling van de psychologische terminologie in het Niassisch. Het geeft een zeer zorgvuldige omschrijving van de betekenis van een aantal in de Niassische gedachtenwereld zeer belangrijke en nauw samenhangende termen, die begrippen aanduiden welke ook in de bijbelse gedachtenwereld een grote rol spelen. De behandelde termen zijn de volgende.

(1) *Boto* "lijf", staat vaak ook voor ons "gestalte", "persoon". Op zich zelf levenloos, wordt het "lijf" tot een levend wezen door de *noso* (no. 2); wanneer die "afbreekt" vergaat het lijf. Het centrum van het "lijf" is *tōdō* (no. 3), de zetel van de psychische functies en affecten. Zegt men in het Niassisch "het lijf is groot genoeg, maar er zit geen hart in" dan betekent dat: hij is iemand zonder inzicht of verstand.

Osi vertaalt Sundermann met "lichaam". Het woord kan in de bijbelvertaling dienst doen als vertaling van "vlees" (Gr. *sarx*), bijv. in een zin als "de Geest is het die levend maakt, het vlees doet geen nut" (Joh. 6 : 63, StV).

(2) *Noso* "adem/ziel" is het levensbeginsel van mens en dier. Krijgt een mens veel *noso* dan leeft hij lang en voorspoedig, en andersom. Na de dood keert de *noso* terug tot de collectieve "ziel".

(3) *Tōdō* is het "hart" als lichaamsdeel en als zetel van gevoel en verstand; ook kan er het geweten mee worden aangeduid. Men zegt op Nias: "Mijn hart berispt mij" voor: "Ik heb een kwaad geweten". Deze term komt voor in tal van zegswijzen ter aanduiding van gemoedstoestanden, bijv. "het hart is groot" voor genegenheid, "het hart is harig" voor droefheid, "het hart keert zich om" voor schrik, "het hart is vol" voor woede, "het hart is verborgen" voor huichelarij.

(4) *Eha-eha* "geest" hangt duidelijk met "ademtocht" samen; afgeleide werkwoorden betekenen "ademen", "inblazen". Met *eha-eha* wordt aangeduid een bezielende kracht, die van vader op zoon overgaat. Het begrip speelt slechts bij belangrijke mannen een rol; bij de kleine man en bij vrouwen komt het niet voor. Is een door *eha-eha* bezielde man stervende, dan legt de oudste zoon zijn mond op die van de vader en ontvangt zo diens *eha-eha*. Het woord kan zowel gebruikt worden voor "geest van de mens" als voor "Gods Geest", "Heilige Geest".

(5) *Mōkō-mōkō* staat waarschijnlijk in verband met *mōkō* "bewegen". Als datgene wat van de *tōdō* (no. 3) voortleeft na 's mensen dood bewoont de *mōkō-mōkō* in de gedaante van een spin de houten dodenbeelden. Bij de plechtige inwijding van die beelden dient men de *bechu* (no. 6) van de gestorvene op te roepen (lett. "te wenken"). Zo'n plechtigheid gebeurt echter alleen wanneer de dode een zoon, eventueel een adoptief zoon, heeft.

(6) De *bechu zi mate* tenslotte is de "schim van de dode", die kort voor diens dood soms als een schaduwachtige dubbelganger zichtbaar is, daarna zich nog een tijdlang in de buurt van het graf ophoudt, en ten slotte een plaats vindt in de "onderwereld". Wanneer in de toekomst deze aarde vergaan en een nieuwe wereld ontstaan zal, zullen de *bechu's* van de goeden daarin komen, voorzover zij mannelijke nakomelingen hebben gehad.

Zo gaat dit knappe artikel zorgvuldig na hoe, in welke uitdrukkingen en omstandigheden, de Niassische termen worden gebruikt en brengt ze in verband met elkaar en met waargenomen ceremoniën en gebruiken. Het bouwt uit taal- en volkenkundig materiaal een beeld op van de opvattingen die de Niassers hebben van het lichamelijk en geestelijk leven van de mensen, van zijn bestaan in deze wereld en daarna. Tegen die achtergrond wordt het mogelijk de betekenis van de betrokken termen beter te verstaan en ze te toetsen op hun bruikbaarheid ter

vertaling van geheel of gedeeltelijk overeenkomstige bijbelse termen en begrippen.

In 1888 is van de vertaling van het Nieuwe Testament het einde in het zicht, maar Sundermann voelt zich zwak en overwerkt. Hij stelt daarom voor om met ziekteverlof naar Europa te komen. Naast het Nieuwe Testament heeft hij ook een Gezangboek klaar, een vertaling van Luthers Kleine Catechismus, en een leidraad voor bijbel- en godsdienstlessen, alsook een Duits-Nias woordenboek. Dat alles verschijnt in zijn verlof, 1891-92. In die periode spreekt en schrijft hij ook veel over het zendingswerk. In de ruim 15 jaar die hij op Nias doorbracht is het aantal gedoopten van 40 tot 750 toegenomen.

In de herfst van 1892 keren Sundermann en zijn vrouw naar Nias terug, hun kinderen in Duitsland achterlatend. Was hij in de laatste 3-jarige periode vóór zijn verlof gedeeltelijk van het zendingswerk vrijgesteld geweest, nu doet hij weer volledig mee en wordt o.a. opnieuw voorzitter van de conferentie van zendelingen. Als zodanig maakt hij in 1894 een reis naar West-Nias i.v.m. aanvragen vandaar om nieuwe zendingsposten te openen. De reden van een van die aanvragen was, zo vertelt hij, dat iemand in het betrokken dorp gedroomd had van mannen "mit Hüten, wie mein Helmhut, aber von Gold"⁸ — een soort van zendelingen-in-prachttuitgave dus. Sundermann merkt op dat de Niassers steeds vragen om Europese zendelingen; van Niassische Christenen is men niet gediend. Maar hij ziet in dat bij de laatsten de toekomst ligt en probeert hun positie te versterken. Zo stelt hij omstreeks 1898 in dat naast en ten tijde van de conferentie van zendelingen ook een conferentie van Christen-oudsten, voorgangers en hoofden wordt bijeengeroepen, en enige jaren later is er sprake van de eerste Niassische "geordnete Prediger". Des te meer valt het op dat Sundermann maar zelden melding maakt van Niassers die met hem werken aan zijn bijbelvertaling of een belangrijke rol spelen bij het nagaan van de verstaanbaarheid daarvan.

Begin 1896 verhuist hij naar het twee uur gaans ten Westen van Dahana gelegen Lolowoe'a. Daar werkt hij aan de herziening en herdruk van zijn bijbelse verhalen uit het Oude en Nieuwe Testament. In 1898 verschijnt het werk.

Zelden worden er vertalingen gemaakt die géén kritiek ondervinden. Zo ook hier. Vanaf 1893 worden er o.a. tegen Sundermanns gebruik van het Noord-Niassische dialect bezwaren gemaakt door de zendelingen die namens het Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending in Padang en op de ten Zuiden van Nias gelegen Batoe-eilanden

zijn komen werken. Voorts noemt de zendeling te Padang, W. Dornsaft, in 1893 de taal van Sundermanns geschiedenissen uit het Nieuwe Testament "geheel verouderd"; de enige jaren later vertaalde geschiedenissen uit het Oude Testament zijn z.i. echter veel beter.⁹ Wat dit precies inhoudt is niet na te gaan. Misschien werd ermee bedoeld dat de vertaler in zijn eerste werk nog te veel onder invloed stond van Denningers vertaling.

Wat nu verder nog over het Niassische werk te vermelden is loopt over in de 20e eeuw. Om versnippering te voorkomen wordt het niet uitgesteld tot het tweede deel van dit boek maar al hier vermeld.

Omstreeks 1895 blijkt dat een van de zendingen op de Batoe-eilanden, C. W. Frickenschmidt, in het daar gesproken Zuid-Niassische dialect enkele bijbelse verhalen heeft bewerkt, omdat in dat gebied naar zijn ervaring Sundermanns Noord-Niassisch niet gemakkelijk verstaan werd. Deze vertaling wordt in 1896 gedrukt door het bovengenoemde Lutherse Zendingengenootschap. Dat daaraan behoefte bestaat wordt blijkbaar door het NBG ook erkend, want een tiental jaren later geeft het een verzameling bijbelgedeelten uit in hetzelfde dialect en van dezelfde vertaler. Het HB ziet dat echter als een tijdelijke maatregel. Immers, de RMG-zendingen hebben verzekerd dat de Noord-Niassische vertaling toch "voor heel Nias bruikbaar is — zoveel verschillen de dialecten niet of alle Niassers kunnen die vertaling verstaan",¹⁰ zodat het Noord-Niassisch tot de schrijftaal voor het gehele Niassisch sprekende gebied zal uitgroeien. Deze verzekering ten spijt zijn er later toch ook nog bijbelse verhalen en bijbelgedeelten in het zuidelijke dialect gepubliceerd, vertaald door de zendingen W. F. Schröder en W. L. Steinhart. Laatstgenoemde heeft bovendien dit dialect beter bestudeerbaar gemaakt door de uitgave van een aantal teksten met vertaling en aantekeningen in de jaren 1934-38 en 1950-54.¹¹

In 1902 gaat Sundermann met ziekteverlof naar Europa, waar hij tot de herfst van 1904 blijft. In deze verlofperiode geeft hij o.a. een *Niassisch-Deutsches Wörterbuch* uit, waarvoor ook Lagemann (te Lahagu, Nias) en Frickenschmidt (te Poelo Tello, een der Batoe-eilanden) gegevens omtrent het Zuid-Niassisch hebben verstrekt.

Maar Sundermann wil ook graag zijn vertaalwerk voortzetten. Vóór zijn verlof heeft hij reeds een vertaling van de Psalmen gemaakt, die het NBG in 1892 heeft laten drukken. Nu vinden hij en de RMG het tijd worden om het hele Oude Testament te gaan vertalen. Na enige

onderhandelingen komen zij tot een regeling, waarbij het NBG gedurende zeven jaar een subsidie geeft, die het aan de RMG mogelijk maakt een jongere zendeling als vervanger van Sundermann aan te stellen. Deze kan zo, vrijgesteld van het zendingswerk, zijn volle aandacht geven aan de vertaling van het gehele Oude Testament. Volledig is die vrijstelling echter nooit geworden; al dadelijk na terugkeer van verlof krijgt Sundermann o.a. toch weer een taak bij de opleiding van Niassische voorgangers.

Tijdens zijn verlof al had Sundermann de vertaling van de Spreuken aan die van de Psalmen toegevoegd. Op Nias vertaalt hij nu successievelijk de andere boeken van het Oude Testament. Over zijn vertaalwerk en daarbij rijzende problemen wordt in NBG- of RMG-berichten nergens melding gemaakt. In 1906 schrijft Sundermann over de regelmatige voortgang van zijn werk; in 1909 besluit het NBG om, als de tekst klaar is, dadelijk tot drukken over te gaan. Zendingen op Nias hebben boudweg verzekerd dat "in afzienbare tijd dit werk geen herziening zal behoeven".¹² Het volgende jaar reeds komt Sundermann terug in Duitsland en werkt aan de laatste revisie en de correctie van het Oude Testament; en in 1913 kan het Jaarverslag melden dat de Niassische Bijbel geheel vertaald en gedrukt is.

Twee jaar later valt het begin van de *fangesa sebua* ("de grote boetedoening"), de opwekkingsbeweging die als een storm over Nias gaat.¹³ Duizenden Niassers worden daardoor gebracht tot een keuze voor het Christendom, zodat in de periode van 1916 tot 1921 het aantal Niassische Christenen verdubbelt. Sundermann kan daarvan nog de eerste berichten hebben ontvangen, voor hij in 1919 te Göttingen sterft.

2.2. Sundermann over het werk van een bijbelvertaler

Eén jaar na zijn stuk over "Die Psychologie des Niassers" schrijft Sundermann een ander belangrijk artikel, getiteld "Einige Gedanken über Missionarische Bibelübersetzung".¹⁴ Daarin geeft hij een heldere formulering van zijn opvattingen over de bijbelvertaling, die hij door vele voorbeelden verduidelijkt. Ook bestrijdt hij erin enkele bestaande onjuiste Niassische weergaven van bepaalde termen of uitdrukkingen, wat nogal eens neerkomt op kritiek op Denningers Lukas-vertaling.

Hij begint zijn artikel met te verklaren dat een bijbelvertaler zich als zijn eerste doel moet stellen het vertalen van bijbelse verhalen en vervolgens van het Nieuwe Testament. Maar daaraan hoort natuurlijk taalstudie vooraf te gaan, wat z.i. inhoudt dat de vertaler-in-spe zich niet alleen de grondtrekken van het grammaticale systeem moet eigen

maken, maar ook een eenvoudig woordenboek hoort samen te stellen. Wat men in die studietijd aan bijbelvertaling doet is alleen voor eigen oefening en moet vooral niet worden gepubliceerd. Het vertaalwerk dient te worden opgedragen aan een zendeling die daartoe speciaal begaafd is. Maar de vertaler en zijn collega's moeten daar niet uit afleiden dat het iets heel bijzonders is, want er zijn in de zending allerlei andere taken te verrichten die minstens even belangrijk zijn.

Sundermann toont door zijn vertaalwerk een open oog gekregen te hebben voor vertaalkundige tekorten van de oudere en nieuwere Europese vertalingen. Hij maakt o.a. aanmerkingen op weergaven als "Jakob had een kooksel gekookt" (Genesis 25 : 29, StV), "seine Aussatz wurde gereinigt" (C. Weizsäckers vertaling van Mattheüs 8 : 3), of "ein Schwert an den Lenden binden" en "hin und wieder durchgehen im Lager" (Exodus 32 : 27 in de Züricher Bibel). Daarmee illustreert hij zijn kritiek op die vertalingen, waarin z.i. vele uitdrukkingen voorkomen welke tegen het taaleigen van de ontvangende taal indruisen.

Vervolgens bespreekt hij zijn theorie van vertalen. Die vindt hij uitgedrukt in de woorden van een van zijn collega-vertalers, de baptisten-zendeling Wenger, die in 1873 op een conferentie te Allahabad gezegd had: Een bijbelvertaler moet ernaar streven "de gedachten van het origineel zo nauwkeurig mogelijk te reproduceren, en wel in de woorden welke de auteur zelf zou hebben gekozen, indien hij geschreven had in de taal van de vertaler".¹⁵

Om de doelstelling van het vertaalwerk globaal aan te duiden is dit inderdaad een bruikbare formulering. Iets dergelijks hebben ook andere bijbelvertalers gezegd. Klinkert bijv. schreef eens aan het HB dat het z.i. "plicht is zodanig in het Maleis te vertalen als ik mij voorstel dat de heilige schrijvers zouden geschreven hebben, indien ze Maleiers en geen Israëlieten waren geweest",¹⁶ en Hardeland en Coolsma lieten zich op overeenkomstige wijze uit. Maar de formulering die Sundermann verkiest is beter. Immers, als men zich de bijbelschrijvers niet voorstelt als Israëlieten maar als Maleiers, dan maakt men hen los van de Israëlitische godsdienst en cultuur, waarvan de Bijbel niet los te denken is. Met Sundermann echter denkt men aan Israëlieten die blijven wat ze zijn, maar hun Israëlitische gedachten in een andere taal neerschrijven. Dat is een hele sprong, maar een sprong die de Bijbel zelf ook maakt, wanneer bijv. de Evangelisten of Paulus allerlei oudtestamentische gedachten in nieuwtestamentisch Grieks uitdrukken.

Wenger had zijn doelstelling vervolgens nader uitgewerkt met de woorden: "Een goede vertaling moet twee dingen in zich verenigen:

nauwkeurigheid en leesbaarheid. Wij voelen instinctief dat een vertaling van Gods woord getrouw en zoveel mogelijk ook woordelijk moet zijn. Maar een getrouwe vertaling is nutteloos, als ze niet begrepen wordt, of als ze in zo'n stijl geschreven is dat de mensen haar niet graag lezen. Een passende idiomatische stijl is daarom bijna even belangrijk als nauwkeurigheid".

In deze beschouwingen kan Sundermann zich goed vinden, maar de door Wenger gebruikte beperking "zo veel mogelijk ook woordelijk" vindt hij te eng. Hij relateert die door op te merken dat nauwkeurige overeenstemming met het origineel niet de woorden, woordgroeperingen, zinsbouw, kortom de taalkundige vorm moet betreffen, maar de gedachten. Die zijn het welke zo nauwkeurig mogelijk dienen te worden weergegeven. De vertaler moet dus bijv. niet pogen een Grieks deelwoord door een Niassisch deelwoord (als dat tenminste bestaat) te vertalen, en evenmin proberen het Griekse *apekrinato* "hij antwoordde" woordelijk weer te geven waar het Nieuwe Testament het gebruikt zonder dat er van een werkelijk antwoord geven sprake is. Ook dient men in het Niassisch voorzichtig te zijn met de vertaling van het voegwoord "en". In het Grieks kan men (letterlijk in het Nederlands terugvertaald) zeggen: "Hij-zeide tot hen en hij-sprak"; maar brengt men dat woord voor woord in het Niassisch over, dan zal de hoorder denken dat het over twee sprekers gaat, één die iets zei en een ander die sprak.

Deze beschouwing over de kunst van het vertalen vertoont veel overeenkomst met die welke Jansz in 1865 ontwikkelde en in praktijk bracht. Maar er zijn geen aanwijzingen dat de twee bijbelvertalers elkaar hebben beïnvloed en dat is in het algemeen gesproken ook weinig waarschijnlijk.

Van de theorie tot de praktijk van zijn vertaling overgaande maakt Sundermann over de daarbij aangetroffen moeilijkheden en mogelijkheden een aantal opmerkingen, waarvan er hier enkele volgen.

Een Niassisch woord kan bruikbaar zijn als weergave van een bijbels begrip, maar dat houdt niet in dat een afleiding van zo'n woord ook correspondeert met een overeenkomstige Griekse of Hebreeuwse afleiding. Dat is bijv. het geval bij de vertaling van het woord "heiliging". Voor "heilig" had Sundermann in het Niassisch een term gebruikt die ongeveer "taboe" betekent, en samenhangt met een werkwoord voor "mijden", "niet aanraken". Van die term een afleiding te maken zoals het Grieks of het Duits kan doen, was theoretisch wel mogelijk, maar voldeed in het gebruik niet, zodat de vertaler tot een woord voor "reiniging" zijn toevlucht moest nemen. Waarom die theoretisch mogelijke afleiding niet voldeed zegt Sundermann er niet bij. Vermoedelijk

was dat omdat in de betekenis van het gekozen grondwoord de negatieve componenten overwogen. Maar als dat waar is, gaat men zich wel afvragen of dat grondwoord een goed equivalent van "heilig" was. Ook in andere talen is nl. vaak gebleken dat "taboe" niet als weergave van het bijbelse begrip "heilig" kan worden gebruikt, o.a. omdat het eerder reacties van angst dan van eerbied opwekt.

Van vele termen is een goede weergave te vinden in een bestaande Niassische uitdrukking, zoals "verandering van de gezindheid" voor "bekering", "breedte van het hart" voor "genade", "goede vruchten" voor "goede werken" etc. In andere gevallen moet men een omschrijving maken, zoals "plaats voor het aanbieden van offers" voor "altaar"; of bestaande woorden als het ware herijken, bijv. door ze in een meer specifieke betekenis dan wel in een enigszins ongewone combinatie of betekenisnuance te bezigen. Soms gaat dat er goed in bij de hoorders, soms moeten ze een tijdje wennen. Als voorbeeld van het laatste kan gelden de vertaling van het begrip "deemoed". Hiervoor zou men wel met het bestaande "zich klein voordoen" kunnen werken, maar die term is gevalueerd door de obligate nederigheid die iedere Niasser tentoonspreidt als een vorm van beleefdheid; zulk een soort nederigheid heeft meer met verkapte trots en zelfverheffing dan met werkelijke deemoed te maken. Daarom werd "deemoed" omschreven met "niet hoogmoedig zijn", een negatieve omschrijving die de mogelijkheid heeft om op den duur in de juiste zin te worden opgevat.

Daarbij doet zich echter weer een andere moeilijkheid voor, nl. dat men van deze omschrijving geen zelfstandig naamwoord kan vormen; men kan dus niet spreken van "zijn niet-hoogmoedig-zijn", maar moet iets zeggen als "dat hij niet hoogmoedig is", wat natuurlijk weer allerlei omzettingen in de verdere zinsconstructie noodzakelijk maakt. Hetzelfde geldt bijv. wanneer "dienen" door "als dienaar optreden" moet worden omschreven.

Bij een herijkte uitdrukking komt het ook wel voor dat een tijd lang een concurrerende uitdrukking ernaast blijft bestaan. Zo werd voor "dopen" de vertaling "besprenkelen met water" ingevoerd in plaats van het eerst gebruikte "nat-maken met water". Maar die oude term bleef nog lang in omloop, en voor "gedoopt" zei men nog steeds liever kortweg "nat-gemaakt" dan "besprenkeld met water".

Tegen het gebruik van Maleise of Maleis-Arabische leenwoorden heeft Sundermann geen bezwaar, als men er maar zuinig mee is en zich steeds afvraagt of er niet een bestaand Niassisch woord kan worden gebruikt. Zo bleek dat men voor "profeet" beter met de omschrijvende

uitdrukking “iemand die iets toont, of, openbaart” kon werken dan met het Maleis-Arabisch leenwoord *nabi*.

Hij bespreekt ook enkele vroeger gemaakte fouten, omdat men daaruit wat kan leren. Zo blijkt de aansprekende vorm vaak op een onjuiste plaats te zijn gebruikt. Het Niassisch laat zo'n vorm alleen toe aan het begin van de zin, midden in de zin wekt hij misverstand. Als men bijv. in de vertaling van “help mij, Heer”, de woordorde niet omzet in het Niassisch, krijgt men een zin die “help mij, al is het de Heer” betekent. — Voor onvruchtbaarheid van mensen, van varkens en van hoenderen gebruikt het Niassisch drie verschillende woorden. De oude Lukas-vertaling paste in 1:7 het voor hoenderen te gebruiken woord op Elisabeth toe, en maakte haar zo, onbedoeld, belachelijk! — Het woord dat het Niassisch bezigt voor “zaad” en dat ook “stek” kan betekenen is niet figuurlijk te gebruiken voor “nakomeling(schap)”. Gebruikt men dit woord in de uitdrukking “Abraham en zijn zaad”, dan zal de Niasser denken dat men het heeft over Abraham en de zaadkorrels of stekjes die hij gebruikte.

Sundermann eindigt zijn artikel met de waarschuwing dat men een term niet overal waar hij voorkomt klakkeloos met hetzelfde woord kan weergeven. Zijn voorbeeld ontleent hij ditmaal niet aan het Niassisch maar aan de toenmalige druk van de Züricher Bibel, die “synagoge” steeds met “Versammlung” vertaalt, zelfs waar dat in het Duits onzin oplevert, zoals in Lk. 7:5: “Die Versammlung hat er uns erbaut”.¹⁷

Of hij als vertaler zijn theoretische inzichten ook goed in praktijk heeft gebracht, valt moeilijk uit te maken voor iemand die, als schrijver dezes, geen Niassisch kent. Maar naar een aantal door Ds. Steinhart terug-vertaalde teksten te oordelen heeft hij duidelijk gestreefd naar verstaanbaarheid, leesbaarheid en een “passende idiomatische stijl”.

Zo heeft Sundermann geploeterd en gezwoegd om de geheimen van het Niassisch te doorgronden, en al de zo verkregen kennis heeft hij ingezet om de Bijbel èn getrouw èn in goed en zuiver Niassisch weer te geven. Hij en de andere 19e-eeuwse bijbelvertalers die in dit boek ter sprake kwamen hebben ontdekt hoe moeilijk dat zo eenvoudig lijkend ideaal te bereiken is. Met de apostel Paulus konden ze zeggen: “Niet dat ik het reeds gegrepen zou hebben (...), maar ik jaag ernaar of ik het ook grijpen mocht”.

In het volgende deel zal verteld worden hoe het met die jacht in de 20e eeuw verder is gegaan.

ILLUSTRATIES

D E U R E
Der
W A A R H Y D

Voor 't ooge

Der Christen - wereld geopend , waar door
klaar te sien is , wat Tale voor alle MALYTSE
Christenen in

O O S T - I N D I E N ,

Van gebruik , en alleen van dienst zy.

Of een klaar , en net bewijs , dat , dewijl alleen de
Lage, of Gemeene, Malijste Taal by hen verstaanbaar , en de Hooge
by hen t'eenemaal onverstaanbaar , is , derhalven , soo 'er een Over-
setting des Bybels in een van byde die Talen sal moeten gedrukt
worden , soo als die by het Christendom aldaar van dienst zijn sou ,
onwedersprekelijk de Oversetting in die Lage Taal , nu reeds ver-
veerdigd , behoord geprefereerd , en den druk van dien ter hand
genomen te werden.

Alles vertoond

*By een volslage Apologie , en Antwoord op een Extraët
van sekere Missive , die van den Eerw. Kerken-raad van B A T A V I A ,
aan de Christelijke Synodus van N. H O L L A N D , den 15. November 1697
geschreven , en dit Jaar voor de selve gekomen is , waar by dan gemelde
waarbyd , van haar Eerw. wedersproken , maar onwedersprekelijk staande ge-
houden , en middag-klaar getoond werd ,*

Door

F R A N C O I S V A L E N T Y N ,
Wel eer Bedienaar des Goddelijken Woords in Amboina.

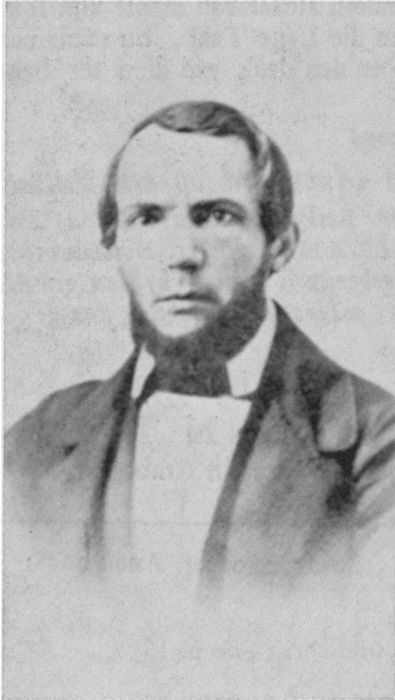
Tot Dordregt , by Cornelis Willegaarts , Boeckverkooper. Anno 1698.

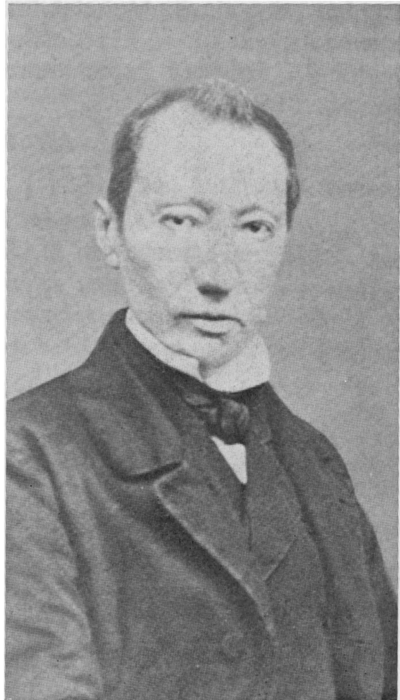
2. J. F. C. Gericke (zie IV.2)

3. H. C. Millies (zie p. 24v.)

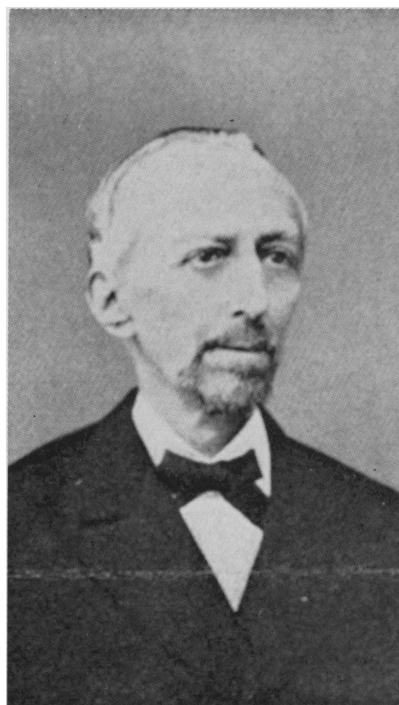
4. A. Hardeland (zie V.2)

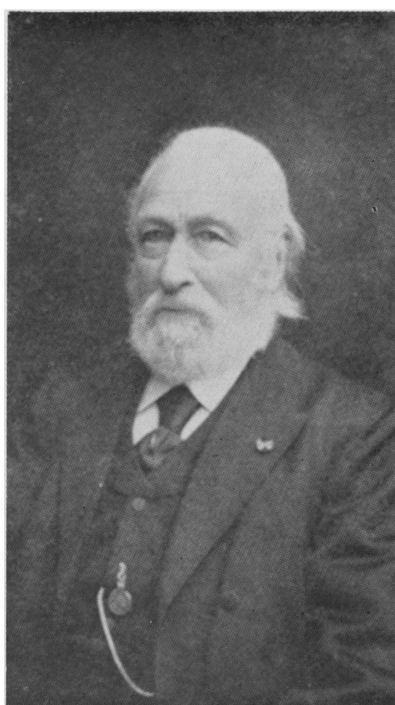
5. H. N. v. d. Tuuk tijdens zijn verlof
(zie VI.1)

6. Rd. Ng. Djojo Soepono en P. Jansz (zie p. 92)

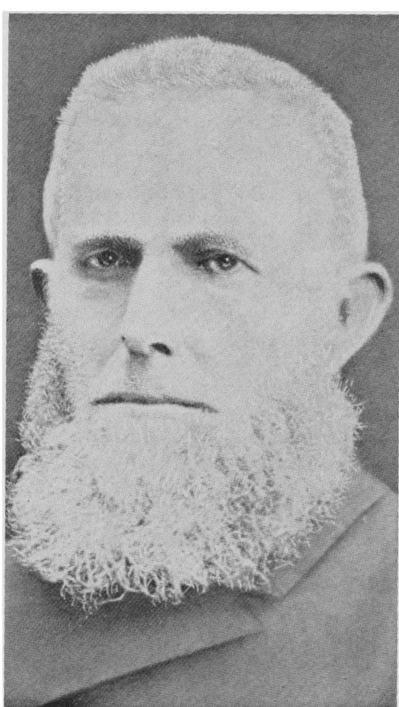
7. B. F. Matthes (zie VII)

8. H. C. Klinkert omstr. 1900 (zie VIII.3)

9. S. Coolsma (zie IX.2)

10. H. Sundermann (zie X.2)

• နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် •

• ဤကိစ္စသည် ယူကျေ •

• သနားစွာ နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် •

နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် _____ နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ်

နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ်

နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ်

နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ်

နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ်

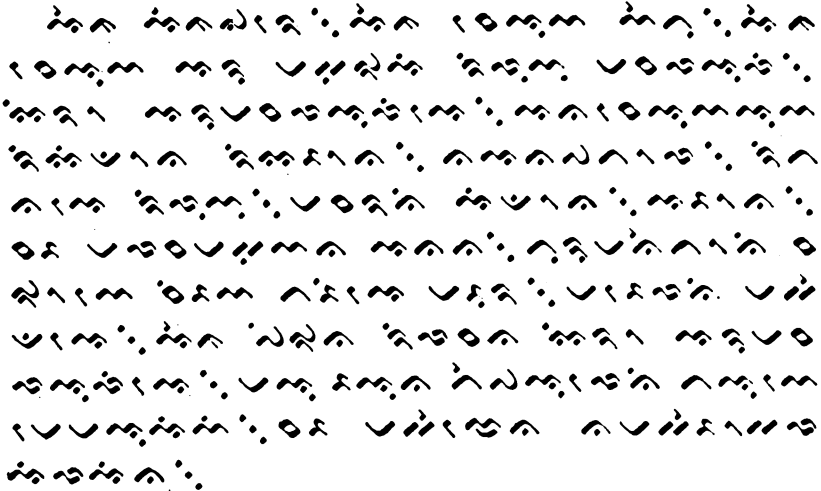
နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ်

နှစ်ဆယ် နှစ်ဆယ်

LEESOEFFENING.

TRANSSCRIPTIE DER LEESOEFFENING.

Ǻngka Ǻngka-gǺre, Ǻngka seǺwa wǺttoc, Ǻngka seǺwa aroǺng makoeǺrǺi
 ri-LoǺwǺe mǺsǺla-oǺelǺ. Ǻya-ro aroǺng-mǺsǺla-oǺelǺ, ǺnǺ seǺwa-oǺwa riyin-
 dǺna riyambǺna, na-ǺnǺpatǺla, ri-tanǺc ri-LoǺwǺe. MǺsǺra-ni indǺna am-
 bǺna, sǺbǺ mǺlǺsa-mǺkoewǺanna anǺna. ToǺcroǺng-mǺnǺn-tǺni sanrǺwe sibǺwa
 tǺbǺiǺ mǺboǺera. MǺbǺla-ni mǺkǺdǺe: Ǻngka piǺrǺna ri-lasǺna Ǻya-ro aroǺng-
 mǺsǺla-oǺelǺ. MǺoe baǺena tǺ-paǺelle-ni taǺwe memǺoǺiwi, sǺbǺ mǺkǺǺjǺna
 na-mǺkǺbbǺng-kalǺi-laǺnna.

Hollandsche vertaling van deze passage.

Er was, er was naar het heet, er was op een zeker tijdstip, er was
 een prinses in LoǺwǺe, die een huidziekte had. Deze prinses, die een
 huidziekte had was het eenigste kind van haar moeder, van haar vader,
 een kind van den hoogsten bloede in het land van LoǺwǺe. Haar moeder,
 haar vader waren bekommerd, omdat hun kind dusdanige ziekte had.
 Alle medicijnmeesters en alle doktoren kwamen af om haar te helpen.
 Het was er verre van om te (kunnen) zeggen : er is een verandering in
 de ziekte van die aan huidziekte lijdende prinses.

Zelfs de stank konden de menschen niet ruiken (d.w.z. die was
 niet om uit te houden) vanwege het een vischlucht hebben en het
 stinken (was) geheel anders dan gewoonlijk.

15. Makassaars-Boeginees letterschrift met transcriptie en vertaling

(zie p. 168)

LIJST VAN IN HET VOLGENDE GEBRUIKTE AFKORTINGEN

<i>BKI</i>	Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde.
Br, Brr	Brief of brieven (in het archief van het NBG, tenzij een andere vindplaats wordt opgegeven; brieven waarvan geen geadresseerde wordt vermeld, in de tekst of in een noot, zijn gericht aan het NBG).
<i>BWO-IP</i>	Biographisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten (zie verder volgende lijst).
<i>BWPG</i>	Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland (id.).
<i>CE</i>	Christelijke Encyclopedie (id.).
<i>ENI</i>	Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië (id.).
<i>NNBW</i>	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (id.).
Not.	Notulen van de Hoofdbestuursvergaderingen van het NBG.
<i>TBG</i>	Tijdschrift voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
<i>TNI</i>	Tijdschrift voor Neerland's (later: Nederlandsch) Indië.
<i>VBG</i>	Verhandelingen van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

LIJST VAN IN MEER DAN ÉÉN PARAGRAAF AANGEHAALDE GESCHRIFTEN

- Adriani, N.
Verzamelde Geschriften, I-III (Haarlem, 1932).
- Berichte der Rheinische Missionsgesellschaft* (Barmen, 1849 en vlgg. jaren).
- Berigten betreffende de Bijbelverspreiding*, no. I-CI (NBG, Amsterdam, 1822-
[1862]).
- Biographisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten*, door C. A. L. v.
Troostenburg de Bruyn (Nijmegen, 1893).
- Biographisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland*, onder
redactie van Dr. J. P. de Bie e.a., I-III (Den Haag, z.j.), IV, V (Den Haag,
1931, 1943), VI, afl. 1 (tot Linden) (Den Haag, 1949).
- Brink, H. v. d.
*Dr. Benjamin Frederik Matthes. Zijn leven en arbeid in dienst van het
Nederlandsch Bijbelgenootschap* (NBG, Amsterdam, 1943).
- Brumund, J. F. G.
Indiana, I en II (Amsterdam, 1853 en 1854).
- Cense, A. A., en Uhlenbeck, E. M.
A Critical Survey of Studies on the Languages of Borneo (Den Haag, 1958).
- Christelijke Encyclopedie*, onder redactie van Prof. Dr. F. W. Grosheide en
Dr. G. P. v. Itterzon, 2e dr., I-VI (Kampen, 1956-61).
- Coolsma, S.
*Twaalf voorlezingen over West-Java. Het land, de bewoners en de arbeid
van de NZV* (Rotterdam, 1879).
- Coolsma, S.
De Zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië (Utrecht, 1901).
- Encyclopaedie van Nederlandsch Indië*, 2e dr., I-IV (Den Haag, 1917-1921);
supplementdelen, V-VIII (Den Haag, 1927-1939).
- Enklaar, I. H.
Joseph Kam, 'Apostel der Molukken' (Den Haag, 1963).
- Gronemeijer, C. F.
Gedenboek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, 1814-1914 (Bijbelhuis,
Amsterdam, 1914).
- Hand(elingen der Algemene Vergadering van het Nederlandsch Bijbelgenoot-
schap)* (NBG, Amsterdam, 1814-1933).

- Historical Catalogue (of the Printed Editions of Holy Scripture in the Library of the) British and Foreign Bible Society*, compiled by T. H. Darlow and H. T. Moule, II (in drie banden, doorlopend genummerd en gepagineerd), (London, 1911).
- Jahresbericht der Rheinische Missionsgesellschaft* (1830 en vlgg. jaren).
- Jensma, Th. E.
Doopsgezinde Zending in Indonesië (Den Haag, 1968).
- Nieuwenhuys, R. (uitg.)
De pen in gal gedoopt, brieven en documenten van Herman Neubronner van der Tuuk (Amsterdam, 1962).
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder redactie van P. C. Molhuysen e.a., I-X (Leiden, 1911-1937).
- Orgaan van de Nederlandsche Zendingsvereniging* (1860-1925).
- Report of the British and Foreign Bible Society*, 1-161 (Bible House, London, 1804-1965).
- Rhijn, L. J. v.
Een reis door den Indischen Archipel (Rotterdam, 1851).
- Teeuw, A.
A Critical Survey of Studies on Malay and Bahasa Indonesia (Den Haag, 1961).
- Uhlenbeck, E. M.
A Critical Survey of Studies on the Languages of Java and Madura (Den Haag, 1964).
- Verslag Doopsgezinde Zendingsvereniging* (1849 en vlgg. jaren).
- Werdly, G. H.
Maleische Spraakkunst (uit de eige schriften der Maleiers opgemaakt; met eene voorreden, . . . en een dubbeld aanhangsel van twee Boekzalen van boeken, in deze tale zo van Europeërs, als van Maleiers geschreven) (Amsterdam bij R. en G. Wetstein, 1736).

NOTEN

I. INLEIDING

- ¹ Voorgangers heb ik in Ds. C. F. Gronemeijer en R. v. Holst Pellekaan. De eerste beschreef in zijn *Gedenkboek van het NBG, 1814-1914* op p. 44-110 "De arbeid voor Oost- en West-Indië". Hij bekeek het vertaalwerk vooral vanuit het gezichtspunt van het Hoofdbestuur. De tweede maakte van het hele terrein a.h.w. een schetskaart door het opstellen van een overzicht getiteld "Enige gegevens betreffende de Bijbelvertaling in Indonesië, Nieuw Guinea, Suriname en de Ned. Antillen" (gestencilde uitgave, Amsterdam, 1953). Hij beschouwde zijn werk "als een eerste stap op de weg naar een volledige geschiedenis van de Bijbelvertaling" in de betrokken gebieden; het heeft mij het zetten van volgende stappen op die weg vaak vergemakkelijkt.

II. VOORSPEL:

KERKELIJKE BIJBELVERTALINGEN TIJDENS DE COMPAGNIE

- ¹ Volgens C. A. L. v. Troostenburg de Bruyn, *De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602-1795)* (Arnhem, 1884), 474; de mededeling wordt gedaan op gezag van een latere zendeling op Letti, G. Heymering.
- ² Voor II.2 zie J. L. Swellengrebel, "João Ferreira a D'Almeida — de eerste vertaler van de Bijbel in het Portugees", *De Heerbaan* 13 (1960), 179-218, 240-273.
- ³ Voor II.3 zie Werndly (1736), waarin men op p. 227-342 de volledige Maleise titels van de besproken uitgaven vindt, met een Nederlandse vertaling; en vgl. C. W. Th. baron v. Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, "Geschiedenis van de Maleische Bijbelvertaling in Nederlandsch-Indië", *BKI*, 100 (1941), 27-48.
- ⁴ Uit een rapport aan de Amsterdamse kerkeraad van 8 nov. 1612, geciteerd in Van Boetzelaer, 31.
- ⁵ *Hist. Cat. BFBS* II, nr. 6486.
- ⁶ Werndly, 238.
- ⁷ *Nederl.-Indisch Plakkaatboek*, II (Batavia-'s-Gravenhage, 1886), 527, op 23 sept. 1670.

- ⁸ *BWPG*, V, 722-725, zie ook *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Protestantische Kerk in Nederlandsch-Indië*, uitgeg. door J. Mooij, III (Batavia-Weltevreden, 1931), 682, 829.
- ⁹ Werndly, 249v. — Over de lotgevallen van Leijdeckers *Maleisch en Nederduitsch Woordenboek* zie P. H. v. d. Kemp, "Uit den tijd van C. P. J. Elout's toewijding aan de Maleische taal. Een bijdrage tot de geschiedenis van de beoefening der Indologische wetenschappen", *BKI*, 69 (1914), 184-189, 207v.
- ¹⁰ *BWO-IP*, 462v.
- ¹¹ Vgl. *ENI*, IV, 501-508.
- ¹² Werndly, 241; vgl. F. de Haan, *Priangan I/2*, Personalia (Batavia, 1910), 270-280.
- ¹³ Gedrukt te Dordrecht; 't enige bekende exemplaar bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.
- ¹⁴ De Haan (1910), 277.
- ¹⁵ H. Kraemer, "Eenige aantekeningen over de Maleische bijbelvertaling van Leidekker" in *Maandbericht NBG*, 6/1 (1941), 2.
- ¹⁶ F. Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (Dordrecht, 1726), III/1, 112, vgl. IV/2, 98.
- ¹⁷ Van Boetzelaer, 39.
- ¹⁸ Werndly, 260.
- ¹⁹ Brief aan de Provinciale Synode van Noord-Holland, d.d. 25 dec. 1697, in J. A. Grothe, *Archief voor de geschiedenis der Oude Hollandsche Zending*, I (1884), 111.
- ²⁰ De Haan (1910), 277.
- ²¹ Valentijn, III/1, 107.
- ²² *BWO-IP*, 480v.; J. Gonda, "De inaugureele rede van Werndly", *Indische Gids*, 59/2 (1937), 1067-75.
- ²³ Werndly, 253-265.
- ²⁴ Brumund (1853), 171v.

III. HET NEDERLANDS BIJBELGENOOTSCHAP EN DE INDONESISCHE BIJBELVERTALING

- ¹ *BWPG*, V, 521-528.
- ² *BWPG*, V, 699v. en vgl. *Hand.* (1893), 83-87.
- ³ Werndly (1736), p. LXII.
- ⁴ *ENI*, III, 635v.
- ⁵ *ENI*, IV, 567v.
- ⁶ *ENI*, II, 729v.; Veth in *TNI* (1869), I, 304vv.; J. C. G. Boot in *Jaarboek Kon. Academie v. Wetenschappen* (1868), 104-115.
- ⁷ *ENI*, III, 167-72.
- ⁸ Wel worden er enkele korte opmerkingen over gemaakt in Henr. L. T. de Beaufort, *Gijsbert Karel v. Hogendorp* (Rotterdam-Antwerpen, 1948), 306v. (hfst. X.2).
- ⁹ G. K. graaf v. Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden*, V (Den Haag, 1820), 159vv.; 395.
- ¹⁰ Vgl. Gronemeijer, 48-54.
- ¹¹ Archief NBG, portef. 12, no. 30, d.d. 13 febr. 1823.
- ¹² Gronemeijer, 56.

- ¹³ Archief NBG, portef. 12, no. 41, d.d. 2 juli 1823; zie ook Mr. P. Mijer, *Jean Chrétien Baud* (Utrecht, 1878), 197-205.
- ¹⁴ *Hand.* (1825), 5.
- ¹⁵ Br. v. mei 1853.
- ¹⁶ *Verslag van de Internationale Bijbelconferentie, Amsterdam, 17 en 18 Juni* (Haarlem, 1915), 63-67, herdrukt in Adriani, *V.G.*, I, 409-412. — Adriani's co-referent, Prof. Dr. Karl Meinhof uit Hamburg, pleitte eveneens voor een taalwetenschappelijke opleiding van bijbelvertalers.
- ¹⁷ *Verslag (...) Bijbelconferentie*, 103v., 109. (Vertaling: "De Geest van God werkt door de vertalers en zonder die werking is alle menselijke voorbereiding nutteloos. Dat is iets van meer belang dan taal en stijl. Geestelijke zaken kunnen alleen onderkend worden door hen die geestelijk denken. Men wordt als een groot vertaler geboren, niet aan een universiteit gemaakt. We hebben alle hulp die universiteiten ons bieden kunnen nodig, maar laten we niet voorbijzien aan de werking van Gods Geest".)

IV. JAVAANS

- ¹ Voor IV.1 zie Ern. A. Payne, "Onze zending in Oost-Indië. Vergeten hoofdstukken uit de geschiedenis van onze Baptist Missionary Society", *De Opwekker*, 83/8 (1938), 325-349; dez. *South-East of Serampore* (London, 1945); *Maandbericht Nederlandsch Zendelinggenootschap*, 85/7 (1883), 97-108, bevattende een uittreksel uit "Biographical sketch of the Rev. Gottlob Brückner" in *The Oriental Baptist*, uitgeg. door de Baptist Mission Press, Calcutta, 1856 (?); deze "Sketch" bleek niet meer te vinden te zijn; *BWO-IP*, 63-65; Enklaar, (1963), 6-25; David Bentley-Taylor, *The Weathercock's Reward: Christian Progress in Muslim Java* (London, 1967), 23-82. — De naam Bruckner wordt soms met een *u* soms met een *ü* gespeld; in zijn brieven heeft de ondertekening echter een *u* met een "U-Bogen" erboven, niet een "Umlaut". De spelling met *u* is dus hier gevolgd (behalve natuurlijk waar stukken worden geciteerd die de naam met *ü* schrijven).
- ² Archief NBG, portef. 15, no. 28, br. van Bruckner aan Bapt. Miss. Soc. van 4 juli 1820. (Vert.: "het beter aan te passen aan het gebruik van de inlanders".)
- ³ London, 1823.
- ⁴ *Hand.* (1827), 44v.
- ⁵ Brieven in archief NBG, portef. 13, van het OIBG aan het NBG d.d. 31 jan. en 30 juni 1828; *Hand.* (1829), 51.
- ⁶ Aangeh. in Payne (1945), 72. (Vertaling: "Ik kan m.i. mijn tijd niet beter gebruiken dan voor het overzetten van de goddelijke woorden van waarheid, ter weerlegging van het heersende stelsel van leugen".)
- ⁷ Vgl. *Hand.* (1831), 37.
- ⁸ *BWO-IP*, 64, neemt de titel over uit de veilingcatalogus van de bibliotheek van Prof. Dr. H. C. Millies.
- ⁹ *Ibid.*, 65 nt. 1 (verwijzend naar een veilingcatalogus M. D. de Bruyn van Mei 1883, Utrecht, p. 7, no. 115) en 64.
- ¹⁰ Van Rhijn (1851), 110.
- ¹¹ Archief NBG, portef. 13, no. 212a, brief van Ds. Lammens v. Toorenburg, predikant te Semarang, d.d. 28 juni 1842.

- ¹² C. W. Nortier, *Van zendingsarbeid tot zelfstandige kerk op Oost-Java* (Hoenderloo, 1939), 2, nt. 1.
- ¹³ W. R. v. Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1847*, I (Amsterdam, 1849), 199.
- ¹⁴ Dr. H. Kraemer, "Het Instituut voor de Javaansche Taal te Soerakarta" in *Djawa, Tijdschrift van het Java-Instituut*, 12 (1932), 268.
- ¹⁵ J. Crawford, *History of the Indian Archipelago*, II (London, 1820), 125-191; Payne (1938), 344, en (1945), 70.
- ¹⁶ Aangeh. bij Payne (1945), 78. (Vertaling: "Gedurende 20 jaar is mijn vertaling onder de Javanen in omloop geweest, maar deze wordt nu vervangen door een betere, vervaardigd door mijn geliefde broeder, de heer Gericke".)
- ¹⁷ Aangeh. bij Payne (1938), 348.
- ¹⁸ Volgens *Hand.* (1830), 45.
- ¹⁹ Br. v. 21 mei 1829 en 26 sept. 1831.
- ²⁰ Br. v. 30 oct. 1837.
- ²¹ Br. aan de Gouverneur-Generaal v. 9 febr. 1846.
- ²² *Hand.* (1832), 44v.
- ²³ Br. v. 24 apr. 1832, in archief NBG, portef. 12, no. 174.
- ²⁴ "Levensbericht", in *Bijblad tot de kerkelijke Courant, Weekblad voor de Nederlandsche Hervormde Kerk* van 25 febr. 1857, geschreven door de secretaris van het NBG, Prof. Dr. F. J. Domela Nieuwenhuis.
- ²⁵ Dr. M. Elisabeth Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865* (Amsterdam, 1970), 115, 208, 398.
- ²⁶ Not. v. 5 juni en 7 aug. 1823; "Levensbericht".
- ²⁷ Br. aan NBG v. 14 mrt. 1829.
- ²⁸ Br. v. 16 juli 1828.
- ²⁹ Br. v. 30 sept. 1829.
- ³⁰ Br. v. 11 mrt. 1830.
- ³¹ Br. v. 25 mei 1830; — voor de vertaling van het wetboek vgl. Th. Pigeaud, *Literature of Java, II: Descriptive Lists of Javanese Manuscripts* (1968), 71 (L.Or. 2128).
- ³² Uitgegeven in *VBG* 15 (1833).
- ³³ Br. v. 26 dec. 1831.
- ³⁴ Br. v. 14 nov. 1832.
- ³⁵ Enklaar, (1963), 70.
- ³⁶ Br. v. 18 febr. 1836.
- ³⁷ Br. v. 21 dec. 1835.
- ³⁸ Not. v. 11 nov. 1835 en br. v. 14 jan. 1836.
- ³⁹ De voor Nederland bestemde exemplaren hadden geen titelblad en inhoudsopgave in het Javaans maar in het Nederlands; die Nederlandse titel luidt: *Leesboek voor de Javanen, tezamen gesteld uit stukken des Ouden en Nieuwen Testaments*, verzameld en vertaald door J. F. C. Gericke (Haarlem, 1841).
- ⁴⁰ *VBG*, 16 (1836), 65-80.
- ⁴¹ Br. v. 23 juli 1839; het ex. in kwestie bevindt zich nog in de bibliotheek van het NBG, no. III B 7/1g.
- ⁴² Br. v. 19 dec. 1842; — Pigeaud, II, 68, 76 (L.Or. 2111a en 2148); — *Serat Wiwaha djarwa inggih serat Mintorogo*, tekst, vertaling en aantekeningen, *VBG*, 20 (1844).
- ⁴³ Twee citaten uit br. v. 17 febr. 1846.
- ⁴⁴ Van Rhijn (1851), 136vv.
- ⁴⁵ Br. v. 3 juni 1846.
- ⁴⁶ *Berigten*, no. LXXXIX (Mei 1850), 2.
- ⁴⁷ *Hand.* (1855), 53v. en br. v. 8 juli 1852.

- 48 Br. v. 2 dec. 1855.
- 49 Bij br. v. Gericke d.d. 29 apr. 1856.
- 50 Not. v. 19 mrt. 1856.
- 51 Br. v. 2 juni 1856.
- 52 Volg. de not. v. 12 nov. 1856.
- 53 Brr. v. 18 en 4 dec. 1856.
- 54 Br. v. 1 oct. 1854.
- 55 Brr. v. 8 dec. 1853 en 10 aug. 1854.
- 56 Br. v. 10 aug. 1854.
- 57 Brr. v. 30 jan. 1829, 12 dec. 1836 en 25 jan. 1841.
- 58 Br. v. Winter aan V. d. Vlis d.d. 12 aug. 1841.
- 59 Pigeaud, II, 743vv. (NBS 133); — Verzameling Westerse hss. van het Kon. Inst. voor Taal-, Land- en Volkenkunde te Leiden, no. H 341; — "Proeve eener beschrijving en verklaring der oudheden en opschriften op Soekoeih en Tjetto", *VBG*, 19 (1843), 1-128.
- 60 Het hs. is later uitgegeven: "De legende van Kuñjarakarņa, volgens het oudst bekende handschrift, met Oudjavaanschen tekst, Nederlandsche vertaling en aantekeningen door H. Kern", *Verh. Kon. Academie v. Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, Nw. Rks., III/3 (Amsterdam, 1901).
- 61 De grammatica zou volgens een prospectus van 24 apr. 1842 worden uitgegeven op 's lands kosten maar is nimmer verschenen. Het ms. vindt men vermeld in Pigeaud, II, 831 (KITLV Or. 227). Voor de Richteren-vertaling zie *ibid.*, 844 (KITLV H 389.7).
- 62 Br. v. 5 mei 1842.
- 63 Brr. v. 25 jan. 1841 en 9 oct. 1852.
- 64 Brr. v. 26 nov. 1840 en 8 dec. 1853.
- 65 Daarmee zal hij bedoeld hebben: Chr. Abr. Wahl, *Clavis Novi Testamenti Philologica*; J. A. Bengel, *Gnomen Novi Testamenti*; H. Grotius, *Annotationes in Novum Testamentum*; voor de volgende twee zie noot 33 bij VIII.3; en met de laatste twee zal bedoeld zijn: Chr. Abr. Hirzel (ed.), *Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zum AT* (17 delen, Leipzig, 1838-62); en Herman Muntinghe, *De Psalmen uit het Hebreeuwsch vertaald* (2 dln., Den Haag, 1820, 1821) en *Psalms Taalkundige aantekeningen over de Psalmen* (2 dln., Den Haag, 1821).
- 66 Br. v. 22 febr. 1836.
- 67 Brr. v. 12 juni 1833 en 12 mei 1850.
- 68 Brr. v. 27 dec. 1827 en 12 sept. 1842.
- 69 Brr. v. 26 sept. 1831, 30 oct. 1843 en 23 nov. 1844. De in de tekst volgende beschouwing berust op particuliere mededelingen van Dr. Th. Pigeaud.
- 70 Dit en het voorgaande citaat uit br. v. 23 nov. 1844.
- 71 Brr. v. 12 sept. 1842 en 2 juni 1856.
- 72 Br. v. 1 nov. 1841.
- 73 Not. v. 11 febr. 1858 en 9 mei 1860.
- 74 Not. v. 14 apr. 1880 en 13 nov. 1889.
- 75 Voor IV.3 vgl. Archief DZV, gedeponeed bij het Amsterdams Gemeentearchief onder no. P.A. 305; *Verslag DZV* en *Report BFBS* over de betrokken jaren; Jensma (1968), 9-49; twee brieven van Jansz in het BBBG-archief te Londen, mij meegedeeld door de archivaris Miss K. J. Cann; *Hist. Cat. BFBS*, II, no. 5804-5826. — Voor Jansz taalkundige publicaties zie Uhlenbeck (1964), 88v.
- 76 Citaat bij Jensma, 43; de titel van het bedoelde boek luidt *Landontginning en Evangelisatie op Java* (Amsterdam, 1874).
- 77 *Verslag DZV* (1870), 15.

- ⁷⁸ Blijkens Archief DZV (P.A. 305), no. 325.
⁷⁹ Br. v. 3 sept. 1869.
⁸⁰ Uhlenbeck (1964), 55. (Vertaling: "grotendeels vereenvoudigingen en popularisering van Roorda's grammatica, alleen enige vooruitgang tonend in feiten van ondergeschied belang".)
⁸¹ Br. v. 30 dec. 1851 in archief NBBG, portef. "Jav. vertaling".
⁸² *Java's zendingsveld* (Amsterdam, 1865), 186.
⁸³ Archief DZV (P.A. 305), no. 389.
⁸⁴ Br. aan Engelmann v. 19 oct. 1865.
⁸⁵ Not. v. 14 jan. en 14 apr. 1880.
⁸⁶ *Hand.* (1880), 41.
⁸⁷ Not. v. 11 jan. 1882.
⁸⁸ *Hand.* (1882), 38.
⁸⁹ Br. v. 3 jan. 1883, in archief BBBG; de brief is in een wat wonderlijk maar verstaanbaar Engels geschreven.
⁹⁰ *Verslag DZV* (1886), 6.
⁹¹ *Hand.* (1885), 38 en not. 11 mrt. 1885.
⁹² *Verslag DZV* (1886), 8.
⁹³ Br. v. 29 febr. 1888 geciteerd in *Verslag DZV* (1888), 6v.; vgl. br. v. mrt. 1888 in archief BBBG.
⁹⁴ Vgl. *Hist. Cat. BFBS*, II, no. 5826; Gronemeijer, 73.
⁹⁵ *Hand.* (1894), 49v.
⁹⁶ Not. v. 11 mrt. 1896.
⁹⁷ Jansz (1865), 182vv., 189, 185.
⁹⁸ Ongedateerde circulaire, waarschijnlijk gedrukt n.a.v. het verschijnen van het OT-1893.
⁹⁹ Vgl. ook nog de notulen van 12 juni 1907, vermeldende Adriani's opinie, "dat de vertaling van Jansz nu algemeen op Java gebruikt wordt, dat zij populairer is dan die van Gericke, ook reeds omdat de laatste de baanbreker is geweest voor de studie van 't Javaans, en vooral onder de Javaanse groten en geleerden heeft verkeerd, terwijl Jansz als zendeling onder 't volk leefde; dat Jansz bij zijn bewerking steunde op Gericke's vertaling en woordenboek, maar nader bij de spreektaal komt".

V. NGADJOE-DAJAKS

- ¹ Voor V.1 zie de *Jahresberichte* en *Berichte der RMG*, en speciaal die *Berichte* (1849), 161-174; (1850), 2-15; voorts enkele stukken in het archief van de RMG, waarvan ik fotocopieën mocht ontvangen.
² *Jahresbericht RMG* (1846/7), 101.
³ Voor V.2 zie, behalve de reeds genoemde bronnen, ook *Berigten*, nr. XCI-CI (1857-[1862]).
⁴ Br. v. 14 mei 1851.
⁵ *Hand.* (1851), 49v.; en twee citaten uit br. v. 25 juli 1851.
⁶ Br. aan RMG d.d. 12 juli 1852.
⁷ Vier aanhalingen uit *Hand.* (1855), 67-70, citerend een brief v. 31 jan. 1855.
⁸ Br. v. 29 juli 1855.
⁹ *Hand.* (1857), 67v.
¹⁰ *Hand.* (1858), 56.

- ¹¹ Adriani in *ENI*, II, 61; Cense en Uhlenbeck (1958), 43. (Vertaling: "Ofschoon er op Hardelands beschrijving volgens de huidige taalwetenschappelijke inzichten wel het een en ander is aan te merken, maken zijn nauwkeurige waarneming en de grondige praktische kennis van de taal die hij gedurende een lang verblijf had verworven zowel dit boek als het door hem samengestelde woordenboek zeer waardevolle bronnen voor de kennis van het Ngadjoe, zoals het gesproken werd in het midden van de vorige eeuw".)
- ¹² Adriani in *V.G.*, II, 53.
- ¹³ *Berichte RMG* (1849), 165.
- ¹⁴ Drie aanhalingen uit *Hand.* (1855), 69v., citerend een br. v. 31 jan. 1855.

VI. BATAKS

- ¹ Voor VI.1 zie men vooral Nieuwenhuys (1962). Een belangrijk deel van dit boek wordt gevormd door (gedeelten van) brieven, die V. d. Tuuk aan het NBG schreef. Uit die correspondentie is ook hier veel geput; als een brief ook bij Nieuwenhuys voorkomt vindt men in de noten aan de datering toegevoegd: Nieuwenhuys + paginanummer. Verder kon worden gebruik gemaakt van 14 brieven van V. d. Tuuk aan W. H. Engelmann in het archief van het NBG. Voor V.d. Tuuks betekenis als linguïst is belangrijk het essay dat A. Teeuw schreef als voorwoord van: H. N. v. d. Tuuk, *A Grammar of Toba Batak* (The Hague, 1971), speciaal p. XVIII-XXXIV. Een vrij volledige lijst van zijn geschriften is te vinden in *ENI*, IV, 456v.
- ² Zo N. Adriani in *V.G.*, II, 58.
- ³ Br. aan NBG, gedateerd Leiden, 13 nov. 1847.
- ⁴ Br. aan NBG, gedateerd Delft, 17 nov. 1847 — Nieuwenhuys, 24.
- ⁵ Br. v. 2 mrt. 1848; "Willer" is de resident T. J. Willer, schrijver van: "Verzameling der Battahsche wetten en instellingen in Mandheling en Pertibie, gevolgd van een overzicht van land en volk in die streken", *TNI*, 8e jg./2 (1846), 145-248, 249-424.
- ⁶ Nieuwenhuys, 1; citaat uit een brief aan J. Roos d.d. 1 juni 1849, zie Nieuwenhuys, 34.
- ⁷ Nieuwenhuys, 36, citaat uit br. v. oct. 1849.
- ⁸ Nieuwenhuys, 46, citerend uit *De Locomotief* v. 21 dec. 1898.
- ⁹ Nieuwenhuys, 57, citerend uit hs. 3394, RU-Leiden.
- ¹⁰ Br. v. 17 dec. 1853 — Nieuwenhuys, 63v.
- ¹¹ Br. v. 24 aug. 1852.
- ¹² Twee citaten uit br. v. 23 juli 1853 — Nieuwenhuys, 48v., 52.
- ¹³ Br. v. 15 nov. 1855.
- ¹⁴ Br. v. 10 febr. 1857 — Nieuwenhuys, 86.
- ¹⁵ Br. v. 20 juni 1854.
- ¹⁶ Br. v. 27 mrt. 1854 — Nieuwenhuys, 87v. (waar 1857 een vergissing is).
- ¹⁷ Br. v. 12 apr. 1854 — Nieuwenhuys, 65.
- ¹⁸ Ongedateerde brief, die (blijkens not. v. 14 jan. 1857) echter van 10 oct. 1856 is — Nieuwenhuys, 81-84.
- ¹⁹ Br. v. 7 dec. 1855.
- ²⁰ Br. v. 12 apr. 1854 — Nieuwenhuys, 65v.
- ²¹ Br. v. 20 juli 1856 en 29 jan. 1862.
- ²² Br. v. dec. 1856.

- ²³ Brr. v. 25 mei en 10 juli 1856.
- ²⁴ Br. v. 20 juli 1856.
- ²⁵ Br. v. dec. 1856 — Nieuwenhuys, 84.
- ²⁶ Br. aan Engelmann v. 18 oct. 1865. — Voor de Engelse vertaling zie noot 1.
- ²⁷ *Hand.* (1861), 39. — Dit is dus niet in 1862 geweest, zoals Nieuwenhuys, 94, op gezag van de Senaat der RU-Utrecht vermeldt. Het “jongste gedachtenisfeest” zal het 45e lustrum zijn geweest.
- ²⁸ Drie citaten uit *Taco Roorda's beoefening van 't Javaansch bekeken* (Amsterdam, 1864), 1, 50.
- ²⁹ Br. van Matthes aan NBG v. 11 apr. 1864.
- ³⁰ Brr. aan Engelmann v. 11 mrt. en 28 aug. 1865.
- ³¹ Br. van Matthes aan NBG d.d. dec. 1863 en van V. d. Tuuk aan Engelmann d.d. 2 aug. 1865.
- ³² *Hand.* (1862), 8 en 44v.
- ³³ Br. v. 9 juli 1869 — Nieuwenhuys, 123v.
- ³⁴ Br. van S. Coolsma aan NZV in archief Zendingsbureau, Oegstgeest, kast 13, doss. 9, d.d. 14-17 oct. 1869.
- ³⁵ Br. v. 15 mei 1871; vgl. Nieuwenhuys, 137. Een vermakelijke bijzonderheid is dat degene die deze brief heeft overgeschreven om hem onder de HB-leden te laten circuleren, dit “onkies” vond. Hij veranderde de twee onkiese termen daarom in: “zekere walgelijke zonden”, en zette daar gewetensvol een noot bij: “De franchise van de briefschrijver enigszins getemperd door de kopiist”!
- ³⁶ *Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek, I-III* (Batavia, 1897, 1899, 1901), uitgegeven door Dr. J. Brandes; *IV* (Batavia, 1912), uitgegeven door Dr. D. A. Rinkes.
- ³⁷ Br. v. 8 juli 1873 — Nieuwenhuys, 141; *Hand.* (1874), 61.
- ³⁸ Br. aan NBG, gedateerd Delft, 17 nov. 1847 — Nieuwenhuys, 24.
- ³⁹ Not. v. 10 jan. 1866 — Nieuwenhuys, 104.
- ⁴⁰ Br. v. 18 jan. 1866, collectie B.D.A. Tellegen, Rijksarchief.
- ⁴¹ Not. v. 14 febr. 1866 — Nieuwenhuys, 104. De vindplaats van die uitlating over het Mozaische Scheppingsverhaal wordt helaas niet genoemd en kon niet worden vastgesteld.
- ⁴² Not. v. 13 mrt. en 10 apr. 1867 — Nieuwenhuys, 107.
- ⁴³ Nieuwenhuys, 110, citerend br. aan Veth d.d. 14 apr. 1867.
- ⁴⁴ Not. v. 8 apr. 1868.
- ⁴⁵ *Hand.* (1873), 47v. en (1895), 41. De twee cursivering van mij, Sw.
- ⁴⁶ Vier citaten uit br. v. 24 mei 1855.
- ⁴⁷ Brr. v. 12 apr. en 27 mrt. 1854.
- ⁴⁸ Bijlage bij br. v. 28 mrt. 1855.
- ⁴⁹ Brr. v. 20 juni 1854 en 17 dec. 1853.
- ⁵⁰ Br. v. 17 dec. 1853.
- ⁵¹ *Hand.* (1854), 67.
- ⁵² Br. v. 28 mrt. 1855.
- ⁵³ Br. v. 24 mei 1855 en een ongedateerde brief, waarschijnlijk v. voorjaar 1856.
- ⁵⁴ *Hand.* (1862), 43v.
- ⁵⁵ Br. v. 24 mei 1869.
- ⁵⁶ Brr. v. 10 jan. 1856 en 8 juli 1873 — Nieuwenhuys, 141v.; J. D. Homan, *Handleiding tot de kennis van 't Bataviaasch Maleisch*. Uitgegeven door H. N. v. d. Tuuk (Zalt-Bommel, 1868), p. VII.
- ⁵⁷ Nieuwenhuys, 109, citerend uit br. aan Veth d.d. 14 apr. 1867.
- ⁵⁸ *Bataksch Leesboek, IV* (Amsterdam, 1862), 119, nt. 3.
- ⁵⁹ *Tobasche Spraakkunst*, 2e stuk (Amsterdam, 1867), p. IV.
- ⁶⁰ Br. v. 31 juli 1870 — Nieuwenhuys, 131.

- ⁶¹ Nieuwenhuys, 108v., citerend uit brief aan Veth d.d. 14 apr. 1867.
⁶² Zie voor VI.2 o.a. Coolsma (1901), 306-370, 456; J. Warneck, *Ludwig I. Nommensen. Ein Lebensbild* (Barmen, 1919).
⁶³ J. Warneck, geciteerd bij Coolsma (1901), 370.
⁶⁴ Br. v. 23 nov. 1869.
⁶⁵ Br. v. 8 juli 1873.
⁶⁶ Ongedat. brief, in het NBG-archief volgend op een brief van 24 oct. 1879.
⁶⁷ Not. v. 8 apr. 1895. De brief met bezwaren is niet meer aanwezig in RMG- of NBG-archief.
⁶⁸ "De Nederl.-Indische Bijbelvertalingen" in *De Macedoniër*, I (1883), 297.

VII. MAKASSAARS EN BOEGINEES

- ¹ Voor dit hoofdstuk zie V. d. Brink (1943). Dit boek bevat een Levensbericht (p. 1-157) en 36 bijlagen (p. 159-490), die o.a. persoonlijke gegevens bevatten, enkele brieven, en herdrukken van (gedeelten van) Matthes' geschriften. Het NBG-archief bezit een vrijwel volledige reeks van zijn brieven, en in het Zendingsbureau te Oegstgeest (in kast 44, doss. 1) bevinden zich een 25 brieven aan H. Hiebink, waaruit hier het een en ander is ontleend. Het *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 6, 402-404; 10, 283-285; 11, 549-555 (Leipzig, 1852, 1856, 1857) bevat een aantal "Auszüge" uit brieven aan H. L. Fleischer te Heidelberg. Voor zijn publicaties raadplege men de lijst in Matthes' *Levensbericht* door H. Kern in het *Jaarboek van de Kon. Academie v. Wetenschappen* (Amsterdam, 1910), 89-91, overgenomen en aangevuld (maar nog niet geheel volledig) in V. d. Brink, 163-165.
- ² Br. aan Hiebink v. 29 jan. 1855.
³ Citaten uit br. aan Hiebink v. 26 oct. 1848.
⁴ Br. v. 23 juli 1849.
⁵ Br. v. 27 juni 1850.
⁶ Br. v. 26 nov. 1851; *BKI*, IIe R/1 (1856), 106, ook in V. d. Brink (bijl. 24), 338; br. v. 30 jan. 1857 in *ZDMG*, 11 (1857), 550; en zie Matthes' *Kort Verslag aangaande alle mij in Europa bekende Makassaarsche en Boeginesche handschriften, vooral die van het Nederlandsch Bijbelgenootschap te Amsterdam* (Amsterdam, 1875), 17v. (no. 52).
⁷ Reisverslag d.d. 7 oct. 1852, ook in V. d. Brink (bijl. 7), 172.
⁸ Br. v. 25 mrt. en 29 mei 1856.
⁹ *Hand.* (1859), 58.
¹⁰ Twee citaten uit br. v. d. Minister v. Koloniën d.d. 31 mrt. 1860, in V. d. Brink (bijl. 14), 240v.
¹¹ *Hand.* (1861), 37v.
¹² Reisverslag d.d. febr. 1862, in V. d. Brink (bijl. 10), 197v.
¹³ *Hand.* (1862), 42.
¹⁴ Br. v. 11 dec. 1861.
¹⁵ *Hand.* (1864), 25v.
¹⁶ Volgens br. v. V. d. Tuuk aan Engelmann v. 15 mrt. 1867.
¹⁷ Br. v. 8 febr. 1866 en 9 oct. 1865.
¹⁸ Br. gedateerd 11 jan. 1865, maar blijkens de inhoud één jaar later geschreven. — Het woord *bokkenees* of *bokkinees* is een verbastering v. *Boeginees*; betekenis: een ruwe en wonderlijke kerel (Van Dale). Matthes gebruikt het enige malen spottend van zichzelf.

- 19 Br. v. 11 nov. 1868.
 20 Not. v. 12 mrt. 1873 en *Hand.* (1873), 49v.
 21 Not. v. 14 mei 1879.
 22 Not. v. 8 juni en 9 mrt. 1881.
 23 H. Kern (1910), 87v.
 24 Br. v. 24 nov. 1884.
 25 Brr. v. 4 oct. 1889 en 3 apr. 1891; not. v. 14 sept. 1892.
 26 Br. v. 7 dec. 1900, not. v. 9 jan. 1901, br. v. 21 jan. 1901.
 27 V. d. Brink, 136v.
 28 Brr. v. 20 sept. 1894 en 2 jan. 1893.
 29 Not. v. 12 nov. 1894.
 30 Br. aan Hiebink v. 11 juni 1864; V. d. Brink, 136.
 31 *V.G.*, II, 57.
 32 *V.G.*, III, 264.
 33 "Eenige proeven van Boegineesche en Makassaarsche Poezie" (1883), vgl. V. d. Brink (bijl. 23), 323-329; en "Boegineesche en Makassaarsche legenden", zie V. d. Brink (bijl. 27), 377-423.
 34 "Reis v. Bonthain naar Boeloekoemba" (mei 1850), in br. v. 27 juni 1850; voorts zie V. d. Brink (bijlagen 7, 9, 10, 13, 15), 170-176, 178-188, 189-220, 235-239, 242-282.
 35 O.a. "De Makassaarsche en Boegineesche Kotika's"; "Over de bissoe's of heidensche priesters en priesteressen der Boegineezen"; "Over de *âde*'s of gewoonten der Makassaren en Boegineezen", zie V. d. Brink (bijl. 33, 34, 26), 458-496, 497-530, 346-376.
 36 "Over *âde*'s, etc.", zie V. d. Brink, 376.
 37 Br. v. 7 mei 1861 (met verbetering van de verschrijving "nodigen" in "nut-tigen").
 38 *V.G.*, III, 265.

VIII. MALEIS

- 1 *Hand.* (1821), 66; Verslag OIBG d.d. 19 mrt. 1826, in archief NBG, portef. 15, no. 85.
 2 *Hikajat Abdullah* (Djakarta-Amsterdam, 1953), 122-124.
 3 *Ibid.*, 327.
 4 Het boekje is getiteld, *An attempt to Elucidate the Principles of Malayan Orthography* (Fort Marlborough [= Benkoelen], 1823); gebruikt is de Nederlandse vertaling van E. Netscher (Batavia, 1855), 26vv.
 5 Br. aan NBG v. 3 nov. 1848.
 6 Br. aan NBG v. 20 juli 1835.
 7 Brumund (1853), 175.
 8 In *Hand.* (1846), 54-56.
 9 *Hand.* (1850), 63v.
 10 *Hand.* (1853), 67.
 11 Brumund (1853), 169-180.
 12 Brr. v. 10 juli 1856 en 10 oct. 1855.
 13 Aangeh. art., *BKI*, IIe R/1 (1856), 172, 175.
 14 *Hand.* (1857), 59v.
 15 Nota getiteld "De Hoog-Maleische Bijbelvertaling", d.d. 5 jan. 1858, in archief

- NBG, portef. "Maleise Vertaling", no. 177.
- 16 *Hand.* (1858), 59v.
- 17 "Eenige mededeelingen omtrent het eiland Bali van Abdullah bin Mohamad al Mazrie", uitgegeven door Dr. W. R. v. Hoëvell in *TNI*, 7e jg./2 (1845), 139-201.
- 18 Voor VIII.3 zie Jensma (1968), 11-24; brieven aan J. C. Neurdenburg, directeur NZG, Zendingsbureau, kast 8, doss. 7. Een vrij volledige lijst van Klinkerts publicaties staat in *ENI*, II, 350v.
- 19 *Verslag DZV* (1857), 21.
- 20 Vgl. *ENI*, II, 350.
- 21 Br. aan Neurdenburg, d.d. 31 juli 1888.
- 22 Not. v. 11 dec. 1861.
- 23 *Verslag DZV* (1863), 24.
- 24 Br. v. 25 mrt. 1861; *Hand.* (1863), 41v.
- 25 Citaten uit br. v. 20 nov. 1866; 17 juni en 27 oct. 1864.
- 26 Br. v. 1 mei 1866.
- 27 Br. v. 17 juli 1866.
- 28 Br. v. 20 nov. 1866.
- 29 Brr. v. 2 aug. 1864 en 15 mrt. 1865.
- 30 Twee citaten uit br. v. 15 mrt. 1865.
- 31 Br. v. 2 sept. 1864.
- 32 Br. aan NBG v. 9 mei 1865 en aan Engelmann v. 28 aug. 1865.
- 33 Brr. v. 25 mrt. 1861 en 1 juni 1866. Met de genoemde namen is blijkbaar bedoeld: de bijbelvertaling met verklarende aantekeningen van J. H. v. d. Palm, I-III (Vertaling; Leiden, 1827-30) en IV-VI (Aantekeningen; Leiden, 1833-35); *Al de boeken des Nieuwen Verbonds, uit het Grieks opnieuw vertaald* door G. Vissering, doopsgezind predikant in de Wormer (Schoonhoven, 1859); en *Die Heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments*, vertaald door Dr. M. L. W. de Wette (Basel, 1858). De verwijzing naar Renan zal wel slaan op diens *Vie de Jésus*, waarvan een Nederlandse vertaling bestond, die Klinkert zal hebben gebruikt.
- 34 Br. v. 1 juni 1866.
- 35 Br. v. 1 oct. 1866.
- 36 Br. v. 11 mrt. 1867.
- 37 Br. v. 9 juni 1869 — Nieuwenhuys, 124.
- 38 *Hand.* (1870), 42.
- 39 Br. v. 27 juni 1874. Het bewuste stuk wordt in de not. v. 10 dec. 1873 genoemd "een polemisch stuk van Dr. v. d. Tuuk, overgedrukt uit een Indische courant". Waarschijnlijk was dat het Padangsch Handelsblad en luidde de titel: "Hoe 't Maleis in Holland beoefend wordt"; zie Teeuw (1961), 149. Een exemplaar ervan was niet meer te achterhalen.
- 40 Not. v. 12 oct. 1870.
- 41 Br. v. 13 oct. 1876; not. v. 10 jan. 1877.
- 42 Br. aan HB d.d. 17 dec. 1878.
- 43 Not. v. 14 oct. 1863.
- 44 Particuliere brief v. 17 dec. 1878.
- 45 Necrologie door "Ganesa", *Weekblad voor Indië*, 10 (1913), 924v.
- 46 *Eene aanvulling der Maleische Woordenboeken* (Den Haag, 1894), 1.
- 47 Drie delen, Batavia, 1877-84.
- 48 Not. v. 9 dec. 1885; *Hand.* (1886), 38; contract van 24 febr. 1886.
- 49 *Hand.* (1888), 38v.; not. v. 7 sept. 1896.
- 50 Br. v. 17 dec. 1878.
- 51 Br. v. 9 juni 1869 — gedeeltelijk in Nieuwenhuys, 124.

- 52 Br. v. 16 mei 1865.
- 53 Not. v. 10 apr. 1878 en v. 11 mei en 15 juni 1892.
- 54 Not. v. 15 juni 1892; en de iets verder in de tekst genoemde circulaire van dezelfde maand.
- 55 Not. v. 13 juli 1892.
- 56 Br. v. 17 dec. 1878.
- 57 *Hand.* (1892), 57v. en (1893), 129.
- 58 *Hand.* (1897), 34.

IX. SOENDANEES

- 1 Coolsma (1879), 146.
- 2 *Hand.* (1854), 13.
- 3 *Orgaan NZV* (1866-67), 49.
- 4 *Hand.* (1864), 29.
- 5 Br. v. 14 jan. 1865, geciteerd in het in noot 9 te noemen artikel van Veth, 257.
- 6 Not. v. 8 aug. en 12 sept. 1866; ongedateerde brief weergegeven in not. v. 9 jan. 1867.
- 7 Brr. van Coolsma aan NZV d.d. 24 apr. en 22 juni 1867.
- 8 Br. v. 23 nov. 1869 — Nieuwenhuys, 126.
- 9 Br. v. 17 dec. 1868 — Nieuwenhuys, 120. — Op leven en werk van Engelmann kan hier niet verder worden ingegaan. Meer over hem geeft P. J. V(eth), "Aanteekeningen over Soendaneesche Taal- en Letterkunde. (Fragmenten uit de correspondentie van W. H. Engelmann met het Hoofdbestuur van het NBG)", in *TNI IIIe S/3* (1869), I, 255-276; en Adriani in *ENI*, V, 60v., alwaar ook lijst van publicaties.
- 10 Voor IX.2 zie S. Coolsma, *Terugblik op mijn levensweg (1840-1924)* (Rotterdam, 1924); *Orgaan der Nederlandsche Zendingsvereniging* (Rotterdam, 1860-1925, over de betrokken jaren); brieven van Coolsma aan de NZV in archief Zendingsbureau, Oegstgeest, kast 13, doss. 9. Voor een opgave van zijn taalkundige publicaties zie Uhlenbeck (1964), 25v.
- 11 Br. v. 3 aug. 1868.
- 12 Coolsma (1924), 69v.
- 13 Br. v. 23 nov. 1869 — Nieuwenhuys, 126.
- 14 Br. van Coolsma aan NZV v. 10 oct. 1872, bevattende een afschrift van een br. van V. d. Tuuk d.d. 26 sept. 1872.
- 15 *Hand.* (1873), 46.
- 16 Coolsma (1924), 81.
- 17 Not. v. 8 apr. 1874.
- 18 Twee citaten uit Coolsma (1924), 92v.
- 19 Not. v. 8 apr. 1891.
- 20 *Soendaneesch en Hebreeuwsch. Bijdrage voor de vergelijkende taalstudie* (Rotterdam, 1891).
- 21 Coolsma, "De Soendaneesche Bijbelvertaling", in *Orgaan NZV* (1916), 147.
- 22 De titel van het boekje luidt: *Het boek Job*. Populaire vertaling uit het oorspronkelijke door S. Coolsma (Rotterdam, 1914).
- 23 Uhlenbeck (1964), 17. (Vertaling: "de uitvoerigste spraakkunst van het Soendanees die tot nu toe is geschreven. (...). Het boek dankt zijn waarde aan het feit dat het is geschreven door iemand die scherp waarnam en die —

- ook al was hij niet voor taalkundige opgeleid — door zijn nauw contact met de Soendanezen zich een grondige kennis van de taal had eigen gemaakt”.)
- ²⁴ *Ibid.*, 13. (Vertaling: “de belangrijkste figuur in de Soendaneze taalwetenschap tot ver in de 20e eeuw”.)
- ²⁵ Coolsma (1891), 2.
- ²⁶ Br. aan NZV v. 30 mrt. 1873 en 25 jan. 1874.
- ²⁷ Zie Coolsma (1879), 149-153 en (1916), 145-154.
- ²⁸ Coolsma (1916), 154.

X. NIASSISCH

- ¹ In Coolsma (1901), 545 en Cense-Uhlenbeck (1958), 71 (noot 238).
- ² *Hand.* (1869), 16; br. v. 23 nov. 1869.
- ³ Zie voor X.2: *Jahresbericht* en *Berichte RMG* voor de betreffende jaren; een lijst van Sundermanns taal- en volkenkundige publicaties geeft Adriani in *ENI*, IV, 227.
- ⁴ *Berichte RMG* (1879), 101.
- ^{4a} Adriani was omtrent de overzichtelijkheid van de spraakkunst slecht te spreken. Aan Kruyt schrijft hij (per 27 aug. 1921): “Ik beklaag de zendingen die met dat boek moeten werken (...). Het is een warwinkel, waarin ik alleen door voortdurend opletten de weg kan vinden. En het Niassisch is toch al niet gemakkelijk; het is fonetisch zelfs zeer moeilijk te noemen”.
- ⁵ *Die Insel Nias und die Mission daselbst* (Barmen, 1905); vgl. artt. in *Allgemeine Mission-Zeitschrift* (= *AMZ*) 11 (1884), 345-354, 408-431, 442-460; 12 (1885), 271-290, 334-342; 25 (1898), 446-473; 31 (1904), 481-495, 529-543.
- ⁶ Aangeh. werk, 18, 191-259 (“Anhang: Niassische Literatur”), 45-50 en 174v.
- ⁷ *AMZ*, 14 (1887), 289-302.
- ⁸ *Berichte RMG* (1894), 42.
- ⁹ Not. v. 14 juni 1893, citerend een br. v. 2 mei 1893.
- ¹⁰ Not. v. 9 jan. 1901.
- ¹¹ “Niassche teksten met Nederlandsche vertaling en aantekeningen”, *TBG*, 74 (1934), 326-375, 391-440; *VBG*, 73 (1937); *TBG*, 84 (1950-51), 33-109; — “Niassche priesterlitaniën, opgeteekend op de Batoe-eilanden, met vertaling en aantekeningen”, *VBG*, 74/1 (1938); — *Niasse teksten, vertaald en van aantekeningen voorzien* (Den Haag, 1954).
- ¹² *Hand.* (1910), 34.
- ¹³ Vgl. Th. Müller[-Krüger], *Die “grosse Reue” auf Nias. Geschichte und Gestalt einer Erweckungsbewegung auf dem Missionsfelde* (Gütersloh, 1931).
- ¹⁴ *AMZ*, 15 (1888), 353-372.
- ¹⁵ Voor dit en het volgende citaat van Wenger, zie *ibid.*, 359; Sundermann geeft de citaten in het Duits, maar ze zullen oorspronkelijk in het Engels zijn geweest.
- ¹⁶ Br. v. 25 mrt. 1861.
- ¹⁷ In latere uitgaven is deze tekst beter vertaald.

REGISTER VAN IN DE TEKST VOORKOMENDE PERSOONSNAMEN

N.B. Namen beginnende met Ama, Arijo, Aroe, Bagoes of Bg., Daeng, Entjik, Intjé, Loro, M(as), Ng(abèhi), Pangéran, Radèn of Rd. zoeke men onder het volgende woord.

A

Abdoellah bin Abdoel Kadir, 174v., 181, 189

Addens, J., 39

Adriani, N., 5, 36, 106, 137, 167v., 172

Akker, J. op den (1647 of '49 - 1731), in 1678 predikant te Colombo en in 1688 te Batavia; heette zich in zijn ouderdom beter te kunnen uitdrukken in het Portugees dan in het Nederlands — 10 Akoe, 99

Almeida, J. Ferreira a d', 10

Ambo (of Nikodémoes), 102

Andréas, 99

Anthing, F. L. (1820-1883), lid rechtelijke macht in Indië; vurig voorstander van de zending, leidde bij zich aan huis Indonesiërs op tot evangelist; medestander van I. Esser in het Genootschap van In- en Uitwendige Zending te Batavia (*C.E.*, II, 420) — 183

Arthington, R., 144

Asselt, G. v., 142

B

Bakkers, J. A., 156

Bardjirah, Loro, 68

Barth, Chr. G. (1799-1862), was van 1824-1838 predikant te Möttingen, daarna publicist te Calw, o.a. op het gebied van de zending; zijn 2 x 52 bijbelse verhalen (¹1832) beleefden

meer dan 400 herdrukken en werden in ruim 80 talen vertaald of bewerkt (*Religion in Geschichte und Gegenwart*, I, [²1927], 777) — 63

Baud, J. C. (1789-1859), gedurende zijn tweede Indische periode (1833-1836) eerst Vice-President van de Hoge Regering, daarna Gouverneur-Generaal (ad interim); maakte april-augustus 1834 een inspectiereis over Java; was 1840-1848 minister van Koloniën, 1850-1853 lid van de Tweede Kamer; een van de oprichters van het Kon. Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van N.I. (1851) — 29, 31, 33v., 47v., 50, 54v., 60, 74

Becker, J. F., 44, 97-100

Bengel, J. A., 75

Besari, Hasan, 51

Beyer, A. W., 220

Bieger, J. Ph., 91, 93

Bode, W. A., 196

Bois, J. du, 15

Bosch, J. v. d., 43, 52

Bratanegara, Rd., 205

Brou(w)erius, D. († 1673), in 1649 predikant geworden en in 1650 naar Batavia gegaan, was hij van 1652-1658 predikant te Ambon en op Banda; 1658-1668 in Nederland; 1669 "als een behulp" werkzaam bij de Maleise gemeente van Batavia, 1672 tot zijn dood predikant te Ternate — 12v.

Bruckner, G., 28, 39-49 (= IV.1), 50, 53, 63v., 74, 79, 85, 97

Brumund, J. F. G. (1814-1863), in 1840-1857 en 1859-1863 predikant van gemeenten op Java, Ambon en W.Borneo; publiceerde uitvoerige verslagen van zijn reizen door de Archipel; maakte in 1863 een reis over Java in het belang van de Hindoe-Javaanse oudheden; lid van het Bataviaas Ge-

nootschap en enkele andere geleerde
genootschappen (*BWPG*, I, 681v.) —
176, 178v.
Buddingh, S. A., 178
Burton, R., 112

C

Cense, A. A., 6
Cohen Stuart, A. B., 207
Coolsma, S., 34, 138, 146, 184, 204, 206,
207-218 (= IX.2), 227
Cornets de Groot, A. D., z.o. G
Crawfurd, J., 44

D

Dammerboer, J., 142
Danowinoto, Ismangoon, 89
Denninger, L. E., 219v., 226
Diponegoro, Pangéran, 51
Djajèng Ranu, z.o. het tweede woord
Djojo Pangranoe/Pramadi/Soepono, z.o.
het tweede woord
Domela Nieuwenhuis, F. J., z.o. N
Donselaar, W. M., 149, 152, 176
Dornsaft, W., 225
Douwes Dekker, E., 118
Dubois, Abbé J. A., 41

E

Eck, R. v., 126, 140
Elout, C. P. J., 70
Emde, J. (1774-1859), afkomstig uit
Waldeck, ging als matroos naar Indië,
waar hij geprest werd als soldaat; ves-
tigde zich daarna als horlogemaker in
Soerabaja, waar hij evangeliseerde onder
de Indo-Europeanen; door zijn
toedoen werd de eerste groep Javaanse
Christenen (uit de dessa Wijoenj) ge-
doopt in de protestantse kerk te Soera-
baja (1843) — 43v., 55, 64, 176
Engelburg, C. E. Matthes-, 147
Engelmann, W. H., 34, 123, 125, 189,
204-207 (= IX.1)
Esser, I (1818-1885), ging in 1836 naar
Indië, waar hij het tot adjunct-inspec-
teur der cultures bracht; evangeliseerde
en verspreidde christelijke lectuur in

het Maleis, onder veel tegenstand;
richtte in 1851 te Batavia het Genoot-
schap voor In- en Uitwendige Zending
op; 1854-1861 in Nederland; 1861-
1863 resident van Timor; na terugkeer
in Nederland free lance evangelist-
publicist — 89, 129vv., 204
Esser (neef van voorgaande), 130
Evans, Ch., 112

F

Frederik Willem, koning van Pruisen, 18
Frederiksz, G., 40
Frickenschmidt, C. W., 225

G

Gandakoesoemah, Rd., 212, 215
Gericke, G. F. A., 54, 173
Gericke, J. F. C., 23, 29, 31-35, 44-47,
49-84 (= IV.2), 85-88, 91, 93, 95v.,
100, 110, 118, 128, 136, 161, 199,
205, 215
Gerretson, B. J., 207
Goethe, J. W. von, 98
Goot, P. v. d., 182
Göttin, J. W., 6
Goudswaard, A., 149
Graafland, N. (1826 of '27 - 1898), als
zendeling van het NZG in 1849 naar
de Minahassa, 1850-1854 te Sonder;
stichter en directeur van een kweek-
school voor onderwijzers in Sonder en,
1854-1883, in Tanahwangko; 1883-
1895 in gouvernementdienst als ad-
junct-inspecteur Inlands Onderwijs te
Ambon en Tondano; auteur van een
belangrijk boek over de Minahassa
(*ENI*, I, 815) — 179vv.
Grashuis, G. J. (1835-1920), werd na
zijn ontslagname bij de NZV bestuurs-
ambtenaar op Java; 1873 privaats-
docent in het Soendanees aan de In-
dische Instelling te Leiden, 1875 dr.
in de Rechten, 1877 benoemd tot lec-
tor Soendanees te Leiden; publiceerde
veel over Javaans en Soendanees (*ENI*,
V, 181) — 204-208
Gronemeijer, C. F., 22
Groot, A. D. Cornets d. (1804-1829), in
1819 geplaatst in Soerakarta om het

Javaans te bestuderen; 1820 secretaris van de residentie Soerakarta, 1828 gouvernementssecretaris voor Inlandse Zaken te Batavia (G. Lauts in *Handelingen en Geschriften van het Indisch Genootschap*, VI [1859], 37vv.) — 53, 57
Grotius, H., 75

H

Haffenden, J., 93
Hardeland, A. (F. A.), 34, 97-111 (= V. 1 en 2), 140, 167, 207, 213, 215, 217, 227
Hasan Besari, z.o. het tweede woord
Heine, H., 98
Herder, J. G. von, 55, 98
Hermann, C. T. (1808-1851), afkomstig uit Silezië, zendingsopleiding in Berlijn en Rotterdam; 1835 tot zijn dood zendeling van het NZG in Amoerang (Minahassa) (E. F. Kruyff, *Geschiedenis van het NZG* [Groningen, 1894], 319vv.) — 177
Hiebink, H., 147, 150
Hirzel, Chr. Abr., 75
Hoefen, C. van, 103
Hoëvell, W. R. baron v. (1812-1879), dr. in de theologie te Groningen, in 1839 predikant van de Maleise gemeente van Batavia; had een ruime wetenschappelijke en politieke belangstelling, was o.a. vice-president van het Bataviaas Genootschap, oprichter van het *TNI*, waarin hij zelf veel schreef, en auteur van een zeer leesbare reisbeschrijving; zijn kritische houding tegenover de conservatieve politiek bracht hem in botsing met kerkbestuur en Regering (1848), waardoor hij Indië moest verlaten; als kamerlid (1850-1862) was hij voorvechter van de progressieve koloniale politiek — 43
Hoezoo, W. (1826-1896), in 1849-1860 en 1864-1896 zendeling van het NZG te Semarang en 1860-1864 te Modjowarno; redacteur van Klinkerts Maleise courant *Selomprèt Melajoe*; herzag in 1887 Gerickes 2 x 52 bijbelse verhalen en gaf enkele andere Javaanse boekjes uit (Coolsma [1901], 242vv.) — 85, 203

Hogendorp, G. K. graaf van, 26, 29, 31, 50
Hollander, J. J. den (1817-1886), zwaai-de om van Theologie naar Letteren, promoveerde op Euripides; in 1843-1877 leraar, lector en hoogleraar Oosterse talen aan de K.M.A. te Breda, daarna hoofd van de afdeling Geschiedenis, Taal-, Land- en Volkenkunde van N.I. aldaar (*ENI*, II, 101v.) — 25
Holle, K. F. (1829-1896), in 1846-1856 ambtenaar, daarna administrateur van een theeonderneming en in 1862 stichter van de model-theeonderneming Waspada; groot kenner van taal, land en volk, ijverde hij voor welzijn en onderwijs van de Soendanezen; raadsman van de Regering, die hem in 1871 benoemde tot "adviseur honorair voor Inlandse Zaken"; publiceerde o.a. Soendaneze spreekwoorden en raadsels en schreef als *mitra noe tani* (vriend van de landbouwer) Soendaneze leesboekjes (*ENI*, II, 102) — 209v.
Homan, J. D., 125
Hooft, P. C., 6
Houtman, F. de, 11
Humboldt, W. von, 53, 57

I

Imhoff, G. W. baron v., 173
Ismangoon Danoewinoto, z.o. het tweede woord

J

Jänicke, J., 39, 49
Jansz, P., 64, 83, 84-96 (= IV.3), 107, 182v., 228
Jansz, P. A., 86
Jellesma, J. E. (1816-1856), boerenknecht, daarna marskramer; opleiding bij enkele predikanten en bij NZG; 1844-1846 zendeling te Wahai (N.-Ceram); na zijn reis met Inspector Van Rhijn zendeling te Soerabaja geworden (1848), wijdde hij zich vanaf 1851 aan de opbouw van de jonge Javaanse kerk in de ontginningsgemeente Modjowarno — 43, 62
Johannsen, P. H., 143, 145

Juynboll, Th. W. J. (1802-1861), dr. in de Theologie en Arabist, 1831-1841 hoogleraar Oosterse talen te Franeker, 1841-1842 te Groningen; in 1842 naar Leiden als hoogleraar in het Oude Testament, Hebreeuws en Arabisch (*BWPG*, IV, 636v.) — 113, 128, 147

K

Kahlé, L. W. Klinkert-, 182

Kam, J., 39, 54

Keasberry, B. P. († 1875), in 1840-1847 zendeling van de London Missionary Society in Singapore; werkte daar na de opheffing van die zendingspost aan de verbetering van de Maleise bijbelvertaling, met de hulp van o.a. Abdoellah bin Abdoel Kadir; gaf uit: Psalmen (1847), Nieuwe Testament (¹1853, ²1860), Spreuken (1859), Genesis (¹1862, ²1869); bezat een verzameling Maleise boeken en handschriften waarvan V. d. Tuuk een lijst publiceerde — 109v.

Keiluhu, A. W., 196

Kern, (J.) H. (C.) (1833-1917), classicus; hoogleraar in het Sanskriet aan het Queen's College te Benares, 1863-1865, en daarna te Leiden, waar hij zich ook toelegde op de studie van de Indonesische talen, enige jaren Javaans doceerde en, met V. d. Tuuk, de grondlegger werd van de studie van het Oudjavaans — 91, 159

Kertoprodjo, M. Ng., 67, 71

King, E. W. (1824-1884), in 1843-1857 werkzaam op een handelskantoor te Batavia, komt in contact met I. Esser; 1857-1861 opgeleid tot predikant aan de Hogeschool van de Vrije Kerk in Schotland; teruggekeerd in Indië deed hij, als leider van de Rehoboth-gemeente veel sociaal en leatuurwerk (1861-1876); in Nederland werd hij predikant van de Christ.-Gereformeerde gemeente te Tilburg (Coolsma [1901], 74v.) — 144, 208

Klinkert, H. C., 24v., 34, 85, 87, 138, 181, 182-203 (= VIII.3), 227

Kock, H. Merkus baron de, 46

Koorders, D. (1830-1869), dr. in de Theologie en de Rechten, studeerde

vervolgens bij Roorda; was 1862-1867 in Indië, waar hij Soendanees studeerde bij Holle, in 1864 een stelliger oordeel over gouvernementele lees- en volksboekjes uitsprak dan in overeenstemming was met zijn 2-jarige beoefening van de taal, en de Soendalanden bereisde voor taal- en dialectonderzoek; zijn lexicografisch materiaal kwam aan Oostings woordenboek ten goede (*ENI*, II, 427) — 206

Körner, C. G., 98

Kraemer, H., 38

Kramer, F., 220

L

Lagemann, H., 222, 225

Land, J. P. N., 22

Larges, S. de († 1777), werd 1770 "ziekentrooster" te Batavia, in 1774 proponent, en in 1775 hulpprediker, vervolgens predikant op Ternate (*BWO-IP*, 254) — 15

Ledeboer, B., 49

Leeuwen, J. v., 22, 155, 157, 159, 194

Leijdecker, M., 5, 13v en 18vv. (= II. 3.2), 62, 104, 109, 136, 138, 173-180, 190, 197, 200-203

Leipoldt, Chr., 144

Lennep, Jhr. J. W., 22

Lenting, D. (1789-1877), maakte als predikant van Semarang (1816-1823) in 1819 een reis naar de Molukken en de Minahassa (Amoerang), was 1823-1835 predikant van Batavia, waar hij ook visitator werd van de gemeenten in de Preanger en Cheribon; voorzitter van het Bataviaas Genootschap; na repatriëring predikant te Zeist en o.a. lid van de commissie tot bevordering van de bestudering van het Maleis door a.s. zendingen (*BWPG*, V, 745vv.) — 14, 176

Lessing, G. E., 98

M

Mamangoeng, Daeng, 150

Mandalla, Aroe, 150

Mandranga, Ama, 221

Marsden, W., 70

- Marat, Timothéoes, 99, 101v., 104, 111
 Matthes, B. F., 128, 147-172 (= VII), 198v., 207
 Mayor, J. F. Th. (1797-1848), gouverneur van Celebes, vervolgens resident van Soerakarta (1834-1843) en van Besoeki (1843-1848) — 71
 Medhurst, W. H. (1796-1857), ging als zendeling van de London Missionary Society in 1816 naar Malakka en vandaar in 1821 naar Batavia, waar hij een drukpers beheerde en zendingsreizen maakte, o.a. naar Borneo; bedreven in Maleis, Javaans, Chinees en Japans; 1843-1856 in China, waar hij meewerkte aan de bijbelvertaling in "Hoog-Wenli" en "Mandarijns-Chinees" — 97v
 Meier, z.o. Meyer
 Meinsma, J. J. (1833-1886), candidaat in the Theologie en proponent, maar legde zich vervolgens toe op het Javaans; vanaf 1861 leraar en hoogleraar te Delft in Javaans, Geschiedenis, Land- en Volkenkunde van N.I., en na 1880 ook in het Madoerees (*ENI*, II, 695) — 91
 Messch(a)ert v. Vollenhoven, J., z.o. V
 Meulen, R. J. v. d., 49
 Meyer, J. F. von, 109
 Millies, H. C., 24, 34, 100, 103, 105, 115, 142, 152, 190, 193
 Moedjarat, Rd. Bg., 68v.
 Moemin, Entjik, 188
 Mossel, J., 19
 Mounier, D. L., 60, 72
 Multatuli, 114
 Muntinghe, H., 75
- veel gebruikte leerboeken: een *Inleiding tot de kennis van de Islam, ook met betrekking tot de Indische Archipel* (1861) en een Maleise bloemlezing (1871); in 1895 doctor *h.c.* in de taal- en letterkunde van de Ind. Archipel (*ENI*, III, 32v.) — 25, 166, 209
 Nieuwenhuis, J. F. Domela (1808-1869), candidaat in de Letteren en dr. in de Theologie, kanselredenaar en kerkhistoricus; vanaf 1845 hoogleraar aan het Luthers Seminarie te Amsterdam; secretaris (1846-1858), lid en vice-president van het HB — 124
 Nieuwenhuys, R., 114
 Nihin, 102
 Nijhoff, Martinus, 6
 Nikodémoes (Tomonggong Djojo Negro), 102
 Nommensen, L. I., 143vv.
 Noorduyn, J., 6
 Notokoesoemo, Pangéran Arijo, 58

O

- Oosting, H. J., kreeg in 1873 opdracht van de Regering om studieboeken voor het Soendanees te maken; publiceerde in 1879 een uitvoerig Soend.-Nederl. woordenboek (waarvan de artikelen over ongeveer 2000 trefwoorden afkomstig waren van Koorders), in 1882 een supplement daarop, in 1884 een spraakkunst met samenspraken, en in 1887 een Nederl.-Soend. woordenboek (Uhlenbeck [1964], 12) — 210, 212, 215

N

- Napoleon I, 27
 Neck, J. v., 11
 Niemann, G. K. (1823-1905), studeerde Maleis, Hebreeuws en Arabisch bij Veth, en theologie aan het Luthers Seminarie te Amsterdam en in Leiden; 1849-1873 opvolger van Matthes aan de NZG-opleiding te Rotterdam; 1873-1898 hoogleraar in Land- en Volkenkunde van N.I. en in Makassaars en Boeginees te Delft; publiceerde enkele studies over Indonesische talen en twee

P

- Pakoeboewana IV, Soesoehoenan, 58
 Palakka, Aroe, 150
 Palm, J. A., 54v.
 Palm, J. H. v. d., 75, 189
 Pangranoe, M. Djojo (= M. Djajèng Ranoe), 67
 Pantjana, Aroe, 150, 153
 Papoe, Intjé, 148
 Partadiredja, M., 215
 Penninga, P., 92
 Pestalozzi, J. H., 98
 Pigeaud, Th. (G. Th.), 6

Poensen, C. (1836-1919), in 1860-1863 NZG-zending in Modjowarno, 1863-1891 in Kediri, en 1891-1900 hoogleraar Javaans te Delft; publiceerde over het Javaans, de Javanen, de zending en de Islam; in 1881 gaf het NBG zijn *Bijbelsche Geschiedenissen van het Oude Testament* uit (Adriani, V.G. III, 327vv.) — 88v., 93
 Poespowilogo, Rd. Ng./Pandji, 55, 67
 Pramadi, M. Ng. Djojo, 67

Q

Quarles v. Ufford, J. K. W., 158

R

Raffles, Th. S., 21, 33, 53, 174
 Rais, M. Moehammad, 215
 Ranoe, M. Djajèng (= M. Djojo Pangranoe), 67
 Renan, E., 189
 Rhijn, L. J. v. (1812-1887), predikant van de Remonstrants-Gereformeerde gemeente van Frederikstad aan de Eider in Sleeswijk-Holstein (1838-1845) en van drie Hervormde gemeenten in Nederland (1849-1878); toen het NZG "een voorbeeldig man" zocht om in Indië "een inspectie in loco" te houden viel de keus op hem en reisde hij in 1846-1848 door de Archipel; zijn reisaantekeningen bewerkte hij tot een boek (zie p. 235) (E. F. Kruyff, *Geschiedenis van het NZG* [Groningen, 1894], 284vv.) — 43, 61, 69, 175
 Riebeeck, Abr. v., 13
 Riebeeck, Antonia Leijdecker- v., 13
 Robinson, W. (1784-1853), ging in 1806 naar India in dienst van de Baptist Missionary Society en werkte 1813-1821 in Batavia; daarna op uitnodiging van Raffles naar Benkoelen, waar hij o.a. een hulpgenootschap van het BBBG oprichtte; in 1824 terug naar India, waar hij werkzaam was tot zijn dood (Payne [1935], 325vv.) — 175, 181
 Roering, W. S. D. Klinkert-, 192
 Roolvink, R., 6
 Roorda, T., 23v., 53, 55, 57, 61-64, 66,

69, 78, 81-84 (= IV.2.4), 88v., 113, 124v., 128, 138, 191, 205
 Roskott, B. N. J., 173, 176, 178
 Ruil (of Ruyt), A. C., 11
 Ruiter, de, 15
 Rumphius, G. E., 15
 Rutgers, A. (1805-1885), candidaat in de Letteren en dr. in de Theologie; werd in 1823 predikant, doceerde in 1828-9 kerkgeschiedenis te Groningen en werd in 1837 als opvolger van V. d. Palm hoogleraar in Hebreeuwsch en Exegese van het Oude Testament te Leiden, waar hij ook enige jaren Sanskriet doceerde (*EC*, V, 696) — 113
 Rutgers, H. C., 25

S

Salèh, Rd., 45, 47vv., 55
 Sastrowidjojo, 67
 Schiller, F. von, 98
 Schmilau, J. W. F. Jansz-, 85
 Schreiber, A., 143v., 146
 Schröder, W. F., 225
 Seruys, C. G., 19
 Shellabear, W. G., 201
 Singa Mangaradja, 117
 Siyampe, Daeng (= W. Voll), 151
 Smits, E., 6
 Soegiarto, J., 6
 Soekias, 85
 Soemenep, Panembahan of Sultan van, 33, 52
 Soepono, M. Ng. Djojo, 92
 Speelman, C., 150
 Steinhart, W. L., 6, 225, 230
 Stekkinger, P., 40
 Sundermann, H., 220-230 (= X.2)
 Supper, J. C., 39

T

Téndjä, 102
 Tischendorf, K. von, 215
 Titus, 213
 Toewater, W. C., 148
 Trowt, Th., 39v., 44
 Tuuk, H. Neubronner v. d., 24, 87, 89, 112-142 (= VI.1), 143-146, 154v., 157, 161, 164, 167, 169v., 178-181,

186, 189, 191vv., 195, 198, 205-210,
215, 220

V

- Valentijn, F., 14-18, 174, 214
 Veth, P. J., 22, 24, 131, 177, 181, 191
 Vissering, G., 189
 Vlis, J. C. v. d., 59v., 71v., 74, 80
 Vlissingen, P. v., 49
 Voll, W. (= Daeng Siyampe), 151
 Vollenhoven, J. Messch(a)ert v. (1812-1881), dr. in de Rechten; was in Amsterdam advocaat, lid rechtelijke macht, lid provinciaal en gemeentelijk bestuur en in 1858-1864 burgemeester; daarna A.R. kamerlid, maar "meer conservatief dan A.R." (*NNBW*, X, 1225) — 129
 Vorm, P. v. d., 14, 18, 173
 Vreede, A. C. (1840-1908), candidaat klassieke letteren; 1861-1868 werkzaam in de suikercultuur op Oost-Java, waar hij Javaans en Madoerees leerde; 1870 privaat-docent, 1877 hoogleraar in die talen aan de Indische Instelling te Leiden; 1892 doctor *h.c.* (*ENI*, IV, 630) — 89

W

- Wahl, Chr. Abr., 75
 Wall, H. von de, 187vv., 195
 Weijers, H. E., 72
 Weizsäcker, C., 227
 Wenger, 227
 Werndly, G. H., 11, 13, 15, 18, 23, 173
 Wette, M. L. de, 75, 189
 Wijk, L. J., 22
 Wilkens, J. A. (1813-1880), in 1833 élève, in 1835 leraar aan het Instituut voor de Javaanse taal; in 1844 samen met Winter belast om een etymologisch Javaans woordenboek te maken; het ms. daarvan is verwerkt in de vierde druk van Gericke-Roorda's Ja-

vaans woordenboek; in 1848-1851 was hij in Delft om met Roorda te werken (*ENI*, IV, 722v.) — 59, 64

- Willem III (stadhouder), 18
 Willer, T. J., 113
 Willmet, J. (1750-1835), studeerde Theologie, gaf in 1784 een Arabisch woordenboek uit, was 1785-1793 predikant; daarna hoogleraar in de Oosterse talen en Hebreeuwse antiquiteiten in Harderwijk, tot 1804, en in Amsterdam, tot 1834 (*NNBW*, X, 1222) — 23
 Winerström, 59
 Winter, C. F. (1799-1859), translateur bij het hof van Soerakarta als opvolger van zijn vader (1825); na directeurschap van het Instituut voor de Javaanse taal werkende aan een Javaans woordenboek (z.o. Wilkens); correspondeerde lange tijd uitvoerig met Roorda en werd daarom "de voedende Javaanse bron van de Kon. Academie (= *Ind. Instelling*) te Delft" genoemd door Van Hoëvell; publiceerde o.a. *Javaanse Zamenspraken* (1848) en een Kawi-Javaans woordenboek (1880) — 45v., 50, 56, 59v., 64vv., 69-72, 78
 Witteveen, H. W. (1815-1884), sergentsmajoor, later predikant te Ermelo (1848); in conflict gekomen met het kerkbestuur over zijn strikte opvatting van de kerkelijke tucht en uit zijn ambt ontzet (1859), stichtte hij de "Ermelose Zendingsgemeente", die eigen, te Ermelo opgeleide zendelingen in Indonesië had — 142

Z

- Zahn, F. L. († 1890), evangelisch pädagoog, directeur van kweekschool in Mörs; auteur van *Biblische Historien* (1832), die in vele talen werden vertaald of bewerkt (*Religion in Geschichte und Gegenwart*, V [21931] 2069) — 97, 118, 135, 221

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

EERDER VERSCHENEN IN DE VERHANDELINGEN:

52. C. R. Boxer, Francisco Vieira de Figueiredo: A Portuguese merchant-adventurer in South East Asia, 1624-1667. 1967. 117 pp., map. *f* 14.40
53. Jaap Kunst, Music in New Guinea. Three studies. English translation and correction by J. Scott-Kemball. 1967. VI, 178 pp., ills., 1 fold. map. *f* 26.40
54. J. Ensink, On the old-Javanese Cantakaparwa and its tale of Sutasoma. 1967. XII, 66 pp. *f* 13.20
55. B. J. Hoff, The Carib language. Phonology, morphonology, morphology, texts and word index. 1968. XV, 440 pp., 1 fold. map. *f* 81.60
56. J. Steltenpool, Ekagi-Dutch-English-Indonesian dictionary. 1969. 269 pp. *f* 36.—
57. A. Ploeg, Government in Wanggulam. 1969. VI, 216 pp., maps *f* 27.60
58. Teodoro A. Llamzon, A subgrouping of nine Philippine languages. Preface by J. C. Anceaux. 1969. VII, 128 pp. *f* 24.—
59. B. J. Boland, The struggle of Islam in modern Indonesia. 1971. VIII, 283 pp. *f* 33.60
60. H. G. Schulte Nordholt, The political system of the Atoni of Timor. 1971. XV, 511 pp., 1 fold. map, ills. Bound *f* 78.—
61. H. R. van Heekeren, The stone age of Indonesia. Second rev. ed. with a contribution by R. P. Soejono. 1972. XIX, 247 pp., 105 plates. *f* 72.—
62. A. C. Niemeijer, The Khilafat movement in India 1919-1924. 1972. VII, 263 pp. *f* 42.—
63. Boen S. Oemarjati, Chairil Anwar: the poet and his language. 1972. XXV, 159 pp. *f* 42.—
64. Johannes King: life at Maripaston. Edited by H. F. de Ziel. 1973. VII, 142 pp., 1 ill., 1 map *f* 42.—
65. H. E. Lamur, The Demographic Evolution of Surinam 1920-1970. 1973. VIII + 207 pp., map. *f* 50.—
66. L. Onvlee, Cultuur als Antwoord. 1973. XIV + 314 pp. *f* 24.—
67. S. Hylkema, Mannen in het Draagnet. 1974. XVI + 480 pp., 21 foto's. *f* 100.—

Leden van het Instituut hebben het recht op een reductie van 40 % bij aankoop van één exemplaar van de Instituutpublicaties, exclusief de voor bestellingen in Nederland geldende B.T.W. en eventuele verzend- en bankkosten.

Deze regeling is slechts van toepassing indien de boeken schriftelijk of telefonisch (tel.: 01710 - 48333, toestel 4775) worden besteld bij het Instituut.

Na ontvangst van Uw bestelling zal U een rekening worden toegezonden. Zodra het daarin vermelde bedrag aan ons is overgemaakt, wordt overgegaan tot verzending van de bestelde publicaties.
